

**ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LIX**

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

ZBORNİK RADOVA

VIZANTOLOŠKOG INSTITUTA
LIX

Rédacteurs

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ
BOJANA KRSMANOVIĆ

Comité de rédaction

*Stanoje Bojanin, Jean-Claude Cheynet (Paris), Evangelos Chrysos (Athènes),
Dejan Dželebdžić, Niels Gaul (Edinburgh), Michael Grünbart (Münster),
Vujadin Ivanišević, Erika Juhász (Budapest), Jovanka Kalić, Sergej Karpov (Moscou),
Predrag Komatina, Bojana Krsmanović, Aleksandar Loma, Ljubomir Maksimović,
Miodrag Marković, Athanasios Markopoulos (Athènes), Maria Mavroudi (Berkeley, CA),
Ljubomir Milanović, Bojan Miljković, Srđan Pirivatrić, Claudia Rapp (Vienne),
Peter Schreiner (Munich), Gojko Subotić, Mirjana Živojinović*

Secrétaire de la rédaction

Jovana Šjaković

BEOGRAD

2 0 2 2

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LIX

Уредници
ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ
БОЈАНА КРСМАНОВИЋ

Редакциони одбор
*Стијаноје Бојанин, Нилс Гаул (Единбург), Михаел Гринбарџ (Минстер),
Мирјана Живојиновић, Вујадин Иванишевић, Ерика Јухас (Будимпешта), Јованка Калић,
Сергеј Карпов (Москва), Предрај Комајина, Бојана Крсмановић, Александар Лома,
Марија Мавруди (Беркли), Љубомир Максимовић, Миодрај Марковић,
Аијаназиос Маркоулоу (Атина), Љубомир Милановић, Бојан Миљковић,
Срђан Пиривајрић, Клаудија Рај (Беч), Гојко Субојић, Еванџелос Хрисос (Атина),
Дејан Џелебџић, Жан-Клод Шене (Париз), Петер Шрајнер (Минхен)*

Секретар редакције
Јована Шијаковић

БЕОГРАД
2022

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ,
30. новембра 2022.

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ – TABLE DE MATIÈRES

<i>Предраї Комаїина</i> , О натпису на крстионици из времена кнеза Вишеслава. Нека епиграфска запажања	7
<i>Predrag Komatina</i> , On the inscription on the baptismal font from the time of prince Višeslav. Some epigraphic remarks	25
<i>Christos Malatras</i> , An unpublished seal of Konstantinos Philosophos, his family, and the thema of the Islands	27
<i>Христїос Малаїрас</i> , Необјављени печат Константина Филозофа, његова породица и тема Острва	51
<i>Miloš Cvetković</i> , The role of dignitaries of lower-rank thematic units in Byzantine society	55
<i>Милош Цвеїковић</i> , Улога функционера нижих јединица тематског уређења у византијском друштву	86
<i>Тамара Илић</i> , Квестор – квезитор – кјестор	89
<i>Tamara Ilić</i> , Quaestor (ΚΥΑΙΣΤΩΡ) – Quaesitor-ΟΣ – ΚΟΙΑΙΣΤΩΡ	131
<i>Frederick Lauritzen</i> , Plotinus the Antipalamite	133
<i>Фредерик Лаурицен</i> , Антипаламита Плотин	145
<i>Срђан Шаркић</i> , Уговор о зајму и заштита дужника од зеленашких камата у средњовековном српском праву	147
<i>Srđan Šarkić</i> , Contract of loan and protection of debtors against usury in Serbian mediaeval law	155

<i>Zoran Čvoroviћ, Obrok</i> из члана 110. Душановог законика и <i>йосул</i> из законских споменика руског средњовековног права	157
<i>Zoran Čvorović, Obrok</i> from article 110 of the Dushan Code and <i>posul</i> from legal sources of Russian medieval law	184
<i>Salvatore Costanza, I Serbi e la guerra al Turco</i> nelle epistole di Francesco Filelfo	185
<i>Salvatore Costanza, The Serbs and the war against the Turks</i> in the letters of Francesco Filelfo	209
<i>Miloš Živković, Warrior saints at Nerezi</i> – the selection of figures and other remarks on their iconography	211
<i>Милош Живковић, Свети ратници у Нерезима</i> – персонални састав и друга запажања о иконографији	246
<i>Michael Altripp, Die Rezeption trinitarisch interpretierter</i> <i>Texte des Alten Testaments in der byzantinischen Kunst</i>	251
<i>Michael Altripp, The Reception of the Old Testament passages</i> interpreted according to the Trinitarian dogma in Byzantine Art	264

ПРЕДРАГ КОМАТИНА
Византолошки институт САНУ, Београд
predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

О НАТПИСУ НА КРСТИОНИЦИ ИЗ ВРЕМЕНА КНЕЗА ВИШЕСЛАВА. НЕКА ЕПИГРАФСКА ЗАПАЖАЊА

У раду се разматрају неке епиграфске особености натписа на крстионици свештеника Јована из времена кнеза Вишеслава с краја VIII и почетка IX века и указује на сличности и подударности између њих и натписа которског епископа Јована на архитраву у которској Катедрали Св. Трифуна из 805. године. На основу њих се износи претпоставка да би се и крстионица могла приписати познатој „которској клесарској радионици из времена епископа Јована“.

Кључне речи: крстионица, кнез Вишеслав, которски епископ Јован, Котор, „которска клесарска радионица“

The paper discusses some epigraphic features of the inscription on the baptismal font of the priest John from the time of Prince Višeslav from the end of the 8th and the beginning of the 9th century and points out the similarities and parallels between it and the inscription of Bishop John of Kotor on the architrave in the Kotor Cathedral of St. Tryphon from 805. Based on them, it is assumed that the baptismal font could also be attributed to the famous “Kotor stonemasons’ workshop from the time of Bishop John”.

Keywords: baptismal font, Prince Višeslav, Bishop John of Kotor, Kotor, “Kotor stonemasons' workshop”

Крстионица коју је, како сведочи натпис на њеним страницама, дао да се изради „свештеник Јован у време кнеза Вишеслава“, а по својим стилским одликама потиче с краја VIII и почетка IX века, позната је научној јавности од 1853, када се нашла у Градском музеју Корер у Венецији (Museo Correr). Од друге половине XIX века у науци превладава мишљење да је у питању

споменик који потиче из хрватског града Нина и чува успомену на из других извора непознатог хрватског кнеза Вишеслава, мада је такво мишљење у више наврата и са више страна претрпело озбиљну критику.¹ С обзиром на време настанка крстионице, у науци се од самог почетка јавила и идеја да се помен кнеза Вишеслава односи на истоименог српског кнеза с краја VIII и почетка IX века, познатог из списка *De administrando imperio* византијског цара Константи-на VII Порфирогенита (913–959),² али она није била прихваћена ни у хрватској ни у српској историографији, у којој се углавном узимало да се ради о хрватском споменику.³ Самим тим, поменути споменик и није био у фокусу српске историографије. На њега је поново скренуо пажњу Ђ. Јанковић, који је указао на сличност тордираних полустубића са украса крстионице са остацима тордираних полустубића у рушевинама Манастира Св. Арханђела на Светомихољској Превлаци код Тивта у Боки Которској, као и на аналогije на неким другим украсима, нпр. на стилизованој представи крина и преплету којим је украшен крст, и покушао да лоцира место првобитног положаја крстионице у поменутом храму.⁴ Одлучно је становиште о српском пореклу крстионице заступао М. Алексић, који је инсистирао на идентификацији кнеза Вишеслава са истоименим српским кнезом којег помиње Порфирогенит, указујући на чињеницу да ниједан други јужнословенски кнез с тим именом није познат из историјских извора и на то да се латински облик његовог имена уклесан на крстионици (*Vuissasclauo*) у потпуности подудара са грчким обликом који за српског кнеза употребљава Порфирогенит (*Βοϊσέσθλαβος*).⁵ Он је такође предложио и идентификацију презвитера Јована са которским епископом Јованом с краја VIII и почетка IX века, указујући на значај Котора као црквеног средишта у јужним деловима Далмације и његову добро познату градитељску

¹ О проблематици везаној за порекло крстионице, њено датирање и атрибуцију, научну полемику у вези с њом и њено место у историографији и култури постоји обимна литература, цр. *Petriccioli*, *Krstionica*, 125–134; *Delonga*, *Latinski epigrafički spomenici*, 205–207; *Matijević Sokol*, *Krnsni zdenac*, 1–30; *Vedriš*, *Baptismal Font*, 65–93; *Алексић*, *Српске земље*, 105–112. *Jakšić*, *On the Origin*, 241–245; *isti*, *Manipulacija povijesnim spomenicima*, 40–45; *isti*, *Klesarstvo*, 377–416, одбацује идеју о нинском пореклу крстионице, прихвата идентификацију свештеника Јована са истоименим свештеником који се помиње у писмима папе Јована VIII (872–882) хрватском кнезу Бранимиру (*presbyter Johannes*) из 879. и који је и пре тога вршио значајне дипломатске мисије за папу, а био је родом из Венеције, те сам споменик датира у последњу четвртину IX века, а у кнезу Вишеславу препознаје захумског владара и оца каснијег захумског кнеза Михаила, али сматра да је сама крстионица, за потребе мисије код поменутог кнеза, настала у Венецији, и да је по свој прилици никада није ни напустила.

² *DAI*, 32.30–35; *Комајина*, *Константин Порфирогенит*, 229–230.

³ Уп. *Комајина*, *Црквена политика*, 272–273; *Алексић*, *Српске земље*, 110.

⁴ *Јанковић*, *Српско Поморје*, 100–102.

⁵ Cf. *Lota*, *Sprachgut*, 119, који је показао да грчко *οι* код Порфирогенита и латинско *ii* на крстионици представљају старословенско *у*, тј. ћирилично *ы* у имену *Vyšeslavъ* (*Вишеславъ*), *Комајина*, *Константин Порфирогенит*, 230, нап. 1245. Име оца захумског кнеза Михаила гласило је на грчком Βουσεβουτζης (забележено у ген., Μιχαήλ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Βουσεβουτζη, *DAI*, 33.16–17), и одаје словенски облик **Vuševъsъ* < **Vuševъsъ*, а не Вишеслав, *Комајина*, *Константин Порфирогенит*, 280.

активност.⁶ Најзад, тезу о српском пореклу крстионице и идентификацији кнеза Вишеслава са истоименим српским кнезом с краја VIII и почетка IX века недавно је узео у обзир и М. Марковић, који је указао на сличности између мотива тордиране траке и тропруте плетенице са „очима“ у најстаријој декоративној пластици Цркве Св. Петра у Расу, коју датује у прве деценије IX века, са одговарајућом рељефном декорацијом на крстионици.⁷

Епиграфске одлике натписа на крстионици до сада нису коришћене као аргумент у прилог наведеној тези. У овом прилогу бисмо желели да укажемо на неке карактеристичне сличности и подударности између натписа на крстионици, с једне стране,⁸ и натписа которског епископа Јована на архитраву у Катедрали Св. Трифуна у Котору из 805. године, с друге.⁹

Најпре пада у очи сличност између речи TE(m)PORE на крстионици и TE(m)PORIB(us) на архитраву – слова TE су представљена лигатуром на истоветан начин, слово M је изостављено, O је на оба места мало и смештено у доњој половини слова P поред доњег дела његове вертикалне црте, док су групе RE на крстионици и RI на архитраву решене на истоветан начин, смештањем вокала у доњу половину слова R, између његове вертикалне црте и дијагоналног крака.

На исти начин на који је представљена група TE на натпису на крстионици и на натпису на архитраву – лигатуром у којој је вертикална црта слова T служила као основа за наредна слова, представљене су на крстионици и неке друге словне групе које почињу словом T, нпр. TR, TER, TEN.

Такође, на исти начин на који је представљена група RE на крстионици и RI на архитраву, уписивањем наредног слова у доњи део слова R, између његове вертикалне црте и дијагоналног крака, решене су на крстионици и друге сличне групе, нпр. RA, RI.

Комбинација слова P и наредног слова које је смањене величине смештено у доњој половини слова P уз његову вертикалну црту среће се на натпису на крстионици више пута, у групама PI, PS, PA, PO, а такође и на натпису на архитраву три пута, у групама PO, PS, PI.

Заједничка карактеристика оба натписа је и употреба смањеног слова O, које је мање од величине суседних слова и смештено како би попунило празан простор у њиховом горњем или доњем делу. На натпису на архитраву јавља се

⁶ Алексић, Српске земље, 111–112. Которски епископ Јован се помиње међу учесницима Седмог васељенског сабора у Никеји 787. и на два бококоторска натписа из прве деценије IX века, *Комашина*, Црква и држава, 53, 62; *Lončar*, Dva natpisa, 185–912.

⁷ Марковић, *Војвођић*, Црква Светих апостола, 97–108.

⁸ Cf. Šeper, *Taufstein des Kroatischen Fürsten Višeslav*, 5–6; *Petriccioli*, *Krstionica*, 129; *De-longa*, *Latinski epigrafički spomenici*, 205–207; *Matijević Sokol*, *Krsni zdenac*, 15; *Vežić*, *Lončar*, *Nostigmen*, 241.

⁹ Уп. ИЦГ I, 371, ск. 60 (*J. Ковачевић*); *Lončar*, Dva natpisa, 186, који усваја и ново датирање натписа у 805. годину, уместо дотадашњег датирања у 809, исто, 186–189.

искључиво оно, на три места, у групама PO, IOH, CON, док се на натпису на крстионици користи равноправно са великим O, на више места, у групама TO, VO, CO, DO, PO.

На натпису на крстионици и на оном са архитрава на исти начин је представљена и група TI, тако што је умањено слово I смештено испод горње хоризонталне црте слова T.

На крстионици је слово V у неким случајевима исклесано тако што је за један од његова два дијагонална крака искоришћен вертикални или дијагонални крак претходног или наредног слова, на који се у доњем делу надовезује други крак слова V. За ту појаву на крстионици постоји више примера, у групама VT, VM, TV, NV, VB, PV. Иста појава се може приметити и на натпису на архитраву у групи MV.

На оба натписа се јавља истоветна лигатура за AT, TA, у којој је вертикална црта слова T искоришћена и као дијагонални крак слова A.

На натпису на крстионици су групе DE, DV, DA на више места представљене тако што су на вертикалну црту слова D са његове унутрашње стране, унутар заобљеног дела, додавани остали елементи вокала, управо као што је и на архитраву група DI представљена тако што је слово I смештено унутар заобљеног дела слова D.

Једна од карактеристика натписа на крстионици која је одавно примењена и истакнута јесте и та да на њему слова B, D, P, R имају издужену вертикалну црту која се продужава преко њихових хоризонталних ивица, што је објашњено као типична појава у латинској епиграфици из VIII и с почетка IX века и указано на то да се она јавља и на натпису на саркофагу сплитског приора Петра с почетка IX века.¹⁰ Исту карактеристику, међутим, можемо приметити и на натпису епископа Јована са которског архитрава, где постоји једно управо такво слово B са издуженом вертикалном цртом, а она се јавља и на неким другим савременим бококоторским и јужнојадранским натписима, као што су натпис извесног Јована и његове жене на архитраву у Цркви Св. Марије у Котору, на фрагменту циборија у рушевинама Цркве Св. Михаила на Светомихољској Превлаци и на циборију из Улциња.¹¹

Примењено је, такође, да се на натпису на крстионици појављује специфична скраћеница за слог и предлог PER, у речи PERHENNE(m), сачињена уз помоћ хоризонталне цртице која је под правим углом уклесана преко вертикалне црте слова P испод његовог горњег облог дела.¹² Истоветна скраћеница за предлог PER постоји и на натпису на архитраву.

¹⁰ *Karaman*, O vremenu krstionice, 108–109; *Matijević Sokol*, Krsni zdenac, 15.

¹¹ *Kopač*, Остаци манастира, 151, сл. I, 40; *Vežić, Lončar*, Hoc tigmen, 138, 225; *Zornija*, Klesarska radionica, 93; *ista*, „Temporibus domini Iohannis episcopi...“, 26.

¹² *Matijević Sokol*, Krsni zdenac, 17.

Као значајна специфичност натписа на крстионици истиче се неуобичајена скраћеница PRB за реч PRESBYTER, уместо уобичајене PBR,¹³ која би могла имати аналогију у скраћеници EPS за EPISCOPUS на натпису епископа Јована на которском архитраву, уколико бисмо претпоставили да је у оба случаја логика којом се водио клесар била та да искористи прва два слова из прве и прво слово из друге половине речи – PR(es)B(yster), EP(i)S(copus).

На крстионици је и само име презвитера Јована, налогодавца натписа, скраћено – IOH(annes) PR(es)B(yster). Иако се у текстовима из библијског корпуса у вези са именом Св. Јована Крститеља скраћеница IOH за IOHANNES појављује већ од VII века,¹⁴ у епиграфици појава скраћивања имена особе која је посветила натпис није уобичајена и у северној Далмацији се јавља тек почетком X века, на натпису сплитског архиепископа Јована. Једини ранији примери наведене појаве могу се приметити управо на натписима которског епископа Јована, како на оном на которском архитраву – IOH(annis) EP(i)S(copi), тако и на оном из Бијеле – IOH(annis) / EPISCOP(i).¹⁵

Уопштено гледајући, облик слова која се јављају на релативно кратком натпису на которском архитраву – T, E, P, R, B, D, N, I, O, H, S, X, M, V – посве је истоветан облику тих слова на много дужем натпису на крстионици. Једино је код слова A хоризонтална црта нешто више искошена ка доле на левој страни него код истог слова на крстионици, где је она сасвим равна, а слово C је мање и заобљеније него на крстионици, где је крупно и четвртасто, мада је у једном случају и тамо заобљено (уп. табелу, колоне бр. 1 и бр. 2).

Насупрот тим очигледним сличностима са натписом епископа Јована на которском архитраву, натпис на крстионици одаје значајне разлике у односу на натписе из севернодалматинских подручја из истог времена. Тако је, на пример, на натпису на саркофагу архиепископа Јована из Сплита с краја VIII века,¹⁶ група QV (QU) сасвим различита него на крстионици, пошто је на сплитском натпису слово Q представљено уз помоћ заобљеног горњег дела са леве стране и издужене вертикалне црте са десне, за разлику од крстионице, где је оно цело заобљено с кратким дијагоналним краком у дну са десне стране, а слово V (U) на сплитском натпису такође се састоји од заобљеног левог крака и вертикалног стабла са десне стране, док је на крстионици састављено од два дијагонална крака који се спајају под оштрим углом. Слово O, које је на крстионици заобљено, на сплитском натпису је ромбоидног облика. Слово

¹³ *Matijević Sokol*, Krsni zdenac, 16–17.

¹⁴ *Matijević Sokol*, Krsni zdenac, 17.

¹⁵ *Basić*, Natpis nadbiskupa Ursa (I dio), 177–178. На натпису на саркофагу сплитског архиепископа Урса из VIII–IX века скраћена је само његова титула, али не и име, које је лигатуром повезано са претходном речју – [dom]N(us) или [indig]N(us) URSUS ARCHIEPISC(us). О натпису из Бијеле, cf. *Lončar*, Dva natpisa, 190–192; *Zornija*, Klesarska radionica, 91–92.

¹⁶ *Basić*, Prilozi proučavanju, 74–87, уп. стр. 78; *Basić*, *Jurković*, Prilog opusu, 160–161.

A, које на крстионици има равну водоравну црту, на сплитском натпису има такође ромбоидну, на доле преломљену црту. На крстионици се код слова N дијагонална црта не протеже до врха и дна наспрамних вертикалних црта, док на сплитском натпису то јесте случај. За разлику од крстионице, на сплитском натпису слово S својим заобљеним деловима скоро да додирује средишњи део, готово се приближавајући облику арапске цифре 8. Слово E, које је на крстионици четвртасто, на сплитском натпису је заобљено (уп. таб., кол. бр. 3). Врло су сличног облика као на сплитском натпису на саркофагу архиепископа Јована и слова на луку олтарне преграде у каштелу Суђурац, који је сасвим аргументовано сврстан уз саркофаг архиепископа Јована у дела тзв. „сплитске клесарске радионице.“¹⁷

На натпису архиепископа Урса у Цркви Св. Анастасије у Задру с почетка IX века,¹⁸ слово S је у доњем делу затворено и подсећа на облик с натписа са сплитског саркофага архиепископа Јована, док је у горњем делу отворено и подсећа на натпис на крстионици. Слово V такође подсећа на оно са крстионице. Међутим, слово R је на њему сасвим различито него на крстионици, као и слово A, које има исти облик као на натпису са сплитског саркофага (уп. таб., кол. бр. 4).

Натпис на циборију из Стомбрате у Бијаћима између Сплита и Трогира, из прве половине IX века,¹⁹ повезује се са оним на крстионици због употребе карактеристичног израза „Trinum“ за свету Тројицу, који се ретко јавља у ондашњем латинитету. Међутим, он се на циборију јавља по свој прилици у виду именице, док се на крстионици јавља као придев – TRINV(m) P(er)HENNE(m), управо онако како исти израз користе лангобардски писци VIII–IX века.²⁰ Поред тога, слова на натпису на циборију, знатно вештије исклесана него она на крстионици, не указују на непосредну везу два споменика. На циборију, чији је натпис тек делимично очуван, нема карактеристичних лигатура и скраћеница, на њему чак ни назални завршеци слогова у речима TRINVM, TEMPO[RE], нису скраћени, за разлику од TRINV(m), TE(m)PORE на крстионици, као ни име [IOH]ANIS, насупрот IOH(annes) на крстионици, а слово Q, као и група QV такође изгледају сасвим другачије (уп. таб., кол. бр. 5).

Од севернодалматинских натписа, обликом слова на натпис на крстионици највише подсећа натпис на саркофагу сплитског приора Петра из првих деценија IX века.²¹ Од сличности је најупечатљивија већ поменута околност да и на њему слова B, D, P, R имају издужену вертикалну црту која се продужава преко њихових хоризонталних ивица. Међутим, између њих постоје и

¹⁷ Basić, Jurković, Prilog opusu, 157–162.

¹⁸ Basić, Natpis nadbiskupa Ursa (I. dio), 153–178, уп. стр. 155, 161, 163.

¹⁹ Delonga, Latinski epigrafički spomenici, 48–50; Vežić, Lončar, Hoc tigmen, 206–223.

²⁰ Vežić, Lončar, Hoc tigmen, 206–210.

²¹ Basić, Prilozi proučavanju, 78.

значајне разлике. На натпису приора Петра, на пример, група RI је увек представљена као два одвојена слова, док је на крстионици слово I умањено и смештено у доњем делу слова R између његове вертикалне црте и дијагоналног крака. Група TRI је на Петровом натпису представљена уз помоћ лигатуре TR и посебног слова I, док је на натпису на крстионици слово I на описани начин смештено у доњи део слова R, које је пак део лигатуре TR. На Петровом натпису се јављају лигатуре за групе TRV, RV, док је на крстионици група RV представљена са два одвојена слова. С друге стране, на Петровом натпису нема повезивања слова у групи NV, као на крстионици, и у групи MV, као на которском архитраву. Слово S је на Петровом натпису затвореније него на крстионици и подсећа на облик на саркофагу архиепископа Јована. Најзад, слово Q на натпису приора Петра има сасвим другачији облик него на крстионици, сличан оном на натпису на сплитском саркофагу архиепископа Јована, а групу QV (QU) представља скраћеница у облику описаног слова Q са водоравном цртицом под правим углом у односу на издужену вертикалну црту испод заобљеног горњег дела, док се на крстионици она увек бележи као два одвојена слова QV (уп. таб., кол. бр. 6).

Облик слова на натпису на крстионици одаје знатне сличности и са натписом на циборију проконзула Гргура из Задра из 1033–1036. године,²² због чега је М. Шепер, упркос стилским одликама које јасно упућују на прелаз из VIII у IX век као време настанка крстионице, покушао да је датије у прву половину XI века.²³ Међутим, мимо тога што су на њему слова очигледно знатно вештије израде него на крстионици, на задарском циборију, на пример, слово Q има сасвим различит облик него на крстионици и подсећа на пужа смештеног у доњем делу испод левог дијагоналног крака наредног слова V (уп. таб., кол. бр. 7).

Из више разлога натпис на крстионици из времена кнеза Вишеслава често је довођен у везу са натписом хрватског кнеза Мутимира (*princers Muncimir*) у Уздољу код Книна из 895. године,²⁴ како због општег облика слова, изгледа рељефне представе крста и других украсних елемената, тако и због употребе карактеристичног глагола CO(m)PSIT на оба споменика на исти начин.²⁵ Међутим, поред тога што по својим стилским одликама потичу из различитих периода, када су у питању епиграфске одлике самих натписа, два

²² *Vežić, Lončar*, Hoc tigmen, 204–205.

²³ *Šeper*, Taufstein des Kroatischen Fürsten Višeslav, 1–21.

²⁴ *Delonga*, Latinski epigrafički spomenici, 156–157.

²⁵ Уп. *Matijević Sokol*, Natpis kneza Muncimira, 149–158, која у крстионици из времена кнеза Вишеслава препознаје узор и инспирацију за Мутимиров споменик; *Jakšić*, U selu Uzdoľju, 135–152; *isti*, Klesarstvo, 391–403, који наведене сличности узима као потврду свог датирања крстионице у последње деценије IX века. О глаголу „compsit“, за који је показано да се јавља на бројним споменицима у Италији у широком временском распону од VI до XI века, укључујући и фразу „hoc compsit opus“ забележену на оба источнојадранска споменика, уп. *Suić*, Prilog tumačenju, 197–203; *Delonga*, Latinski epigrafički spomenici, 205, nap. 86; *Matijević Sokol*, Krsni zdenac, 16–17, 21; *ista*, Natpis kneza Muncimira, 153–154; *Jakšić*, Klesarstvo, 391–400.

споменика имају и неке врло карактеристичне разлике. На пример, код слова U на Мутимировом натпису леви крак је заобљен, док је на крстионици оно преломљено, тј. састављено од два дијагонална крака који се спајају под оштрим углом (V), самим тим је и лигатура UN изведена додавањем левог заобљеног дела слова U на леву усправну црту слова N, док су на крстионици сличне лигатуре прављене додавањем левог дијагоналног крака слова V на усправну црту наредног слова (VT, VM, VB). Слова B и D на Мутимировом натпису немају продужену усправну црту, карактеристичну за крстионицу, а група QV (QU), која је на крстионици бележена двама одвојеним капиталним словима, на њему је представљена лигатуром обликованом тако што је на мали издвојени десни крак слова Q додат десни дијагонални крак слова V. Слово R је на њему такође донекле другачије, у томе што је његов дијагонални десни крак потпуно исправљен, док је на крстионици ипак мало заобљенији, а група RV је представљена као лигатура, док је на крстионици чине два одвојена слова (уп. таб., кол. бр. 8).

С друге стране, сличност између натписа епископа Јована на которском архитраву и натписа на крстионици већа је чак и од сличности између натписа на которском архитраву и других бококоторских натписа на споменицима из такозване „каторске клесарске радионице“ епископа Јована с краја VIII и почетка IX века,²⁶ као и оних на савременим споменицима из других јужнојадранских градова.²⁷ На већини њих слова N, I, T, S, C, M су истог облика као на крстионици и на натпису епископа Јована на которском архитраву, на неким од њих слова B, D, P, R имају и карактеристичне продужетке вертикалне црте, али су, с друге стране, слова E, U на некима од њих заобљена, слово O је најчешће ромбоидног облика, слово A има средишњу водоравну црту која је преломљена на доле или значајно спуштена на леву страну, а слово H има облик h (уп. таб., кол. бр. 10). Премда на њему нема карактеристичних лигатура, према општем облику слова натпису епископа Јована на которском архитраву највише наликују фрагменти натписа на архитраву из Бијеле,²⁸ на којем је сачувано име цара Нићифора (802–811) и истог епископа Јована – „[...temporibus domini N]ICI(for)I MAG(ni) IMP(eratoris) ET D(omi)N(i) IOH(annis) / EPSCOP(i).“ Тај натпис, у коме се среће и карактеристична скраћеница IOH за име епископа, о чему је већ било речи, дело је, како је у науци већ показано, истих клесара као и онај на которском архитраву (уп. таб., кол. бр. 9).²⁹

²⁶ О „клесарској радионици епископа Јована“, уп. *Zornija, Klesarska radionica*, 87–118; *ista, „Temporibus domini Iohannis episcopi...“*, 23–40.

²⁷ Уп. *Ковачевић*, Средњовековни епиграфски споменици, 41–45; ИЦГ I, 328–332, 335–339, 367–380 (*J. Ковачевић*); *Мијовић*, Улцињски циборијум, 91–103; *Jakšić*, Predromanički reljefi, 129–148; *isti*, A ninth-century stone-cutting workshop, 590–598; *Препаговућ-Пејировућ*, Улцињски циборијум, 247–264; *Vežić, Lončar*, Нос tigmen, 124–149, 224–231.

²⁸ ИЦГ I, 335 (*J. Ковачевић*); *Lončar*, Dva natpisa, 190–192; *Zornija, Klesarska radionica*, 91–92.

²⁹ *Zornija*, „Temporibus domini Johhannis episcopi“, 25.

С обзиром на то да крстионица презвитера Јована из времена кнеза Вишеслава према својим стилским одликама потиче с краја VIII или почетка IX века, епиграфске сличности између натписа на њој и натписа которског епископа Јована на архитраву у Катедрали Св. Трифуна из 805. године указују на то да би се и она могла приписати „клесарској радионици“ которског епископа Јована с краја VIII и почетка IX века, која је, као и њој савремена „сплитска клесарска радионица“, имала своје узорне и исходиште у истом, познолангобардском и ранокаролиншком културном кругу северне Италије.³⁰ Епиграфске сличности између натписа на два поменута споменика су довољне да наведу на претпоставку да су их клесали мајстори школовани у истој клесарској школи. Извесно је да крстионица не потиче из самог Котора, јер би у том случају натпис на њој био датиран владавином савременог византијског цара, као и други которски и јужнојадрански натписи, али је несумњиво да потиче из Боке Которске, а да ли се првобитно заиста налазила у бенедиктинском Манастиру Св. Арханђела на Светомихољској превлаци код Тивта, првобитно подигнутом управо почетком IX века,³¹ остаје да се поткрепи новим налазима. Чињеница да је њен настанак датиран владавином српског кнеза Вишеслава с краја VIII–почетка IX века упућује на закључак да се у то време то подручје налазило под политичком влашћу српских кнежева. То оснажује претпоставку да је до издвајања поморских кнежевина Дукље, Травуније и Захумља из политичког оквира раносредњовековног српског кнежевства и образовања онакве геополитичке слике какву нам приказују дела цара Константина VII Порфирогенита средином X века дошло постепено, не пре средине IX века, управо онако како је то он описао у случају Травуније, за коју наводи да је постала посебна кнежевина у време српског кнеза Властимира средином IX века.³² Датирање настанка крстионице владавином српског кнеза и њено бококоторско порекло такође указују и на значајно место византијског и романског Котора као културног и црквеног средишта из којег су се Србима у залеђу ширили најранији утицаји хришћанства и хришћанске културе, приметни и у архитектури најстаријих српских црквених споменика, попут поменуте Петрове цркве у Расу,³³ али и најстаријег храма на месту потоње Цркве Св. Апостола у Пећи.³⁴

³⁰ *Basić*, *Ulomci najstarijeg ciborija*, 28–32.

³¹ *Кораћ*, *Остаци манастира*, 135–170; *Zagarčanin*, *О неким rezultatima*, 54–63.

³² *Коматићина*, *Константин Порфирогенит*, 220–221, 284–287, 291–292.

³³ *Марковић*, *Војводић*, *Црква Светих апостола*, 103.

³⁴ *Чанак-Медић М.*, *Архитектура прве половине XIII века II*, 16, 24–29; *Јанковић*, *Српско Поморје*, 130–132.

Прилози:

† HEC FONS NER SVMITI NERMOS VREDDA
 ILLMINATOS. HEC RANSELER SVQVOD
 DRIM SVBERVITR BNE. FEFICANT
 RXNICE SALVBR CONFIDOTN
 HENNE. HOC IOH PRBSB EPBVSSAS
 LAVDLOP SBNE COP SITPEVOTE
 INHONORVDLETS CI
 IOH SBPTI SFVINE DTPEO
 CLIENTV LOQYESVO

1. Натпис на крстионици из времена кнеза Вишеслава
(Šeper, Taufstein des Kroatischen Fürsten Višeslav)

2. Натпис которског епископа Јована на архитраву у Катедрали Св. Трифуна у Котору из 805.
(фото Мери Зорнија)*

* Захваљујем се колегиници доц. др Мери Зорнија са Свеучилишта у Задру која ми је љубазно уступила фотографију, као и академику Миодрaгу Марковићу и др Дубравки Прерадовић, који су ми помогли да је набавим.

Крстионица (бр. 1)	Архитрав, Котор (бр. 2)	Саркофаг архиепископа Јована, Сплит (бр. 3)	Саркофаг архиепископа Урса, Задар (бр. 4)	Цибориј, Стомбрата (бр. 5)	Саркофаг приора Петра, Сплит (бр. 6)	Цибориј прокознула Гругра, Задар (бр. 7)	Натпис кнеза Мутимира (бр. 8)	Архитрав, Бијела (бр. 9)	Бококторски и др. споменници (бр. 10)

Крстионица (бр. 1)	Архитрав, Котор (бр. 2)	Саркофаг архиепископа Јована, Сплит (бр. 3)	Саркофаг архиепископа Урса, Задар (бр. 4)	Цибориј, Стомбрата (бр. 5)	Саркофаг приора Петра, Сплит (бр. 6)	Цибориј проконзула Гргура, Задар (бр. 7)	Натпис кнеза Мугимира (бр. 8)	Архитрав, Бијела (бр. 9)	Бококторски и др. споменници (бр. 10)
ЮН Н	А А	А А	А А	DNIS					
А А	А А	А А	А А						А А
Г С С	С С								С
ОУ Ю		ЧУ		 	♀	♀	♀		
О	О	♀							
Н	Н	Н							Н

Крстионица (бр. 1)	Архитрав, Котор (бр. 2)	Саркофаг архиепископа Јована, Сплит (бр. 3)	Саркофаг архиепископа Урса, Задар (бр. 4)	Цибориј, Стомбрата (бр. 5)	Саркофаг приора Петра, Сплит (бр. 6)	Цибориј проконзула Гругра, Задар (бр. 7)	Натпис кнеза Мугимира (бр. 8)	Архитрав, Бијела (бр. 9)	Бококторски и др. споменици (бр. 10)
RV					RV RV				
LOPSIT							LOPSIT		
H									

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio (= DAI), edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington 1967² (CFHB 1).

Литература – Secondary Works

- Basić I., Jurković M.*, Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta* III/38 (2011) 149–185.
- Basić I.*, Natpis nadbiskupa Urša kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra (I dio), *Starohrvatska prosvjeta* III/44–45 (2017–2018) 153–179.
- Basić I.*, Prilozi proučavanju crkve Svetog Mateja u Splitu, *Ars adriatica* 1 (2011) 67–96.
- Basić I.*, Ulomci najstarijeg ciborija splitske katedrale. Dopune *Splitskoj klesarskoj radionici*, ur. *D. Miličević, A. Marinković*, Zbornik Danâ Cvita Fiskovića V. Majstorske radionice u umjetničkoj baštini Hrvatske, Zbornik radova znanstvenog skupa »Dani Cvita Fiskovića« održanog 2012. godine, Zagreb 2014, 21–36.
- Delonga V.*, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split 1996.
- Jakšić N.*, A ninth-century stone-cutting workshop in Southern Dalmatia, *Hortus Artium Medievalium* 20/2 (2014) 590–601.
- Jakšić N.*, Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu, Split 2015.
- Jakšić N.*, Manipulacija povijesnim spomenicima – primjer Višeslavove krstionice, Zbornik »Povijesno naslijeđe i nacionalni identitet«, Zagreb 2006, 40–45.
- Jakšić N.*, On the Origin of the Baptismal Font with the Name of Prince Višeslav, *Hortus Artium Medievalium* 8 (2002) 241–245.
- Jakšić N.*, Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 38/1 (1999) 129–148.
- Jakšić N.*, U selu Uzdolju kod Knina nije bilo izgrađene crkve u vrijeme kneza Muncimira, *Starohrvatska prosvjeta* III/40 (2013) 135–153.
- Karaman Lj.*, O vremenu krstionice kneza Višeslava, *Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti* 3/1 (1960) 107–109.
- Loma A.*, Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos, Zbornik radova Vizantološkog instituta 38 (1999–2000) 87–161.
- Lončar M.*, Dva natpisa iz Boke s imenom biskupa Ivana, *Croatia et Slavica Iadertina* 2/1 (2006) 185–913.
- Matijević Sokol M.*, Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava, *Croatia Christiana periodica* 31(2007) 1–31.
- Matijević Sokol M.*, Natpis kneza Muncimira u kontekstu ranosrednjovjekovne epigrafije, ur. *Ž. Tomičić, A. Uglešić*, Zbornik o Luji Marunu. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu 150. obljetnice rođenja (1857–2007), Skradin – Knin, 7–8. prosinca 2007, Šibenik – Zadar – Zagreb 2009, 149–158.
- Petriccioli I.*, Krstionica s imenom 'Vuissaslavo duci' i problem ninskog baptisterija, *Starohrvatska prosvjeta* III/14 (1984) 125–134.
- Suić M.*, Prilog tumačenju latinskih srednjovjekovnih natpisa: composuit ili compisit, Zbornik narodnog muzeja u Beogradu 9–10 (1979) 197–203.
- Šeper M.*, Der taufstein des Kroatischen Fürsten Višeslav aus dem Frühen Mittelalter, *Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung (Archiv Paulus)* 15–16, Erlangen 1958, 1–21.

- Vedriš T.*, Baptismal Font of the Croats. A case study in the formation of a national symbol, *Memoirs of the American Academy in Rome* 62 (2017) 65–98.
- Vežić P., Lončar M.*, Нос тигмен. Ciboriji ranoga srednjega vijeka na tlu Istre i Dalmacije, Zadar 2009.
- Zagarčanin M.*, O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta, *Istorijski zapisi* 89/3–4 (2016) 46–85.
- Zornija M.*, „Temporibus domini Iohannis episcopi...“ – o počecima predromaničke skulpture u Boki kotorskoj, *Ars Adriatica* 6 (2016) 23–40.
- Zornija M.*, Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana – doprinos formiranju predromaničke umjetnosti na jugoistočnom Jadranu, *Istorijski zapisi* 89/3–4 (2016) 87–118.
- Алексић М.*, Српске земље пре Немањића од 7. до 10. века, Београд 2019 [*Aleksić M.*, Srpske zemlje pre Nemanjića od 7. do 10. века, Beograd 2019].
- Историја Црне Горе I, Титоград 1967 [Istorija Crne Gore I, Titograd 1067].
- Јанковић Ђ.*, Српско Поморје од 7. до 10. столећа, Београд 2007 [*Janković Đ.*, Srpsko Pomorje od 7. do 10. stoleća, Beograd 2007].
- Ковачевић Ј.*, Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске, Споменик САН 103, Београд 1953, 41–45 [*Kovačević J.*, Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske, Spomenik SAN 103, Beograd 1953, 41–45].
- Коматићина И.*, Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, Београд 2016 [*Komatina I.*, Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII века, Beograd 2016].
- Коматићина П.*, Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена, Београд 2021 [*Komatina P.*, Konstantin Porfirogenit i rana istorija Južnih Slovena, Beograd 2021].
- Коматићина П.*, Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I, Београд 2014 [*Komatina P.*, Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I, Beograd 2014].
- Кораћ В.*, Остаци манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци, *Старинар* 51 (2001) 135–170 [*Korać V.*, Ostaci manastira Sv. Arhandela Mihaila na Prevlaci, Starinar 51 (2001) 135–170].
- Марковић М., Војводић Д.*, Црква Светих апостола Петра и Павла у Расу, Нови Сад 2021 [*Marković M., Vojvodić D.*, Crkva Svetih apostola Petra i Pavla u Rasu, Novi Sad 2021].
- Мијовић П.*, Улцињски циборијум, *Старинар* 36 (1985) 91–104 [*Mijović P.*, Ulcinjski ciborijum, Starinar 36 (1985) 91–104].
- Прерадовић-Петровић Д.*, Улцињски циборијум. Натпис и рељефне представе, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 50 (2002) 247–264 [*Preradović Petrović D.*, Ulcinjski ciborijum. Natpis i reljefne predstave, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru 50 (2002) 247–264].
- Чанак-Медић М.*, Архитектура прве половине XIII века II. Цркве у Рашкој, Београд 1995 [*Čanak-Medić M.*, Arhitektura prve polovine XIII века II. Crkve u Raškoj, Beograd 1995].

Predrag Komatina

Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade

predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

ON THE INSCRIPTION ON THE BAPTISMAL FONT FROM THE TIME
OF PRINCE VIŠESLAV. SOME EPIGRAPHIC REMARKS

The baptismal font of the priest John from the time of Prince Višeslav from the end of the 8th and the beginning of the 9th century has been known to the academic community since the middle of the 19th century, when it was brought to the Museo Correr in Venice. Since the second half of the same century, the prevailing opinion in scholarship is that it originates from the Croatian town of Nin and preserves the memory of the first known Croatian prince, who is not mentioned in other historical sources, although such an opinion has been questioned several times. Although a prince Višeslav is mentioned in Constantine VII Porphyrogenitus' work *De administrando imperio* as a Serbian ruler at the end of the 8th and the beginning of the 9th century, the baptismal font did not become a subject of interest in Serbian historiography until the first decades of the 21st century, when it was assumed that it could have originated from Svetomiholjska Prevlaka (Island of the Holy Archangel Michael) in the Bay of Kotor. Epigraphic features have so far not been used as an argument regarding this attribution of the monument. However, the inscription on the baptismal font exhibits certain characteristics that can also be noticed on the inscription of Bishop John of Kotor on the architrave in the Cathedral of St. Tryphon in Kotor from 805. On the other hand, the inscription on the baptismal font differs significantly in many of its characteristics from the North Dalmatian monuments of the same period. The epigraphic similarities between the inscriptions on the baptismal font and the one on the Kotor architrave are even greater than the similarities between the inscriptions on the Kotor architrave and the inscriptions on other monuments from the Bay of Kotor and the South Adriatic from the same period. They indicate that the baptismal font could also be attributed to the "stonecarvers' workshop" of Bishop John of Kotor from the end of the 8th and the beginning of the 9th century.

CHRISTOS MALATRAS
Academy of Athens
chrkak@hotmail.com

AN UNPUBLISHED SEAL OF KONSTANTINOS PHILOSOPHOS, HIS FAMILY, AND THE THEMA OF THE ISLANDS

In the Barber collection of Fine Arts (University of Birmingham) a seal issued by Konstantinos Philosophos, krites and strategos of the Islands dated to the 1070s or 1080s has been preserved. With this seal as a starting point, I examine the historical circumstances of the appointment of Konstantinos Philosophos in the Islands and particularly the devaluation of the dignities and the fusion of the civil with the military administration. Furthermore, the members of the rather obscure family of Philosophoi from the 11th to the 13th centuries are identified. Finally, the administrative area where Konstantinos Philosophos exercised his duties is located territorially in the Southern Aegean, with Kos as its capital, and its administrative structure is analyzed. This contribution closes with a short prosopography of the officials who served in the region between the late 10th and the late 13th centuries.

Keywords: Byzantine administration, prosopography, Konstantinos Philosophos, Aegean, Byzantine sigillography

Fig. 1 Barber Institute of Fine Arts, University of Birmingham, SL-36

Provenance: Iznik

Dunn, Handlist, no. 36 [12th c.]

Diameter: 32 (total); 24 (field)

The blank disk is larger than the die. Corroded and partially flattened on the upper part; slightly cracked along the channel on the obverse

Date: ca. 1075–1090

Obverse: Bust of Theotokos standing, facing and orans; signs of sigla on either side of the figure: .. – ΘΥ; circular inscription: ΘΚΞ.....ΔΟΛΛ, ; border of dots

Rev.: Inscription in six lines; border of dots:

†Κ...Τ|ΠΡΟΕΔΡΩ|ΚΡΙΤΗΣΤΡ|ΤΗΓΩΤΩΝΝΗ|CΙΩΝΤΨΦΙ|ΛΟCΟΦΩ

[Μή(τη)ρ] Θ(εο)ῦ. Θ(εοτό)κε [βοήθει τῶ σῶ] δούλ(ω) // + Κ[ωνσ]τ(αντίνω)
προέδρω κριτῆ (καί) στρ(α)τηγῶ τῶν Νησίων τῶ Φιλοσόφω

Mother of God. Theotokos aid your servant Konstantinos Philosophos, proedros, judge and strategos of the Islands

The dignity and the offices of Konstantinos Philosophos

The dignity proedros that the owner of the seal bore is quite significant. Until the reign of Konstantinos IX Monomachos (1042–1055) it was usually held by one or two individuals. It was held, for example, by the closest relative to this emperor, his cousin Theodosios Monomachos, who tried to take the throne after the death of Konstantinos IX and subsequently of empress Theodora (1055–1056), and by the brother of this emperor's mistress, Romanos Skleros.¹ Due to the rapid devaluation of dignities after this date, it started being assigned more often, but it retained its prestigious character for the next twenty years. The later emperor Nikephoros III Botaneiates (1078–1081), for example, bore this dignity in the 1060s as *doux* of Thessalonike and of Antioch, two of the higher military offices.² The first cousin of the emperor Michael IX (1071–1078), Andronikos Doukas, held in 1073 the dignity of *proproedros*, the immediately higher dignity.³ Therefore, it is unlikely that any official, outside a circle of few individuals at the top, could have held this dignity before the 1070s. Devaluation continued after that date and by the end of the 11th century it was only a middle-ranking dignity: in 1094, Michael Autoreianos, a *krites* of the hippodrome,

¹ Ioannes Skylitzes, 481 (Theodosios Monomachos) and 488 (Romanos Skleros). Romanos Skleros had been promoted to *magistros* by Konstantinos IX early in his reign, and by 1056 he has the title of *proedros*. He was either promoted to this title later in the reign of Konstantinos IX or right after in the reign of Theodora (1055–1056). For the devaluation of dignities see *Cheyne*, *Dévaluation*; *Shea*, *Politics and government*, 10–17.

² Actes Ivron II, 91; *Zacos – Veglery*, Lead seals I, no. 2688.

³ Acts Patmos II, 7. He also held the office of *megas domestikos*, the highest military office in this period.

and Eustathios Kamytzes, a simple chartoularios in the logothesion of staulos, were proedroi.⁴ On account of the dignity of the owner, then, the office of Konstantinos Philosophos in the Islands can be dated to the last thirty years of the 11th century, although more likely one would locate his office between ca. 1075 and 1090.

The combination of the offices of strategos and krites of the Islands seems rather unusual, for the first represents military and the latter civil authority. This combination of a military with a civil office is rather rare and is mostly attested on seals after the middle of the 11th century. The following list may not be entirely exhaustive, but it is quite indicative, especially in view of the thousands of seals related to provincial administration that have survived to our day, and which are divided to either military or civil offices (probably by at least 99%):

- Michael Tornikes, protospatharios, krites of the hippodrome and strategos of Samos (first third of 11th c.),⁵
- Bardas, protospatharios, strategos and anagrapheus of Bulgaria (1020s–1030s),⁶
- Gregoras Kataphloros, Sebastophoros, strategos and krites of the Optimatoi (mid-11th c.),⁷
- N., patrikios, anthypatos, praitor and strategos of the Optimatoi (mid-11th c.),⁸
- Gregorios Taronites, magistros, bestarches, krites and doux of Optimatoi (mid-11th c.),⁹
- Leon Blangas, strategos and anagrapheus of Seleukeia (mid-11th c.),¹⁰
- Konstantinos, bestarches, katepano of Melitene and anagrapheus (third quarter of the 11th c.),¹¹
- N. Radenos, magistros, strategos and krites of the Optimatoi (third quarter of the 11th c.),¹²

⁴ Synod of 1094, 218.

⁵ Auction Spink 135 (6 Oct. 1999), no. 272.

⁶ *Zacos* II, no. 370. The reading of Bulgaria is uncertain. W. Seibt has suggested instead the reading of a surname (see BZ 98 (2005), 131).

⁷ BnF *Zacos* 283: mentioned in *Loukaki*, Kataphlôros, 362 (footnote 38). I thank Professor J.-Cl. Cheynet for this reference.

⁸ *Seibt – Wassiliou-Seibt*, Österreich II, 307.

⁹ DO Seals 3, no. 71.19 and *Seibt – Wassiliou-Seibt*, Österreich II, no. 256 (with correct reading).

¹⁰ There are several seals known by this official. See *Cheyne – Gökyıldırım – Bulgurlu*, Istanbul, no. 3.105 and lately *Elam*, Edirne, no. 8.

¹¹ Auction Spink 127 (7 Oct. 1998), no. 60.

¹² *Campagnolo-Pothitou – Charalampakis*, Radenoi, 28; *Campagnolo-Pothitou – Cheynet*, Sceaux *Zacos*, no. 146. The first editors of the Geneva seal read the first name of the official as Gregorios, while the second editors preferred to leave him as anonymous, since there are barely any remains of his first name preserved. Both read the title as anthypatos patrikios but after close examination I read the dignity as magistros, a proposition that the latest editors now share with me as well.

- Nikephoros Batatzes, magistros, bestarches, doux and praitor of Aigaion Pelagos (1060s–1070s),¹³
- Konstantinos, bestarches, krites of the belon and strategos of the Stena (Straits), (1060s–1070s),¹⁴
- Nikephoros Melissenos, krites and katepano of Cyprus (1065–1078),¹⁵
- Ioannes of Kataphloros, bestes, imperial notarios of the oikeiaka, strategos and anagrapheus of Smolena, Thessalonike and Serres (1079),¹⁶
- Eustathios Charsianeites, patrikios, strategos and pronoetes of Samos (1088),¹⁷
- Nikephoros Dekanos, kouropalates, anagrapheus and doux of Nisos (Niš) (end of 11th/beginning of 12th c.).¹⁸

The combination of a military and civil office is related to the progressive demilitarization of the thematic forces. As the professional forces, stationed at the provinces under the commands of a regional doux, became increasingly important since the second half of the 10th century in comparison to the forces of the thematic army commanded by the strategos, so the latter was losing his military authority. This can be made largely clear from the list just above, since all these themata are located in regions away from the borders (with the questionable exception of Bulgaria). At the same time, the kritai started assuming more and more the civil authority of the strategoi, so that by the mid-11th century they were essentially considered as the governors of themata.¹⁹ These two evolutions had as an effect the gradual disappearance of the office of strategos and its replacement by the doux.²⁰ The latest attested strategos is Eustathios Charsianeites in Samos (1088), although, as a (perhaps archaizing) term in fiscal documents, the office strategos continues to be attested until 1124.²¹ Remarkably, the latest strategoi combined their office with a purely financial one (such as anagrapheus, a property assessor), bringing thus into question any military capacity that they might still have had. In any case, the strategoi did not disappear in each thema once the doukai appeared. The examples of the Anatolikai,

¹³ *Panchenko*, Katalog, no. 241 (376–379; photo on pl. IV, 2), corrected by *Shandrovskaja*, Popravki, 111.

¹⁴ DO Seals 3, no. 73.1. The strategos of the Straits is an exception since he had certain judicial capacities in and around Constantinople (for example, he judged the affairs of the Jews of Constantinople).

¹⁵ Auction Münz Zentrum 77 (13–15 Apr. 1994), no. 1179.

¹⁶ Actes Lavra I, 222–223.

¹⁷ Acts Patmos II, 51.

¹⁸ DO Seals 1, no. 32.1; *Jordanov*, Corpus 3, no. 1369.

¹⁹ For the growing power of the provincial judges see *Glykatzi-Ahrweiler*, Recherches, 67–78; *Krsmanović*, Byzantine province, 206–210.

²⁰ For the emergence of the doukai at the expense of the strategoi see *Cheyne*, Du stratège au duc; *Krsmanović*, Byzantine province, 75–82 and 173–180.

²¹ *Jus Graecoromanum*, vol. 1, 364. We do not consider here cases of strategos with its generic meaning “general”, as it is mostly used in literary sources.

who had high-ranking doukes (thus not commanders of small local tagmata) since the late 10th c.,²² and of Thessalonike with a doux in 1062 and a strategos in 1079 (see the list above), are characteristic.

About the same time with strategos also disappeared the title 'krites' for the provincial judges. 'Praitor' appeared soon after the middle of the 11th century, becoming the title for a provincial judge, but the change was not uniform. In the beginning it looks mostly as an individual choice by some judges, but it became well-established by the late 1070s. The title 'krites' for provincial judges was lost before the end of the 11th century; the latest precisely dated reference is on 1089.²³ In any case, the provincial judges disappeared altogether in the reign of Ioannes II Komnenos (1118–1143), since the doux had concentrated by then all civil and military authority in his province, like the strategos of earlier times.²⁴

Therefore, based on the offices and the dignity of Konstantinos Philosophos his tenure in the Islands should be dated to the last quarter of the 11th century, possibly before 1090, late enough for a man not belonging to the higher echelons of the elite to have the dignity proedros and before the disappearance of the strategoi and kritai and the further devaluation of the dignity proedros.

The family of Philosophoi

The family name is understandably confused often with the epithet "philosopher". Unlike other professions or positions, "philosopher" never acquired a technical meaning in Byzantium. It was always an epithet ascribed to erudite scholars or monks in a literary context. It was never a short form of the office of hypatos of the philosophers that was established in the mid-11th century.²⁵ There follows a chronological list of all individuals identifiable with the family name Philosophos.

Ioannes Philosophos (mid-11th c.)

Ioannes Philosophos had the dignity of patrikios and was one of the eunuchs in the bedchamber of empress Zoe in the reign of Konstantinos IX Monomachos. During a Pecheneg raid in the outskirts of Constantinople in 1051, the emperor gathered a company of men from the imperial guard under the command of Ioannes Philosophos. Ioannes attacked them at night and scored a great victory.²⁶

²² *Malatras*, Anatolikoi, 288.

²³ Niketas Xiphilinos, magistros, krites and anagrapheus of Boleron, Strymon and Thessalonike. In the same combination of the three themata, Euthymios was praitor in 1095 (*Actes Esphigmenou*, 57). For the interchange of the terms see *Karagiorgou – Charalampakis – Malatras*, State officials, 261–262.

²⁴ *Jus Graecoromanum*, vol. 1, 364; see also *Oikonomides*, Organisation, 149. The single exception was Hellas and Peloponnesos that was commanded by a praitor, who, however, was under the control of the megas doux in Constantinople.

²⁵ See *Constantinides*, Higher education, 116.

²⁶ Skylitzes, 472, where the editor perceives it as a nickname.

Basileios Chasanes “son of Philosophos” (mid-11th c.)

Basileios Chasanes is attested by quite a few seals that are located today mostly in the Dumbarton Oaks collection. Although Basileios included the name Chasanes in the inscription of most (but not all) of his seals (usually in a way that seemingly serves as a nickname, so he abbreviated it sometimes sharply), he always designated himself as the “son of Philosophos”. J.-Cl. Cheynet supposed that there was an intermarriage between the families of Chasanes and Philosophos.²⁷ However, double surnames are not a characteristic of the 11th century. They appear in the 12th century and then they are mostly connected to the two noble families of Komnenos and Doukas.²⁸ In our case, we are possibly in front of a case of adoption. Basileios used the designation “son of Philosophos”, which would be obviously enough recognizable and distinguishable to the high society of his life. This recognizable Philosophos, in my view, could have been the eunuch and patrikios Ioannes Philosophos (see just above), the only member of this family known to have had a position of importance. Eunuchs quite often adopted children and Basileios could have been such a case. Chasanes (Hasan) was likely not his first surname, but rather his given name before his conversion to Christianity. He then took the baptismal name Basileios and decorated his seals always with the (standing or half-) figure of St Basileios turned left in supplication to a figure of Christ (left on top). This a rare depiction which rather confirms that we are dealing with one and the same man; actually, I know of no other published similar iconography (St Basileios alone turned in supplication).

Contemporary to Basileios was a correspondent and ex-pupil of Michael Psellos, Chasanes, also a judge in the 1060s with the dignity of bestarches.²⁹ Given the *cursus honorum* of Basileios Chasanes “son of Philosophos”, an identification with the Chasanes of Psellos is possible:

- Protospatharios epi tou Chrysotriklinou (1030s–1040s)³⁰
- Protospatharios and hypatos (1030s–1040s)³¹
- Patrikios, anthypatos, bestes and krites of the belon (1050s–1060s)³²

²⁷ Cheynet, L'apport arabe, 640 note 76.

²⁸ See Volkoff, Komnenian double surnames. Sometimes rare first names (Bryennios, Diogenes, Katakalon) are perceived as surnames, but evidently they are always placed in the position of a first name on the seal or the signature (that is, first) and never at the end where the surname is always placed. For example, the case of Bryennios Batatzes: Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Βρυεννίῳ πατρικίῳ ἀνθυπάτῳ καὶ κατεπάνῳ τῷ Βατάτζῃ; *Jordanov*, Corpus 2, nos. 89–92. It should be made clear that the naming patterns where not always stable, even in the elite. First names turned to surnames (e.g., Phokas, Gregoras) and even surnames turned into first (baptismal) names, like Komnenos and Laskaris (since the 15th century and until our day).

²⁹ Michael Psellos, *Epistulae*, nos. 277–280 (p. 673–680). On the date of the letters see *Jeffreys*, *Psellos*, 396, 422, 433–441.

³⁰ DO BZS.1958.106.4474: Βασιλ(είω) (πρωτο)σπαθ(αρίω) ἐπ(ι) τ(οῦ) Χρ(υσο)(τρι)κλ(ίνου) τῷ τοῦ Φιλωσόφου.

³¹ DO BZS.1958.106.4445: + Κ(ύρι)[ε] β(οή)θ(ει) [Β]ασι[λ]είω (πρωτο)σπα[θ(αρίω)] ὑπάτ(ω) τῷ τοῦ Φιλοσόφου.

³² DO BZS.1958.106.4091: Κ(ύρι)ε βοήθ[ει] τῷ σῶ δούλῳ // + Βασιλείω π(ατ)ρι(κίω) ἀνθυπ(ά-τω) βέστ(η) κριτ(ῆ) τοῦ βήλ(ου) τῷ ὑφ' τοῦ Φιλοσόφ(ου) τῷ Χασάνι.

- *Bestarches and krites of Makedonia and Thrake (1060s)*
- Magistros and krites of the belon (1060s–1070s)³³
- Magistros, krites of the belon and imperial notarios (1060s–1070s)³⁴

Georgios Philosophos (second half of 11th c.)

He is known by a single seal preserved today in the British Library:³⁵

Obverse: St Georgios (bust) holding spear and shield; circular inscription:

+ Σφραγίς Γεωργίου

Reverse: Theotokos orans (bust); sigla; circular inscription:

τοῦ Φι[λ]οσόφου

Michael Philosophos (late 11th c.)

He is known by a single unpublished seal preserved today in Dumbarton Oaks (BZS.1955.1.4217):

Obverse: Archangel Michael (bust)

Reverse: Σφραγίς Μ(ι)χ(α)ήλ τοῦ Φυλω[σό]φ[ου]

Konstantinos Philosophos (late 11th c./early 12th c.)

Under the name of our official, there have been preserved some more seals that do not mention any dignity or office but bear on the obverse the figure of a standing orans Theotokos, like in the seal from the Barber. They are slightly later in date, closer to the end of the 11th century or right in the beginning of the 12th century. I believe that they were issued by our official, possibly in his later life.

- 1) Obverse: Theotokos (standing) orans with the medallion of Christ in her chest; sigla

Reverse: + Θ(εοτό)κε βοήθει Κων(σταντίνω) τῷ Φιλοσόφ(ω)³⁶

- 2) Obverse: Theotokos (standing) orans with the medallion of Christ in her chest; sigla

Reverse: + Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Κων(σταντίνω) τῷ Φυλοσόφω³⁷

³³ DO BZS.1955.1.2969, BZS.1955.1.2970 and BZS.1955.1.2971; + Θ(εοτό)κε [β(οή)θ(ει)] Βασιλ[ε]ῖω μαγίστρω κρ(ι)τῆ τοῦ βίλου τῷ Χασάνι τῷ υἱοῦ τοῦ Φιλοσόφου.

³⁴ DO BZS.1958.106.5400, BZS.1955.1.2972 and Museum of Art and History of Geneva, CdN 2004–364 [ed. *Campagnolo-Pothitou – Cheynet*, Sceaux Zacos, no. 64]: Κ(ύρι)ε βοήθει [τῷ σῶ] δούλω // + Βασιλεί(ω) μαγίστρω κριτ(ῆ) τοῦ βήλου β(ασιλικῶ) νοταρίω τῷ τοῦ Φιλοσόφου τῷ Χα(σάνη).

³⁵ *Gray Birch*, Seals, no. 17941.

³⁶ DO BZS.1947.2.811; *Koltsida-Makre*, Molybdoboulla, no. 324.

³⁷ DO BZS.1958.106.4641.

Ioannes Philosophos (?) (end of 11th c./beginning of 12th c.)

One of the letters of Theophylaktos, archbishop of Bulgaria (Ochrid), was addressed to a certain “philosopher, sir Ioannes (τῷ φιλοσόφῳ κυρῷ Ἰωάννῃ)”. In this letter he praises Ioannes as “the best of all philosophers” who defended with words the author against certain haters.³⁸ Theophylaktos uses the word philosopher four times in the letter. This is one of the cases that one cannot be certain whether it functions as a surname or as an attribute. At first sight it looks like an attribute. On the other hand, one could claim that Theophylaktos constructs the letter by “playing” with the surname of his correspondent. In favor of the latter possibility, one should note that, first, in none of the titles of his letters Theophylaktos ever included an attribute; he used instead name, surname, office, profession, dignity or similar identifier, but never an attribute, not even to members of the imperial family. Although he communicated with the top of his era’s intellectual community, he used the attribute only twice in his letters: for Machetares with his “philosopher soul”, and for “the most philosopher” Theodoros Smyrnaios, who had actually the office of hypatos of the philosophers.³⁹

Ioannes Philosophos (mid-13th century)

Ioannes Philosophos was chartophylax of the patriarchate during the period of exile. He signed a synodal decision about the Athonite monastery of Iveron in 1250 and certified it with a seal similar to one from the former collection of G. Zacos, now located at the museum August Kestner in Hannover. At that time, he and the patriarchal synod were located in Nymphaion.⁴⁰

The thema of the (Kyklades) Nesoi/Islands

The administrative circumscription where Konstantinos Philosophos served is mentioned as τῶν Νησιῶν on the seal. The word is a diminutive of the word νῆσος (island), but in genitive plural it is also the same with the demotic Greek word for island (νησί). It is not unlikely that the demotic form of the word island infiltrated to the unofficial terminology. This was a practice that happened from time to time.⁴¹ The same administrative unit was also called Κυκλάδες Νήσοι, Κυκλάδες, or simply Νήσοι. Νησία (or Νησιά) is attested with certainty only on the seal from Barber, while once Κυκλάδες Νησία is also attested (see Table below). The only thing one can notice is that the name Νήσοι/Νησία is not attested in the 10th century.

³⁸ Theophylaktos of Ochrid, *Epistulae*, 509.

³⁹ *Ibid.*, nos. 44 and 95, ed. Gautier, 279 and 481.

⁴⁰ *Actes Iveron III*, 86; *Seibt*, Kestner, no. 39 (= *Zacos*, *Lead seals II*, no. 780). The second designation that he used in his signature (but obviously not on his seal), Ἀγιοτεσσαρακοντίτης, referred to his association with the parish of the church or the monastery of the Holy Forty Martyrs.

⁴¹ See, for example, the case between Θεσσαλονίκη and Σαλονίκη on the seal of a strategos of the second half of the 9th century: *DO Seals 1*, no. 18.66.

Name	Officials (nos.) ⁴²	Variations of orthography
Κυκλάδες	(6)	Κυκλάδων
Κυκλάδες Νήσοι	(7), (8), (9), (13), (18) (20), (22), (23) (17) (1), (4) (5) (19)	Κυκλάδων Νήσων Κυκλάδδ(ων) Νήσων Κυκλάδ(ων) Νήσον Κυκλ[ά]δο<ν> Νίσο[ν] Κυκλάδον Νίσων
Κυκλάδες Νησία	(10)	Κυκλάδ(ων) Νησιο(ν)
Νησία	(12) (21)	Νησιών Νισίων
Νήσοι	(14), (16) (15)	Νήσων Νίσ[ων]

* Abbreviated or missing letters have been transcribed with their correct orthography

The thema of the Islands was created late in the 10th century. Konstantinos Porphyrogenetos does not refer to it either in the work *De Thematribus* or in the description of the preparations for the campaign of 949 against Crete, but it is mentioned in the *Taktikon Escorial*, composed ca. 971–975.⁴³ Most likely it was created right after the recapture of Crete in 961, like the thema of Crete. Until that time, the emirate of Crete was likely exerting until its demise some sort of (direct or indirect) on certain islands of the southern Aegean.⁴⁴ It was only after the re-establishment of a full Byzantine dominion that these islands could be organized into a thema.

This administrative unit included most probably the islands of the Southern Aegean, that is our contemporary island clusters of Cyclades and the Dodecanese. This can be inferred, first, by the fact that the other themata of the Aegean region continued to exist. Samos was located around the homonymous island but

⁴² See the catalogue of the state officials and the chronological table of thematic officials at the end.

⁴³ Oikonomides, *Listes*, 267 (l. 31).

⁴⁴ *Christides*, *Conquest of Crete*, 165–167; *Malatras*, *To Aigaio*, 438–444; *Roussos*, *Medieval Cyclades*, 436–439; *Savvides A.*, *Hē Vyzantinē Rodos*, 11–22.

had Ephesos as capital city; Aigaion Pelagos was located in the Northern Aegean, had Abydos on the Hellespont as a capital and thus it must have comprised at least the closest to the Hellespont islands, such as Lemnos and Imbros;⁴⁵ Lesbos/Mitylene and Chios were upgraded, in the meantime, to themata probably early in the 11th century.⁴⁶ Therefore, we are only left with the islands of the Southern Aegean that could have formed a distinct thema. Secondly, two seals, one of Theophanes (our no. 23), who combined his jurisdiction as krites in both Crete and the Kyklades (these groupings were made mostly in neighboring themata), and another of Pothos (our no. 20), who was anagrapheus and epoptes in “Kos, Leros and the Kyklades” (thus including the two former islands in this circumscription), also point to the thema’s location in the southern Aegean.

A few documents relevant to this area have survived from the archives of the monastery of St Ioannes Theologos on the island of Patmos. The first one of August 1088 concerned a case about the estates of this monastery on the islands of Patmos and Kos, both in the northern part of the modern island cluster of the Dodecanese. This case fell into the jurisdiction of Nikolaos Tzanzas, krites and anagrapheus of Kyklades Nesoi. Just a few months later, in May 1089, Christophoros Kopsenos, signing another document that concerned the same estates, mentioned himself as anagrapheus of Kos.⁴⁷ It is unlikely that the government appointed an anagrapheus in a single island, just one year after another one had been appointed in the whole thema. Besides, Kopsenos’ capacity as anagrapheus extended beyond the island of Kos. What then likely happened here is that Kopsenos referred to himself as anagrapheus of Kos, which would be his seat as anagrapheus of Kyklades Nesoi, a practice that had occurred several times in the practice of Byzantine administration.⁴⁸

In this case, Kos would be the capital of the thema of the Kyklades Nesoi, considering also that the only other larger island of the Southern Aegean, Rhodes, belonged to the thema of the Kibyrraiotai in southwestern Asia Minor.⁴⁹ Besides, Kos was in the early 9th century the seat of a military administrative unit that disappeared

⁴⁵ The latest known official of Samos is Eusthathios Charsianites (see above fn. 14). One of the latest known officials of Aigaion Pelagos is Leon Skleros, magistros, bestes, bestarches and krites (ca. 1070s–1080s): see lately *Cheyne – Bulgurlu – Gökyıldırım*, Sceaux Istanbul, no. 3.69. Some more of his seals appeared since in auctions: Münz Zentrum 159 (4–5 May 2011), no. 694; Classical Numismatic Group 300 (10 Apr. 2013), no. 464; Classical Numismatic Group 300 (15 June 2015), no. 583; Münz Zentrum 174 (2–3 Sep. 2015), no. 584.

⁴⁶ The earliest strategos of Chios, Beriboes, is attested in 1027: Ioannes Skylitzes, 481. The upgrade of Mitylene into a thema is suggested by the presence of kritai (and simultaneously kouratores) on the island: Ioannes Tzikandyles, krites and megas kourator of Mitylene [ed. *Jordanov*, Corpus 3, 1356 (the seal should be dated to the middle of the 11th century)]; Symeon, patrikios, anthypatos, bestes, krites and kourator of Mitylene [ed. (a) DO Seals 2, no. 51.5; (b) *Malatras*, Barber, no. 5, with commentary on the issue].

⁴⁷ Actes Patmos II, nos. 51 and 54.

⁴⁸ See, for example, how the eparch of Illyricum turned into an eparch of his capital city, Thessalonike: *Gkoutzioukostas*, Illyricum.

⁴⁹ Konstantinos Porphyrogenetos, De thematibus, 78–79.

soon after the fall of Crete to the Saracens in the 820s.⁵⁰ As we related above, many of the islands of the Aegean, among them Kos, were under a sort of control by the emirate of Crete.

Due to its late appearance, only a few thematic officials are attested until the end of the 11th century. In total we know of only 20 individuals, mostly *kritai* (14), who rise in prominence in the 11th century. There are a couple more financial officials: two *epoptai* and three *anagrapheis*. The only military officials known are five *stratēgoi*. These numbers are very low, even considering the late foundation of the *thema*. Its importance and size affected the sealing activity of the thematic officials and thus their visibility today, since they must have sealed less than officials of other larger *themata*. Consequently, with the exception of Aetios (our no. 1) and Ioannes Promoundenos (our no. 8), no other official is known by more than a single specimen, and only Ioannes Promoundenos used two *boulloteria*. They issued in total 23 lead seals from 22 *boulloteria*. For comparison, we know of about 96 thematic officials in the *thema* of the *Anatolikoi* from the same period. These issued 194 lead seals from 115 *boulloteria*.⁵¹

In the Late Byzantine period the administrative units are not well-defined. Already in the twelfth century the *praktor* of Samos had a sort of control of the affairs of these islands.⁵² Once there seems to have been a *doux* and *apographeus* only for the islands of Kalymnos and Leros (1254), while a few years later (1263) Leon Eskammatismenos was “*doux* of Kos, Rodos, and of the around of the latter and other *Kyklades* islands” (our nos. 12–13).

ALPHABETICAL CATALOGUE OF STATE OFFICIALS IN THE (KYKLADES) NESOI (10th–13th c.)

1. Aetios, imperial *protospatharios* and *strategos* of the *Kyklades Nesoi* (early 11th century)

Source: (a) Archaeological Museum of Preslav 26851 [ed. *Jordanov*, *Corpus* 3, no. 1392⁵³]; (b) *Jordanov*, *Addenda* 2, no. 74 [found in excavations in Preslav in 2012]

Obverse: St Theodoros (bust)

Transcription: + Ἄετ[ι(ω)] β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπα[θ(αρίω)] (καί) στρα[τηγ(ῶ)]
[τ]ον Κ[υκ]λάδ(ων) [Νή]σο[ν] (combined)

Aetios is attested as *strategos* of *Presthlabitza* by seven more seals, also found in Preslav.⁵⁴ As a result, the editor read (with some uncertainty) the area of jurisdiction

⁵⁰ *Malatras*, *To Aigaio*, 447–448.

⁵¹ *Malatras*, *Anatolikoi*, 354–371 (Appendix 2).

⁵² *Acts Patmos* I, 199.

⁵³ There has been a confusion on the plates: no. 1392 is shown as no. 1391, while no. 1391 is not illustrated.

⁵⁴ *Jordanov*, *Corpus* 3, nos. 1385–1391.

on yet another seal (our 1.a) again as Presthlabitza. However, the more recent discovery of a parallel seal (our 1.b) in Preslav excluded the reading of the area as Presthlabitza, yet the editor was unable to provide an alternative. Thanks to the acquisition of high-quality photos from the Archaeological Museum of Preslav, I was able to read the geographical indication rather as *Kyklades Nesoi*. Since Aetios has the same dignity in both his known appointments, it is not possible to certify which appointment preceded the other. Most likely, however, the discovery of the two seals of Aetios as strategos of the *Kyklades Nesoi* in Preslav must have been associated to the maintenance of his previous contacts in Bulgaria, while he had been transferred to the Southern Aegean.

2. Alexios Barangopoulos, kephale (of Kos) [1288]

Source: Acts Patmos II, 228–229

Transcription: [...] κατενόποιον τῆς κεφ(α)λ(ῆς) ἡμῶν [i.e., τῶν ἐποίκων νήσου Κῶ] κυρ(οῦ) Ἀλεξί(ου) τοῦ Βαραγγοπ(οῦ)λ(ου) [...]

Commentary: Alexios Barangopoulos is mentioned in a petition (concerning the status of a local monastery) of the inhabitants of Kos to the emperor Andronikos II, as their kephale. He had obviously the office of kephale of Kos, possibly also of some surrounding islands. The kephale succeeded in the Palaiologan empire the *doux* of the Komnenian and Lascarid periods as the governor of a province. By the late 13th century, the *doux* used to have only fiscal responsibilities. Both the office of *doux* and the term *thema* as an administrative district disappeared in the beginning of the 14th century.⁵⁵

3. Christophoros Kopsenos “the man of our holy emperor”, magistros, megas chartoularios and anagrapheus of Kos (= of the *Kyklades Nesoi*?) [1089]

Source: Acts Patmos II, 79

Transcription (signature): + Χριστόφο(ρος) μάγιστρος μ(έ)γ(α)ς χαρτου(λάριος) καὶ ἀναγραφεὺς τ(ῆς) νή(σου) Κω, ὁ ἄν(θρωπ)ος τοῦ βα(σιλέως) ἡμ(ῶν) τοῦ ἁγίου, ὁ Κοψηνός +

Commentary: Christophoros Kopsenos was ordered by the emperor to relieve from *strateia* certain inhabitants of the island of Patmos after a request of the monastery of St Ioannes Theologos. Although Kopsenos signed the document relieving the said inhabitants from *strateia* only as anagrapheus of Kos, his capacity extended beyond the island and at least up to Patmos (in-between intersperse four more islands). Consequently, he must have had the same capacity as his predecessor, Nikolaos Tzanzes (our no. 18), who signed the document as anagrapheus of *Kyklades Nesoi*. Christophoros, though, chose to identify his authority with Kos, most likely the seat of his *thema*.

⁵⁵ Maksimović, Provincial administration, 106–166.

4. Gabriel ..., protospatharios, krites of the hippodrome and of the Kyklades Nesoi [second quarter of the 11th century]

Source: *Davidson*, Corinth, no. 2752

Obverse: Military saint (maybe St Georgios) (bust)

Transcription: Γαβριήλ (πρωτο)σπα[θ(αρίω)] κριτ(ῆ) ἐπὶ [τ(οῦ)] Ἴππ(ο)δρο(όμου) (καὶ) τῶ[ν] Κυκλάδ(ων) Νήσο(ν) τῶ [...]

Commentary: The last line of the seal, where the surname of the owner was mentioned, has not been preserved. The official is not known from any other sources.

5. Ioannes, imperial protospatharios and strategos of the Kyklades Nesoi [late 10th century]

Source: *Zacos*, Lead seals II, no. 992

Obverse: Inscription (four lines)

Transcription: + Κύρηε βο[ή]θει τῶ [σ]ῶ δούλ(ω) // + Ἰωάν[ν(η)] β(ασιλικῶ)] (πρωτο)σπαθ(αρίω) [(καὶ)] [κ]ριτ(ῆ) τ(ῶν) Κ[υκ]λάδο<ν> Νίσο(ν)

Commentary: Ioannes is likely the earliest so far attested official of the thema of the Kyklades Nesoi. Epigraphically his seal dates to the late 10th century. It is quite similar typologically and epigraphically to the seals of the eunuch Petros, domestikos of the scholai of the West (970s).⁵⁶

6. Ioannes, patrikios and krites of the Kyklades [1060s–1070s]

Source: Istanbul Archaeological Museum 1198–331 [ed. *Cheyne* – *Bulgurlu* – *Gökyıldırım*, Sceaux Istanbul, no. 3.52]

Obverse: St Nikolaos (standing) holding a book

Transcription: + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [Ι]ω(άνν)η π(ατ)ρι(κίω) καὶ [κ]ριτ(ῆ) τ(ῶν) Κ[υκ]λάδων

Commentary: The combination of the dignity patrikios to the office of krites and the epigraphy of the seal (second half of the 11th century, although probably not too close to the middle of this century) narrow down the tenure of our official probably in the 1060s or 1070s.

7. Ioannes Kostomyres, patrikios, dishypatos and krites of the Kyklades Nesoi [1060s–1080s]

Source: DO BZS 1951.31.5.1927 [ed. DO Seals 2, no. 42.3]

Obverse: Inscription (four lines)

Transcription: + Σφ[ρα]γ(ις) Ἰω(άνν)ου π(ατ)ρι(κίω) δισυπάτ(ου) καὶ κριτ(οῦ) // [τ]ῶν Κυ[κλ]άδων ν[ήσ]ων τοῦ [Κω]στομύρ(η)

⁵⁶ See *Jordanov*, Corpus 3, nos. 967–991.

Commentary: The editors of the seal suggested the reading for the first dignity as either proedros or the compound dignity protodishypatos (i.e., $\text{πρ[ωτ(ο)-δισυπάτ(ου)]}$). Both propositions should be rejected, firstly, because one can see on the high-resolution photo (now available on the online seals catalogue of Dumbarton Oaks) a clear I after the P in the second line, while the remains of the following letter may show a K, something that makes us read the dignity as patrikios. Secondly, because the dignity proedros and all dignities above it are never combined with any other dignity, while the dignity protodishypatos is never attested. As much the epigraphy, so much this combination of the dignities for a krites suggest a dating in the late 11th century, probably before the 1090s. The same official but only with the dignity patrikios had served earlier as krites in Makedonia and Thrake.⁵⁷

8. Ioannes Promoundenos, protospatharios, mystographos, megas chartouliarios of the genikon logothesion, krites of the hippodrome and of Kyklades Nesoi [1040s–1060s]

Source: (a) DO BZS.1955.1.3273 [ed. DO Seals 3, no. 86.27, but cf. *Wassiliou*, Review of DO Seals 3, JÖB 49 (1999) 379]; (b) Auction Hirsch 183 (20–24 Sep. 1994), no. 1779; Auction Gorny & Mosch 200 (10–12 Oct. 2011), no. 3194 (specimens (a) and (b) from the same boulloterion); (c) Auction Classical Numismatic Group 487 (10 Mar. 2021), no. 699 (ex-collection Exarch)

Obverse: (a) + (b): Inscription (six lines); (c) Theotokos Blachernitissa (standing, with two hands raised up in prayer)

Transcription: (a) + (b): + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Ἰω(άννη) (πρωτο)σπαθαρί(ω) μυστογράφ(ω) (καὶ) μεγάλω χαρτου(λαρίω) // [τ]οῦ γενικ[κ(οῦ)] λογοθεσ(ίου) κριτ(ῆ) ἐπ(ί) τ(οῦ) Ἰππ(ο)δρ(όμου) (καὶ) τῶ(ν) Κυκλάδ(ων) Νήσ(ων) το Προμουνηδην(ῶ)

(c): + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Ἰω(άννη) (πρωτο)σπαθαρι(ω) // μυστογράφ(ω) μ(ε)γ(άλω) χ(αρ)του(λαρίω) // τοῦ γενικ(οῦ) λογοθε(σίου) κριτ(ῆ) ἐπ(ί) τ(οῦ) Ἰππ(ο)δρ(όμου) (καὶ) τῶ(ν) Κυκλάδ(ων) Νήσ(ων) τ(ῶ) Πρ(ο)μ(ου)νηδην(ῶ)

(c)

⁵⁷ DO Seals 5, no. 100.1; *Wassiliou-Seibt*, *Metrische Legende*, no. 2414.

Commentary: The area of the jurisdiction on the specimen from Dumbarton Oaks was read as the Anatolikoi by its editors, however, this was later corrected to Kyklades Nesoi. Ioannes Promoundenos had positions also in the central administration as mystographos, possibly a secretarial-like official, and a megas chartoularios of the genikon, that is the second in order after the logothetes of the genikon himself.⁵⁸ He is the only official of Kyklades known by more than a single boulloterion, since the third specimen comes evidently from another matrix.

9. Ioannes or Konstantinos (?), spatharokandidatos, asekreteis and krites of the Kyklades Nesoi [end of 10th century]

Source: DO BZS.1955.1.2428 [ed. DO Seals 2, no. 42.2]

Obverse: Theotokos (bust) probably orans; circular inscription

Transcription: Θ(εοτό)κε [βοήθει] τῷ [σῷ δούλῳ] // [Κ]ω[ν(σταντίνῳ) or +]ω[άν(νη) β(ασιλικῶ)? σ]παθα[ρ(ο)κα]νδ(ι)δά[τ(ῳ) ἀση]κρητ[ι(ς) (καὶ) κρ]ιτ(ῆ) τῷ[ν Κ]υκλάδ(ων) νήσ(ων)

Commentary: The name of the official is not reconstituted with certainty. The second letter is most probably an Ω, but I was unable to see the first letter as a Κ like the editors; I rather see the remains possibly of an initial cross and of the letter Ι, that would make the name Ioannes: +!Ω[ΑΝ] or +!Ω[Ρ], the R standing for the attribution βασιλικός (imperial), with which the dignity of spatharokandidatos is usually associated. The combination of asekreteis (imperial secretary) with the office of krites is quite common during the reign of Basileios II (976–1025); it diminishes thereafter and almost disappears around the middle of the 11th century. The epigraphy of the seal suggests a dating towards the end of the 10th century too. It is reminiscent, for example, of the epigraphy of the seal of Nikolaos, imperial protospatharios and krites of Strymon and Drogoubiteia (995).⁵⁹

10. Konstantinos, protospatharios epi tou Chrysotriklinou, mystolektes, krites of the belon and of the Kyklades Nesia [second quarter of the 11th century]

Source: *Zacos*, Lead seals II, no. 799

Obverse: St Panteleemon (bust) holding a book and medicines; circular inscription between two borders of dots

Transcription: + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ [σ]ῷ δούλ(ῳ) // Κων(σταντίνῳ) (πρωτο)σπ[α]θαρ(ίῳ) ἐπὶ τ[οῦ] [Χρ(υσο)](τρι)κλ(ίνου) μιστολέκτη κριτ(ῆ) [τ]οῦ βίλου (καὶ) το(ν) Κυκλάδ(ων) Νησί(ον)

⁵⁸ For the office of mystographos see *Gkoutzioukostas*, *Mystographos*, 191–200 and 204–213 (list of all known mystographoi) and for the megas chartoularios see *Oikonomides*, *Listes*, 313.

⁵⁹ *Oikonomides*, *Dated seals*, no. 72.

Commentary: Instead of the dignity protospatharios that I propose, Zacos had read more or less the office aseketis (ΑΧΗΚ|Ρ,ΚΡΙ,) a reading that did not make any sense, since aseketis would be followed first by the letters ΚΡΙ not belonging anywhere, and second by the designation epi tou Chrysotriklinou that could be attached only to the dignities protospatharios or spatharokandidatos and was never self-standing. However, the letters on the second line read rather clearly ΘΑΡΙ, thus making the dignity protospatharios. The designation epi tou Chrysotriklinou disappeared in the second half of the 11th century, while the combination of the dignity protospatharios with the offices of mystolektes and krites, common before the 1050s, and the epigraphy of the seal (mid-11th century), narrow down the term of Konstantinos in the Kyklades Nesoi to the second quarter of the 11th century.

11. Konstantinos Diogenes, doux, apographeus and exisotes of Leros and Kalymnos [1254]

Source: Actes Patmos II, 167

Transcription (signature): + Ὁ δοῦλ(ος) τοῦ κρατ(αιοῦ) καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθ(έν)του καὶ βασιλ(έως) δούξ, ἀπογραφεὺς καὶ ἐξισωτῆς τῶν νήσ(ων) Λέρνης καὶ Καλύμνου Κωνσταντίν(ος) ὁ Διογένης +

Commentary: Konstantinos Diogenes confirmed the possession of some estates on the island of Leros to the monastery of Patmos. He mentioned the area of his jurisdiction as only the islands of Leros and Kalymnos. A few years later, Leon Eskammatismenos (no. 13) was apographeus of Rodos and the Kyklades, that is all the southeastern islands of the Aegean (the modern Dodecanese) that belonged to the Byzantine empire. Unlike the aforementioned case of Nikolaos Tzanzes and Christophoros Kopsenos, here it is unlikely that the capacity of Konstantinos Diogenes extended beyond these islands. In the Late Palaiologan period the fiscal administrative units did not always have fixed borders and it seems that individual islands were often self-standing units.⁶⁰

12. Konstantinos Philosophos, proedros, krites and strategos of the Nesia [ca. 1075–1090]

13. Leon Eskammatismenos, apographeus of Rodos and of the rest Kyklades Nesoi [1263]

Source: Actes Patmos II, 187 and 195

Transcription (signature): + Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθ(έν)του καὶ βασιλ(έως) ἀπογραφ(εὺς) τῆς νήσου Ρ(ό)δου καὶ τῶν περι αὐτὴν καὶ τῶν λοιπῶν Κυκλάδ(ων) νήσων Λέων ὁ Ἐσκαμματισμένος +

⁶⁰ *Maksimović*, Provincial administration, 83–88.

Commentary: Leon Eskammatismenos confirmed the possession of some estates on the islands of Leros and Kos to the monastery of Patmos. This is the first time that Rodos, the largest of the southeastern Aegean islands, was explicitly included in the same administrative unit as the rest of the Kyklades Nesoï. Although as it has already been mentioned, individual islands were often self-standing administrative units in the Palaiologan empire, at the same time, there were often groupings of provinces both for fiscal and for military needs.⁶¹

14. Michael, asekreteis and krites of the Nesoï [early 11th century]

Source: DO BZS.1958.106.4539 [ed. DO Seals 2, no. 43.2]

Obverse: Inscription (four lines)

Transcription: + Θ(εοτό)κ[ε βοήθ[ει] τῷ [σ]ῶ [δού]λῳ // [Μιχ]αήλ [ἀσ]ηκροῖτ(ις) [(καὶ) κ]ριτῆ[ι] τον Νήσ(ων)

Commentary: Contemporary is the (also bilateral) seal of Michael, asekreteis, imperial notarios of the eidikos logos and krites of the Kappadokia.⁶² The frequency of the name Michael, however, does not allow a certain identification.

15. Neophytos, imperial protospatharios and epoptes of the Nesoï [early 11th century]

Source: DO BZS.1958.106.862 [ed. DO Seals 2, no. 43.1]

Obverse: Saint Athanasios (bust); circular inscription

Transcription: + Ἄγγε β(οήθ)ει τῷ [σ]ῶ δούλῳ // + Νεο[φ]ύτ(ω) β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπαθ(αρίω) (καὶ) ἐπόπτ(η) τ(ῶν) Νίσι[ων]

Commentary: Neophytos is a very rare name for lay officials; none other with this name is attested in this period. The use of St Athanasios, a father of monasticism, as a patron saint on the seal is also quite rare.

16. Nikephoros Anzas, bestes, protonotarios of the Petrion and krites of the Nesoï [third quarter of the 11th century]

Source: DO BZS.1958.106.862 [ed. DO Seals 2, no. 43.1; Nesbitt – Seibt, Anzas, 67]

Obverse: Theotokos holding Christ on her arms; sigla

Transcription: [Νι]κηφόρω βέστη (πρωτο)ν[ο]ταρίω τοῦ Π[ε]τρίου καὶ κριτῆ τῶν Νήσι[ων] τῷ Ἄνζᾱ

Commentary: Petrion was a nunnery established in the 10th century which housed an old people's asylum, and which had become a pious establishment by the

⁶¹ Ibid, 100–102.

⁶² Zacos, Lead seals II, no. 1007.

11th century, being run by a kourator. As protonotarios, Nikephoros Anzas would be the kourator's immediate subordinate.⁶³ He served also earlier in his career as symponos, a judicial official. The family of Anzas had quite a few members in the civil establishment of the empire. One of them, Ioannes, served in the same region as a notarios of the strategos of Samos, Eustathios Charsianeites.⁶⁴

**17. Nikolaos, asekretis and krites of the Kyklades Nesoi
[second quarter of the 11th century]**

Source: Hermitage M-8036 [ed. *Shandrovskaja*, Katalog vystavki, no. 705; Likhachev, Molivdovuly, no. LXIV.4 (p. 111–112)]

Obverse: Saint Nikolaos (bust) holding a book and blessing

Transcription: + Νικολ(άω) άσηκρήτ(ις) και κριτῆ τῶν Κυκλάδδ(ων) Νήσων

18. Nikolaos Tzanzes, magistros, imperial notarios of the sakellarios, krites and anagrapheus of the Kyklades Nesoi [1088]

Source: Actes Patmos II, 39

Obverse: n/a

Transcription: Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) Νικολ(άω) βασι(λικῶ) νοτ(α)ρ(ίω) τοῦ σακε(λλαρίου) κριτῆ και ἀναγρα(φεῖ) τ(ῶν) Κυκλάδ(ων) Νή(σων) τ(ῶ) Τζάνζ(η)

Commentary: He signed and sealed a document of August 1088 that referred to the properties of the monastery of St Ioannes Theologos on the island of Patmos. The document survives by a certified contemporary copy with the signature of Nikolaos Tzanzes but not with his seal. His dignity magistros is not mentioned in either the signature or the seal but only in the beginning of the document.

**19. Petros Moschos, patrikios and krites of the Kyklades Nesoi
[third quarter of the 11th century]**

Source: Hermitage M-8036 (unpublished)

Obverse: Theotokos (bust) orans with hands raised up and a medallion of Christ on her chest (i.e., of the Episkepsis type); sigla

Transcription: + Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Πέτρω π(ατ)ρικ(ίω) (και) κριτῆ τῶν Κυκλάδδων Νίσων το Μόσχ(ω)

Commentary: A generation-earlier Petros Moschos is attested as spatharokandidatos and archon of Drogoubiteia. He had used a seal with a bilateral inscription devoid of any decoration.⁶⁵ Epigraphically the seal of our Petros Moschos, krites of the Kyklades Nesoi, is similar to the seal of the aforementioned Nikephoros Anzas.

⁶³ *Oikonomides*, *L'évolution*, 138–140.

⁶⁴ *Nesbitt – Seibt*, Anzas. For the office of symponos see *Shea*, *Politics and government*, 86–88.

⁶⁵ *DOSeals* 1, no. 21.12.

20. Pothos, imperial protospatharios epi ton oikeiakon, krites, anagrapheus and epopotes of Kos, Leros and the Kyklades Nesoi (early 11th c.)

Source: DO BZS.1958.106.4258 [ed. DO Seals 2, no. 42.1]

Obverse: Inscription (5 lines)

Transcription: [+] Θ(εοτό)κε βο[ήθ(ει)] Πόθω β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπ[α]θ(αρίω)
ἐπὶ τοῦ Χρ(υσο)(τρι)κ(λίνου) κριτῆ // ἀναγρ[αφ(εῖ)] (καὶ) ἐ[πόπ]τ(η) [Κ]ώου Λέρ(ου)
(καὶ) Κ[υ]κλάδων Νήσων

Commentary: The editors of the seal read the last office as *exaktor* (ἐ[ξά]κτ(ωρι)), however, the visible remains before the last letter T on the second line of the reverse, do not allow the reading of a K. Besides, the office of *exaktor* was never *per se* a thematic office associated to the provincial administration, even if some provincial civil officials held it from time to time.⁶⁶ Most probably we should read the office of *epoptes*, whose capacity was similar to the duties of an *anagrapheus*. Alternatively, since the first letter is also corroded and one is not certain whether this is the letter C or indeed an E, one might think of the office *strategos* and thus a combination of civil and military offices, just like in the case of Konstantinos Philosophos. This option seems less likely since the combination of military with civil offices at the same time is mostly attested after the middle of the 11th century (see *supra* p. 29–31).

21. Romanos, patrikios and strategos of the Nesia (mid-11th c.)

Source: DO BZS.1947.2.81 [ed. DO Seals 2, no. 43.4]

Obverse: Theotokos (bust) orans with hands raised up and a medallion of Christ on her chest (i.e., of the *Episkepsis* type); sigla

Transcription: + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Ῥωμανῶ π(ατ)ρι(κίω) (καὶ) στρατηγῶ
τῶ[ν] Νισίων

Commentary: The editors had read the area of the jurisdiction of Romanos as *Νισσῶν*. However, the fourth (slightly corroded) letter on the last line is not curved, but rather a vertical line and thus probably a thick I or an H. Note also the invocation to the Lord instead of Theotokos who is depicted on the obverse. The epigraphy suggests a dating around the middle of 11th century, most likely not beyond ca. 1050.

22. Soterichos, imperial protospatharios and strategos of the Kyklades Nesoi (late 10th c.)

Source: *Zacos*, Lead seals II, no. 287

Obverse: Patriarchal cross on three steps and a ball with small crosses on either of the vertical bar and an X at the lower crossing of the bars; fleurons rising up to the upper vertical arm; circular inscription

⁶⁶ *Gkoutzioukostas*, Aponomē, 190–191; *Oikonomides*, *Listes*, 325–326. Exactly in analogy to the offices of *asekretis* or imperial *notarios* which civil thematic officials held sometimes.

Transcription: + Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῶ δ[ού]λ(ω) // + Σοτη[ρ]ίχ(ω) β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπαθ(αρίω) (καὶ) στρατ(ηγῶ) τον Κυκλάδ(ων) Νήσ(ων)

Commentary: The combination of the cross decoration with the general epigraphy places the seal of Soterichos to the late 10th century. This official is unknown from other sources.

23. Theophanes, asekretis and krites of Krete and the Kyklades Nesoi [second quarter of the 11th century]

Source: DO BZS.1958.106.4640 [ed. DO Seals 2, no. 42.4]

Obverse: Saint Georgios (bust)

Transcription: Θεοφάν(ει) ἀσηκρήτ(ις) κριτῆ Κρή[τ]ης (καὶ) τῶν [Κ]υκλάδ(ων) [Ν]ήσ(ων)

Theophanes is the only official known in the middle Byzantine period whose jurisdiction extended also to a neighboring thema, that of Crete.

NOT INCLUDED IN THE CATALOGUE

The following two officials were erroneously considered in the scholarly literature as officials of the Kyklades Nesoi.

Artabastos, imperial protospatharios and former strategos (second quarter of the 10th century)

Source: *Zacos*, Lead seals II, no. 95

Obverse: Patriarchal cross on three steps and an X at the lower crossing of the bars; fleurons rising up to the lower vertical arm; circular inscription

Transcription: + Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῶ δούλ(ω) // + Ἀρταβάστ(ω) β(ασιλικῶ) (πρωτο)[σ]παθ(αρίω) (καὶ) στρα[τ(ηγῶ) γ]εγονό[τ(ι)]

Commentary: *Zacos* had suggested the reading of the end of the inscription as στρα[τ]εγο Ν<ή>σο[ν] (strategos of the Islands), in a rather strange format. In fact, in the last line before the E one can see remains of another letter (that is, a Γ) and the last letter on the last line is rather an O and not a C. The indication of someone as a former strategos is not frequent on seals, yet it is attested, for example, in the same period on the seal of Leon, imperial protospatharios and former strategos.⁶⁷

Leontios, patrikios, imperial protospatharios and strategos of Hellas (late 8th – early 9th century)

Source: *Davidson*, Corinth, no. 2704

⁶⁷ DO BZS.1958.106.3902: + Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῶ δούλ(ω) // + Λέοντ(ι) β(ασιλικῶ) (πρωτο)σπα[θ(αρίω)] (καὶ) γεγον[ό]τη στρατηγο.

Obverse: Cruciform invocative monogram (probably of Laurent type V) with inscription in the quarters

Transcription: Λέον[τι]ος πατρι[κ(ι)ος] β(ασιλικός) (πρωτο)σπαθ(άριος) (καὶ) στρατ(ηγός) Ἑλλάδ(ος)

Commentary: Gladys Davidson published the seal of this official suggesting the reading Λέον[τι] πατρι[κίω β(ασιλικῶ)] (πρωτο)σπαθ[α]ρ(ίω) (καὶ) στρατ(ηγῶ) [(τῶν) Κυκλάδ(ων) νήσων). In fact, as Olga Karagiorgou has made clear lately, the specimen from Corinth is a parallel to the DO BZS.1955.1.1292 (ed. *Zacos – Veglery*, Lead seals I, no. 2611; DOSeals 2 (1994), no. 8.56) and thus the area of jurisdiction of this official is Hellas and not the Kyklades Nesoi.⁶⁸ I would be more emphatical than Karagiorgou in her suggestion of the name of the official as Leontios.

Chronological lists of thematic officials of the Kyklades Nesoi (arranged according to office) (10th–11th c.)

strategoï		
Ioannes	imperial protospatharios and strategos of the Kyklades Nesoi	966–1000
Soterichos	imperial protospatharios and strategos of the Kyklades Nesoi	966–1000
Aetios	imperial protospatharios and strategos of the Kyklades Nesoi	1000–1025
Romanos	patrikios and strategos of the Nesia	1033–1066
Konstantinos Philosophos	proedros, krites and strategos of the Nesia	1075–1090
kritai		
Konstantinos or Ioannes (?)	spatharokandidatos, aseketis and krites of the Kyklades Nesoi	980–1000
Pothos	imperial protospatharios epi ton oikeiakon, krites, anagrapheus and epoptes (?) of Kos, Leros and the Kyklades Nesoi	1000–1033
Michael	aseketis and krites of the Nesoi	1000–1033
Nikolaos	aseketis and krites of the Nesoi	1025–1050
Theophanes	aseketis and krites of Krete and the Kyklades Nesoi	1025–1050

⁶⁸ Karagiorgou, *Strategoï of Hellas*, 132–134.

Gabriel ...	protospatharios, krites of the hippodrome and of the Kyklades Nesoi	1025–1050
Konstantinos	protospatharios epi tou Chrysotriklinou, mystolektes, krites of the belon and of the Kyklades Nesia	1025–1050
Ioannes Promoundenos	protospatharios, mystographos, megas chartoularios of the genikon logothesion, krites of the hippodrome and of the Kyklades Nesoi	1040–1070
Nikephoros Anzas	vestes, protonotarios of the Petrion and krites of the Nesoi	1050–1075
Petros Moschos	patrikios and krites of the Kyklades Nesoi	1050–1075
Ioannes	patrikios and krites of the Kyklades	1060–1080
Ioannes Kostomyres	patrikios, dishypatos and krites of the Kyklades Nesoi	1060–1090
Konstantinos Philosophos	proedros, krites and strategos of the Nesia	1075–1090
Nikolaos Tzanzas	krites and anagrapheus of the Kyklades Nesoi	1088
anagrapheis		
Pothos	imperial protospatharios epi ton oikeiakon, krites, anagrapheus and epoptes (?) of Kos, Leros and the Kyklades Nesoi	1000–1033
Nikolaos Tzanzas	krites and anagrapheus of the Kyklades Nesoi	1088
Christophoros Kopsenos	magistros, megas chartoularios and anagrapheus of Kos (= of the Kyklades Nesoi?)	1089
epoptai		
Pothos	imperial protospatharios epi ton oikeiakon, krites, anagrapheus and epoptes (?) of Kos, Leros and the Kyklades Nesoi	1000–1033
Neophytos	imperial protospatharios and epoptes of the Nesoi	1000–1033

ΛΙΣΤΑ ΡΕΦΕΡΕΝΪΙ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Actes Esphigmenou, ed. *J. Lefort*, Paris 1973.
- Actes Iviron, vol. I–IV, edd. *J. Lefort – N. Oikonomidès – D. Papachryssanthou*, Paris 1985–1995.
- Actes Lavra. I. Première Partie: des origines à 1204, edd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou*, Paris 1970.
- Acts Patmos I, ed. *E. Vranousē*, Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. 1. Αυτοκρατορικά [Vyzantina eggrafa tēs monēs Patmou. 1. Autokratorika], Athens 1980.
- Acts Patmos II, ed. *M. Nystazopoulou-Pelekidou*, Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. 2. Δημοσίων Λειτουργιών [Vyzantina eggrafa tēs monēs Patmou. 2. Dēmosiōn Leitourgōn], Athens 1980.
- Ioannes Skylitzes, Synopsis historiarum, ed. *J. Thurn*, Berlin–New York 1973.
- Jus Graecoromanum, ed. *J. – P. Zepos*, vols. 1–8, Athens 1931.
- Konstantinos Porphyrogenetos, De Administrando imperio, ed. *G. Moravcsik*, English transl. *R. J. H. Jenkins*, Washington, D.C. 1967.
- Konstantinos Porphyrogenetos, De Thematibus, ed. *A. Pertusi*, Vatican City 1952.
- Michael Psellos, Epistulae, ed. *S. Papaioannou*, Berlin–Boston 2019.
- Synod of 1094, ed. *P. Gautier*, Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique, REB 29 (1971) 213–284.
- Theophylaktos of Ochrid, Epistulae, ed. *P. Gautier*, Thessaloniki 1986.
- Editions of seals:
- Campagnolo-Pothitou M. – Charalampakis P.*, The Radenos family: A prosopographic study through literary and sigillographic evidence, REB 77 (2019) 5–106.
- Campagnolo-Pothitou M. – Cheynet J.-Cl.*, Sceaux de la collection Georges Zacos au Musée d'art et d'histoire de Genève, Milan 2016.
- Cheyne J.-Cl. – Gökylidirim T. – Bulgurlu V.*, Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul, Istanbul 2012.
- Davidson G. R.*, Corinth XII: The Minor Objects, Athens 1952.
- Elam N.*, Edirne müzesindeki Bizans kurşun mühürleri, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 9.18 (2019) 1–52.
- de Gray Birch W.*, Catalogue of seals in the Department of manuscripts in the British museum, vol. 5, London 1898.
- Jordanov I.*, Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. 2: Byzantine Seals with Family Names, Sofia 2006.
- Jordanov I.*, Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. 3, Sofia 2009.
- Jordanov I.*, Corpus of Byzantine seals from Bulgaria, volume 1–3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et corrigenda (2), in: Balgarija v evropejskata kultura, nauka, obrazovanie, religija. Chast I. Materiali ot Chetvertata Natsionalna Konferentsija po istorija, arkeologija i kulturen turizam “Patuvane kam Balgarija” – Shumen, 14–16. 05. 2014. godina, Shumen 2015, 223–305.
- Karagiorgou O. – Charalampakis P. – Malatras C.*, State Officials in the Themes of Opsikion, the Anatholikoi and the Kibyrraiotai: New and Recently Revised Sigillographic Evidence, ByzSym 26 (2016) 247–308.
- Koltsida-Makre I.*, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών [Vyzantina molybdoboulla syllogēs Orphanidē-Nikolaidē Nomismatikoú Mouseiou Athēnōn], Athens 1996.
- Likhachev N. P.*, Molivdovuly grecheskogo Vostoka, ed. *V. S. Shandrovskaia*, Moscow 1991.
- Malatras C.*, Remarks on the collection of Byzantine lead seals of the Barber Institute of Fine Arts (University of Birmingham), BMGS 46.2 (2022).

- McGeer E. – Nesbitt J. – Oikonomides N.*, Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art, vol. 5: The East (continued), Constantinople and environs, unknown locations, addenda, uncertain readings, Washington, D.C. 2005.
- Nesbitt J. – Oikonomides N.*, Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art, vol. 2: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor, Washington, D.C. 1994.
- Nesbitt J. – Oikonomides N.*, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art, vol. 3: West, Northwest and Central Asia Minor and the Orient, Washington, D.C. 1996.
- Nesbitt J. – Oikonomides N.*, Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art, vol. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Washington, D.C. 1991.
- Nesbitt J. – Seibt W.*, The Anzas Family: Members of the Byzantine Civil Establishment in the Eleventh Twelfth, and Thirteenth Centuries, *DOP* 67 (2013) 189–207.
- Oikonomides N.*, A Collection of Dated Byzantine Lead Seals, Washington, D.C. 1986.
- Panchenko B. A.*, Koleksii Russkago Arkheologicheskago Instituta v Konstantinopole, Katalog molivdovulov, *IRAİK* 9 (1904) 341–396.
- Seibt W.*, Ein Blick in die Byzantinische Gesellschaft. Die Bleisiegel im Museum August Kestner, Hannover 2015.
- Seibt W. – Wassiliou-Seibt A.-K.*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 2. Teil, Zentral- und Provinzialverwaltung, Vienna 2004.
- Shandrovskaja V. S.*, Sfragistika, in: *Iskusstvo Vizantii v sobranijach SSSR. Katalog vystavki*, vols. 1–3, Moscow 1977.
- Shandrovskaja V. S.*, Popravki i dopolnenija k katalogu molivdovulov B.A. Panchenko, *VizVrem* 33 (1977) 102–119.
- Wassiliou-Seibt A.-K.*, Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden, Teil 2: Einleitung, Siegellegenden von Ny bis inclusive Sphragis, Vienna 2016.
- Zacos G. – Veglery A.*, Byzantine Lead Seals I, Basel 1972.
- Zacos G.*, Byzantine Lead Seals II, compiled and edited by *J. Nesbitt*, Bern 1984.

Литература – Secondary Works

- Cheyne J.-Cl.*, Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle. *Byzantion* 53 (1983) 453–477.
- Cheyne J.-Cl.*, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, *TM* 9 (1985) 181–194.
- Cheyne J.-Cl.*, L'apport arabe à l'aristocratie byzantine des Xe–XIe siècles, in *idem* (ed.), *La société byzantine. L'apport des sceaux*, vols. 1–2, Paris 2008, 627–646.
- Christides V.*, The conquest of Crete by the Arabs (ca. 824): A turning point in the struggle between Byzantium and Islam, Athens 1984.
- Constantinides C.*, Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204 – ca.1310), Nicosia 1982.
- Gkoutzioukostas A.*, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος–12ος αιώνας): τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας [Hē aronomē dikaiosynēs sto Vyzantio (9os–12os aiōnes): ta kosmika dikaiodotika organa kai dikastēria tēs prōteuousas], Thessaloniki 2004.
- Gkoutzioukostas A.*, Some remarks on mystographos and mystolektes, in *ΗΠΕΙΡΟΝΔΕ*, Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography (Ioannina, 1–3 October 2009), eds. Chr. Stavrakos, B. Papadopoulou, Wiesbaden 2011, 191–219.
- Gkoutzioukostas A.*, The prefect of Illyricum and the prefect of Thessaloniki, *Βυζαντικά* 30 (2012–2013) 45–80.

- Glykatzī-Ahrweiler H.*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX–XIème siècles, BCH 84.1 (1960) 1–111.
- Jeffreys M.* – *Lauxtermann M. D.*, The letters of Psellos: cultural networks and historical realities, Oxford 2017.
- Karagiorgou O.*, Τὴν τῆς Ἑλλάδος ἀρχὴν πιστευθεῖς...: the corpus of the strategoi of Hellas on the evidence of sigillographic and non-sigillographic sources, edd. O. Karagiorgou – P. Charalampakis – C. Malatras (eds.), ΤΑΚΤΙΚΟΝ: Studies on the Prosopography and Administration of the Byzantine themata, Athens 2021, 113–275.
- Krsmanović B.*, The Byzantine province in change (on the threshold between the 10th and the 11th century), Belgrade and Athens 2008.
- Loukaki M.*, Kataphlōros ou Kataphlōron: Notes sur un patronyme Byzantin, ZRVI 50–51 (2013) 357–365.
- Maksimović L.*, The Byzantine provincial administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988.
- Malatras C.*, Το Αιγαίο, οι Κυκλάδες και η θέση της Πάρου στο διοικητικό σύστημα κατά τη βυζαντινή εποχή [Το Αιγαίο, οι Κυκλάδες και ἡ θέση τῆς Πάρου στο διοικητικό σύστημα κατά τῆ βυζαντινῆ ἐποχῆ], ed. D. Katsonopoulou, Paros through the ages – from prehistoric times to the 16th century AD, Paros V, Paros 2021, 437–460.
- Malatras C.*, The thema of the Anatolikoi: prosopography and administrative structure, edd. O. Karagiorgou – P. Charalampakis – C. Malatras (eds.), ΤΑΚΤΙΚΟΝ: Studies on the prosopography and administration of the Byzantine themata, Athens 2021, 277–409.
- Oikonomides N.*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.
- Oikonomides N.*, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025–1118), TM 6 (1976) 126–152.
- Roussos K.*, Understanding the Medieval Cyclades through landscape archaeology (8th – 12th century AD), Journal of Greek Archaeology 5 (2020) 425–446.
- Savvides A.*, Η βυζαντινή Ρόδος και οι Μουσουλμάνοι. Προβλήματα σχετικά με τις αραβικές και τις τουρκικές επιδρομές κατά του νησιού από τα μέσα του 7ου έως τις αρχές του 14ου αι. [Ἡ βυζαντινῆ Ρόδος και οἱ Μουσουλμανοὶ. Προβλήματα σχετικὰ με τὶς αραβικὲς και τὶς τουρκικὲς ἐπιδρομὲς κατὰ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ.], Athens 1995.
- Shea J.*, Politics and government in Byzantium: the rise and fall of the bureaucrats, London 2020.
- Volkoff A. A.*, Komnenian double surnames on lead seals: problems of methodology and understanding, DOP 69 (2015) 197–208.

Χρῆστος Μалайѳрас
 Атинска академија
 chrkak@hotmail.com

НЕОБЈАВЉЕНИ ПЕЧАТ КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА, ЊЕГОВА ПОРОДИЦА И ТЕМА ОСТРВА

У збирци Института лепих уметности Барбер (Универзитет у Бирмингему) чува се печат Константина Филозофа, судије и стратега теме Острва, који потиче из седамдесетих или осамдесетих година XI века. На основу тог печата, у овом раду се разматрају историјске околности у којима је Константин Филозоф постављен на дужност на Острвима, са посебним освртом на све мању вредност достојанстава и спајање цивилне и војне администрације. На основу његовог достојанства, службовање Константина Филозофа на Острвима се датује у последњих тридесет година XI века, највероватније од приближно 1075. до 1090.

године, јер је до седамдесетих година XI века звање проедра било престижно и носили су га малобројни великодостојници да би до деведесетих година истог века знатно изгубило на значају и почело да се додељује нижим функционерима.

Спој цивилног (судија) и војног звања (стратег) није био уобичајен. Чешће се среће тек од друге половине XI века, што је стајало у вези са све обухватнијом демилитаризацијом тематских јединица. Како су професионалне јединице, стациониране у провинцијама под командом обласног дуче, од друге половине X века добијале на важности у односу на тематску војску под вођством стратега, тако је војна власт потоњег почела да опада. Крајем XI века ишчезле су тематске функције и стратега и судије.

Рад доноси и просопографске податке о нама познатим члановима породице Филозофа (Philosophoi): реч је о укупно седам особа од половине XI до половине XIII века. Име те породице се, сасвим разумљиво, често меша са епитетом „филозоф”. Међутим, за разлику од других занимања и положаја, реч „филозоф” у Византији никада није добила техничко значење и остала је епитет који се у књижевном контексту приписује ученим људима и монасима. У овом случају имамо не сасвим поуздан помен извесног Јована Филозофа у једном писму Теофилакта Охридског, премда смо склони да га протумачимо као презиме, а не атрибут. Најистакнутији и најстарији члан те породице био је Јован Филозоф, евнух на двору Константина IX Мономаха. На основу многобројних печата које је оставио, познат нам је још један припадник те породице: Василије, „Филозофов син” или „Хасан” (Chasanes), који би се (можда) могао идентификовати као усвојени син неког члана породице Филозофа, док би му Хасан највероватније био надимак или име пре него што је покрштен.

Константин Филозоф је службовао у теми Острва, административној јединици познатој и као тема Кикладска острва (Kyklades Nesoi). Обухватала је острва у јужном делу Егејског мора, а седиште јој је било на Косу (Родос је припадао теми Кивириота), на шта упућују како документарни извори тако и оловни печата, као и чињеница да су острва у северном делу Егеја припадала засебним темама. Тема је највероватније основана шездесетих година X века, одмах по поновном освајању Крита од Сарацена. Пошто се та тема појављује релативно касно, посведочено је тек неколико њених званичника до краја XI века. Укупно узев, знамо за свега двадесет особа, од тога четрнаест са звањем крита, двојицу епопта, тројицу анаграфевса и петорицу стратега, који су уједно и једини познати војни достојанственици. Укупно су издали двадесет три оловна печата начињена помоћу двадесет два булотериона.

Прилог се завршава просопографским прегледом свих државних чиновника који су службовали у тој области од краја X до краја XIII века, укупно двадесет тројица, а познати су нам углавном из сигилографских извора. Према епиграфским одликама печата и другим спољним критеријумима (нпр. достојанство које су носили), временски оквир њиховог службовања у тој теми знатно је сужен, што нам је омогућило да успоставимо целовит хронолошки

след. Двојица службеника нису узета у обзир јер су приређивачи погрешно прочитали њихове печате. Најзад, у корпус званичника ваља унети неколико исправки и допуна:

- 1) Аетије, познат на основу печата пронађеног у Бугарској, чија територијална јурисдикција није претходно установљена, идентификован је као стратег Кикладских острва.
- 7) Достојанство Јована Костомира, погрешно наведено као проедар или протодисипат, исправљено је у патрикије и антипат.
- 8) Објављен је оловни печат Јована Промундена (који се недавно појавио у једном аукцијском каталогу), са истим функцијама и достојанством, али уз исправку да је направљен помоћу другог булотериона и са представом Богородице Влахернитисе.
- 9) Сматрамо да би име званичника требало прочитати као Јован.
- 10) Уместо титуле асекрита, прочитали смо ово достојанство као протоспатарије Хрисотриклина (protospatharios epi tou Chrysotriklinou).
- 19) Захваљујући необјављеном оловном печату из Ермитажа, утврдили смо да је Петар Мосх био крит Кикладских острва.
- 20) Уместо функције егзактора Потоса, то тематско звање прочитали смо као епопт.

MILOŠ CVETKOVIĆ
Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade
milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

THE ROLE OF DIGNITARIES OF LOWER-RANK THEMATIC UNITS IN BYZANTINE SOCIETY*

The paper aims to elucidate the place and role, i.e., the real power of functionaries of lower-ranking units in the Byzantine theme system. Their status in the Byzantine bureaucratic and aristocratic society was essentially determined by honorary dignities and by their place in the commanding staff, which was accompanied by precisely defined powers in the army and administration. Military powers or, more specifically, access to military resources, were one of the main factors in the process of acquiring influence. However, the real power of a functionary in society often transcended that framework. In addition to the factors listed above, it also rested on personal wealth and familial or other ties with the most influential circles in society. The real power they wielded was reflected in their participation in the most important political developments in the Empire, which will be discussed in more detail in the text.

Keywords: Thematic Organization, Lower-Rank Thematic Units, Byzantine Society, Aristocracy

Among numerous research areas that marked the development of Byzantine studies in the second half of the 20th century, a special place belongs to the study of the theme system. In scholarship, this term has come to denote the militarized administrative system with distinctive social characteristics that gradually took shape

* The paper was written as a result of research financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, Contract No. 451-03-68/2022-14/ 200171, signed with the Institute of Byzantine Studies SASA. The text is an expanded version of the presentation „The Role of Dignitaries of Lower-Rank Thematic Units in Byzantine Society” presented at the 24th International Congress of Byzantine Studies in Venice and Padua in August 2022.

starting from the 7th century. It takes its name after themes (*themata*) – the main military and territorial-administrative units in the interior of the Byzantine Empire.¹

The Constantinopolitan authorities were initially unable to implement the theme system in its full capacity throughout the entire territory of the Empire. Therefore, in some areas, the introduction of full-fledged theme governance was preceded by transitional forms of military-administrative organization: different territorial forms which the Yugoslav historian Jadran Ferluga dubbed “lower-ranking military-administrative units of the theme system.”² These had a separate administrative apparatus from the themes and were headed by an official or functionary of a lower rank than that of a *strategos* but nonetheless enjoyed relative administrative independence in the provincial organization. Ferluga was the first to comprehensively examine those districts, focusing on the character and typology of the so-called lower-ranking divisions of the theme system and the time and process of their creation. Well-received and often quoted in scholarly circles, his study became a staple of academic literature in any further research of the theme system. Over the following years, scholars have reexamined some types of lower-ranking divisions, including Ferluga himself, who revisited these questions on several occasions.³

¹ For the nature of the theme system, with an overview of the earlier literature, see *Maksimović, Tematski vojnici*, 25–49.

² *Ferluga, Niže jedinice*, 65f. Besides the term *lower-ranking units*, the literature on the subject employs the terms *provinces of inferior rank* (*Bury, History of the Eastern Roman Empire*, 223), *smaller military-administrative counties of the earlier thematic organization* (*Ostrogorski, Istorija*, 242), whereas Paul Lemerle, writing about the transformation of Late Roman provincial organization into the theme system, mentions *forms intermédiaires* (*Lemerle, Philippes*, 120 n. 1). Some types of these so-called lower units of the provincial organization in the Middle Byzantine periods have been attracting the attention of Byzantine scholars since the appearance of the first papers on the Byzantine state administration system. However, these units were usually mentioned in passing, without going into more in-depth research that would include their origin, evolution, nature, structure and the position of their governors in the provincial military-administrative apparatus. Jadran Ferluga was the first to consider those organization forms as part of a single problem. His paper includes a brief review of the results achieved in previous research concerning lower units and refutes some deep-seated views (for instance, the view about a theme commanded by a *droungarios*, *Ferluga, Niže jedinice*, 63f.

³ Since Ferluga published his study, there hasn't been a similar paper that comprehensively discusses the problem of lower-ranking administrative forms in the theme system. Today, however, scholars have at their disposal important findings as a result of researching the individual types of so-called lower-ranking units. For instance, Ferluga minutely explored the matter of *kleisourai*, *Ferluga, Clisure*, 9–23. A few decades later, the same matter was discussed by *Grēgoriou-Iōannidou, Οι κλειτούρες*, 179–202. *Archontiae* as lower-ranking units were analyzed by Lujko Margetić, focusing on the *archontiae* in Dalmatia (*Margetić, „Provincijalni arhonti”*, 45–59). Units commanded by a *droungarios* found their place in papers on the Byzantine naval organization: *Antoniadis-Bibcou, Études d'histoire maritime*, 63–98; *Ahrweiler, Byzance et la mer*, 76–81; *Malamut, Iles I*, 296–307, etc. Worthy of mentioning are also the monographs on some Byzantine provinces that, at some point in their evolution, had the administrative framework of a lower-ranking unit in the theme system, and some particular questions were explored in works on the theme system in general. For more on the available literature see *Cvetković, Niže jedinice*, 11–12.

The development of Byzantine studies in the recent decades allows us to reconsider the problem of lower-ranking divisions. The publication of new source material, above all sigillographic evidence (officials' seals), has given a strong impetus to new research. In turn, the results of modern Byzantine studies in the study of different segments of the theme system have expanded the academic grounds for new research. All of this has given the author of this paper an opportunity to add to our existing knowledge about the nature of lower-ranking divisions and the role of their governors in Byzantine society.

This paper uses a partially modified methodological approach compared to Ferluga's study. This primarily concerns the different way of defining lower-ranking divisions. A novelty compared to Ferluga's classification is the fact that here, the group of lower-ranking units includes not just the counties that enjoyed a degree of administrative autonomy in the theme system but also counties within themes – *tourmai* – whose leaders were directly subordinate to the *strategoï*. Ferluga believed that the *tourmai* were merely military sections within theme armies (and not administrative districts, too) and that, as such, did not meet the requirements to be classed as lower military-administrative divisions of the theme system.⁴ However, besides being military battalions, the *tourmai* also served as defined territorial-administrative districts.⁵ The divisions that served to integrate non-Rhomaic ethnic groups into the theme system are classed in a separate category.

Starting from the fact that the main military and territorial-administrative divisions in the provincial system of the middle Byzantine period were themes headed by *strategoï*, the category of lower-ranking divisions includes territorially distinct military-administrative forms governed by officials with an inferior commanding position and honorary rank than that of a *strategos*. Their classification into three main groups is proposed: 1) divisions within themes; 2) divisions that were territorially not part of a theme; and 3) ethnic/tribal divisions.

- 1) Divisions within themes, whose governors were directly subordinated to the *strategoï* and part of their command staff. This category includes the *tourmai*, headed by the *tourmarchai*;⁶
- 2) Divisions that were territorially not part of a theme, whose governors enjoyed relative administrative independence in the theme system – they were not directly subordinate to the *strategoï* and were instead part of the fringe command vertical. Those divisions, to which Ferluga dedicated his study, were usually

⁴ Ferluga, Niže jedinice, 63f.

⁵ Cvetković, Niže jedinice, 32, 52f.

⁶ The *tourmarchai* were part of the staff of theme *strategoï*, as attested by the information provided in the *Kleitologion* of Philotheos (Listes de préséance, 109), a text written during the reign of Leo the Wise (886–912), the emperor who is believed to have personally written the *Taktika*, which, in turn, minutely describe the structure of thematic armies and the place that the *tourmarchai* had in them, *Taktika*, c. 4.6, p. 50; c. 4.11, p. 52. The writings of Arab geographers also offer information on the internal structure of themes, *Kitâb (Ibn-Khordadbeh)*, 84; *Kitâb (Kodâma)*, 196.

formed in areas where the theme system could not be fully introduced right away. Sometimes, the reason was the constant threat of enemy invasions; in other cases, the remote location from the center of the Byzantine Empire or the territorial isolation of a region was a contributing factor. The authorities in Constantinople resorted to forming separate institutional forms in those areas. In the borderlands, they established *kleisourai* (in the continental part of the Empire) and divisions headed by a *droungarios* (in the coastlands and islands); in remote and isolated regions, where the presence of imperial governance was not as strong and where the local traditions prevailed over Constantinopolitan centralism, they formed *archontiai* and *doukata*.⁷ The atypical divisions under the administration of the *tourmarchai* of the Phoideratoi, Lykaonia and Pamphylia can be classed into this category, too;⁸

- 3) Ethnic/tribal divisions, i.e., divisions intended to integrate non-Rhomaic ethnic or tribal communities into the theme system. Their leaders held the rank of an *archon*, *tourmarches* or *katepano*. They were usually subordinate to theme *stratego*i, but there were also some independent *ethnarchoi*. Given that these were atypical forms with an autonomous or semi-autonomous status that rested on the ethnic or religious identity of the local population, these divisions are here grouped separately.⁹

It is well known that, in the Byzantine Empire, bearers of the same title can often be found performing very different duties in administration and military governance. Therefore, when classifying lower-ranking divisions, it is not sufficient to merely start from the name of the office; instead, we need to find a common denominator in the nature of the powers that the bearers of a certain title enjoyed and use it to outline a more or less distinct type of a lower-ranking unit in the theme system.

In order to understand the position of functionaries of lower-ranking divisions, it is important to note that the majority of these leaders were appointed by

⁷ The special position in the thematic structure of the *archontes*, *doukes*, *kleisourarchai* and *droungarioi* is clearly evidenced by the tacticons, in which they are listed separately from the officials who were part of the staff of the theme *stratego*i, *Listes de préséance*, 53, 55, 57, 59, 147, 251.

⁸ Like the above-mentioned *archontes*, *doukes*, *kleisourarchai*, and *droungarioi*, the *tourmarchai* of the Phoideratoi, Lykaonia and Pamphylia were listed in *taktika* separately from the officials subordinated to the *stratego*i, suggesting that they had a special status in the structure of theme administration, *Listes de préséance*, 55, 149.

⁹ The application of a different methodological approach in this paper than the one used in Ferluga's research has led to the need to introduce a separate category for the lower-ranking divisions that served to integrate non-Byzantine ethnic groups. For more details on this group, see *Cvetković*, *Niže jedinice*, 190–248; *idem*, *Principi integracije*, 75–96. It is also important to note that this does not cover all non-Byzantine peoples that lived in the Empire but only those who enjoyed a special administrative status within the provincial system. The units composed of foreign mercenaries (Varangians/Varangoi, Russians, Franks, Germans and others) lie beyond the scope of this paper. These were *tagmata* of professional soldiers who came to the Empire from different sides of the world. They would usually fight for Constantinople's causes for a while and then leave the territory of Byzantium without ever being incorporated into the theme system.

the emperor, regardless of whether they had a degree of independence in the theme system or were directly subordinated to the central authorities or if there was another level of command between them and the emperor – the thematic *strategoï*. Namely, although the *tourmarchai* were part of the staff of thematic *strategoï* and directly subordinated to them, they were appointed to their office by the emperor, at least during the reign of Leo the Wise (886–912).¹⁰ We can assume that the same practice was followed in the appointment of the leaders of lower-ranking divisions that were not part of a theme, given that there were no levels in the hierarchy between them and the palace, although the sources provide direct evidence that it was indeed so only for the *kleisourarchai*.¹¹ There is also information about the emperor's role in the appointment of some heads of *ethnarchiai*.¹²

In recent decades, scholars have studied the origin of lower-ranking divisions of the theme system, the time of their creation, their evolution and other characteristics, leaving numerous papers and monographs.¹³ An important yet under-researched aspect for understanding the place, role and importance of lower-ranking divisions concerns the position or real power of their officials in the military-administrative system and Byzantine society. This paper hopes to shed light on this matter.

The place and role of an individual in the Byzantine bureaucratic and aristocratic society were fundamentally determined by formal parameters – primarily their position on the hierarchical ladder of honorary title holders. For theme officials, besides honorary titles, their role and importance were also determined by their position in the command personnel, which entailed strictly defined powers in the army and administration. It should be noted, however, that the real power of functionaries in society often transcended this formal framework. In a militarized society such as the Byzantine, military powers – in other words, access to military resources – were one of the main factors in acquiring influence. In addition to these factors, the real power of an official also depended on his wealth and political and kinship ties with the most influential circles in society and was reflected in the individual's participation in the most important political developments in the Empire.

Hierarchical lists of Byzantine dignitaries (the so-called *Taktika*) bear evidence about the formal position of the officials of lower-ranking units in the theme system.

¹⁰ Although the *tourmarchai* ranked lower on the hierarchical ladder than thematic *strategoï* and were part of the thematic command staff, during the reign of Leo VI, they were appointed personally by the emperor, as attested by the case of Melias – *tourmarches* of Euphrateia, Trypia and of the Desert, DAI I, c. 50, p. 238.

¹¹ This hypothesis is supported by the report in the *Kleitologio*n of Philotheos that the *kleisourarchai*, together with other high officials such as the ἐκπροσώπου *strategoï* or *katapanes*, were appointed to their office at a formal ceremony in the imperial palace. Philotheos's report concerns the *kleisourarches* of Paphlagonia, but there is no reason to doubt that the same practice was followed for other *kleisourarchai* in the 9th century, *Listes de préséance*, 231.

¹² For the appointment of the *katapano* of the Mardaites see DAI I, c. 50, p. 240, 242. For the appointment of the leader of the Vlachs of Hellas see Kekavmen, 296, 298.

¹³ See fn. 3.

Besides these, valuable types of sources include sigillographic material, containing data on the offices and honorary titles, and military tactics, with reports of the competences of an officer, the recruiting potential of the units they commanded, the command structure, etc. Diplomatic evidence can also sometimes yield an important piece of information or two.

But the bulk of the information about their real power is usually found in narrative sources. However, we should bear in mind that the authors of the time, chroniclers and historians, tended to focus on the sovereign and the highest political, military, social and ecclesiastical circles, while the heads of lower divisions came into the purview of writers only when they shared the fate of the most senior dignitaries. This is the reason why we now have a modest amount of information at our disposal, and this body of evidence is scattered across a rather wide chronological and spatial field, with the terminological inaccuracy that often characterizes Byzantine literary writings making it even more challenging to piece together this historical mosaic.

*The factors that influenced the place and role of the functionaries
of lower-ranking divisions in Byzantine society*

Access to military resources. The powers of military officials, at least when it came to the bearers of regular offices, were determined by their position on the command ladder.¹⁴ In addition, it is important to note that the leaders of themes usually wielded both civil and military power.¹⁵ It bears emphasizing, however, that the ancient Roman municipal system was largely in ruins by the 7th century, and, consequently, the bulk of civil-government powers were taken over by the representatives of the central authorities, especially in judicial and fiscal and financial competences.¹⁶ The “civil” powers of local functionaries were thus reduced to ensuring food supply and procuring other necessities and the construction and restoration of forts and other public buildings, and, to an extent, the local leaders also performed the role of judges.¹⁷ But the main pillar of their authority was their military competences – the true source of an official’s personal power in a time of frequent wars and in a highly militarized social context.

¹⁴ On the bearers of “regular” functions and their place in the Byzantine bureaucratic apparatus and the chain of command see *Krsmanović*, Potencijal, 395f.

¹⁵ However, not all officials of lower-ranking units had an equal degree of civil and military powers. For example, in the militarized border districts – the *kleisourai* and the divisions headed by a *droungarios* – due to their military and strategic importance, military authorities fully controlled the civil administration or, rather, what was left of it, and the bearers of civil offices barely make an appearance in the sources. It was different in distant regions, e.g., Italy, where the municipal traditions of classical antiquity were still more or less alive.

¹⁶ *Dölger*, Beiträge, 69; *Haldon*, Byzantium, 183f

¹⁷ Late Antique provincial divisions were characterized by the municipal organization, with the pronounced role of city *curiae*. By the Middle Byzantine period, however, little had survived of that, *Haldon*, Byzantium, 92f. The municipal system gave way to a militarized and ruralized provincial society, which was reflected in the nature of the powers enjoyed by district governors. An important

Military tasks could essentially be defensive or offensive.¹⁸ Defensive tasks included protecting strongholds, the land and the population. The offensive role, or participation in military campaigns, was a more influential factor in one's rise on the command and social ladder because successful conquests allowed one to amass moveable and immovable property and, no less importantly, acquire an enviable reputation. In the Byzantine highly militarized society, this was an important factor on the road to political power.

It is clear, then, that the leaders of the divisions that fought in offensive campaigns and had higher recruiting potential also had more opportunities for advancement and promotion. In regard to this, it bears reminding the reader of the well-known fact that, with the emergence of a new military-administrative system, from the 7th century on, the nexus of military strength shifted to the interior of the Empire – the themes. Until the centralization of military command and the professionalization of the army in the second half of the 9th and the 10th centuries, the themes were the lynchpin of the Empire's military power.¹⁹ Not all themes had the same number of troops. The composition of the recruits was adapted to meet the needs or the geo-strategic position of each individual theme. The themes that were vulnerable to invasions or used as a starting base for other campaigns had the greatest number of soldiers stationed in them. This made their leaders powerful actors not only in military but also in political life, as illustrated by the position of the heads of the Anatolics and the

part of the former civil purview of provincial administrators, which had to do with trade and crafts, was reduced due to the ruralization of Byzantium, where, after the 7th century, most cities became merely forts and lost the role of economic centers, with the economy shifting to the countryside (for more details on the relationship between the countryside and urban centers in the Middle Byzantine socio-economic system see *Každan*, *Derevnja i gorod*). Lower-ranking theme officials, such as *tourmarchai*, were in charge of, for example, the construction and restoration of forts, as evidenced by an inscription on the Philippi fortress, which credits a *strategos* called Romanos (probably the governor of the Theme of Strymon) and *tourmarches* Leo for building the structure, *Lemerle*, *Château de Philippes*, 107; *Lemerle*, *Philippes* 142. The inscription was written during the reign of Nikephoros II Phokas (963–969). Due to the lack of testimonies in the sources, little can be said of the specific civil powers of military officials. This makes a section from the *Taktikon* by an anonymous 10th-century author remarkably valuable: here, the author specifies the judicial powers of theme officials – the *strategos* and the *tourmarches*. The judicial powers of the *strategoï*, according to this source, were twofold: personal and territorial. The personal aspect concerned their powers over their troops. These competences covered all their units, wherever they happened to be, since the army of a theme could end up in various parts of the Empire in the course of a campaign. The territorial aspect concerned the territory of the theme district governed by the *strategos*. In these areas, the *strategos* served as the emperor's executive, resolving court cases and passing rulings in his name. Similarly, the anonymous author reports, the *tourmarchai* exercised powers in their *tourmai*, *Traité sur la guérilla*, 111; *Three Treatises*, 216. It is important to note that, in the interior of the Empire, in the Middle Byzantine period, judicial matters were primarily the duty of theme judges, who were assisted by *protonotarii*, which the cited *Taktikon* also mentions. For more details on theme judges see *Ahrweiler*, *Recherches*, 67f.

¹⁸ On the command and operative-tactical duties of the *tourmarchai* see *Cvetković*, *Niže jedinice*, 46f.

¹⁹ On the centralization of military command and the gradual transformation of the nature of the Byzantine army see *Krsmanović*, *Potencijal*, 407f.

Armeniacs, the top-ranking themes in terms of military potential (with 15,000 and 9,000 troops respectively at the end of the 9th and beginning of the 10th century.)²⁰ The same applies, at least to an extent, to the lower-ranking officials in these two themes, which is why we have more prosopographical data about them than their counterparts in themes of lesser importance and military capacity. The *tourmarchai* of the Anatolics and the Armeniacs commanded units that included several thousand soldiers, making the recruiting potential of their *tourmai* superior to that of some themes.

The *Taktika* of Emperor Leo VI the Wise is the most valuable source on the recruiting potential of military units. The emperor reports that themes (armies) should have 4,000 soldiers, organized into two 2,000-strong *tourmai*, which should, in turn, be divided into *droungoi* with 1,000 troops each. The *droungoi* would then be further split into *banda* with 200 recruits each.²¹ Elsewhere in the *Taktika*, Leo VI claims that the *tourmai* should not have more than 6,000, the *droungoi* more than 3,000 and the *banda* more than 400 men.²² However, this is a segment that draws on the information from the *Strategikon*.²³ In many matters, Leo's *Taktika* repeats the contents of earlier (Late Roman) military handbooks²⁴ but, luckily, several writings by Arab and Persian geographers on Byzantine themes have survived from more or less the same period, allowing us to compare the data contained in them. For matters concerning the command structure and size of tactical units in themes, the most important sources are the reports of Ibn Khordadbeh (written in 856 and revised in 885) and Qudama (written sometime between 928 and 932). They provide the following information on the structure and recruiting potential of Byzantine themes: a theme is headed by a *patrikios* (*strategos*), who commands an army of 10,000 men. Below him are two *tourmarchai*, each in charge of a 5,000-strong brigade. The next in the command chain are five *droungarioi*, commanders of 1,000-strong battalions. Their subordinates are the *komites* (Sg. *komes*), again five of them, each with 200 troops.²⁵ The size of the army differed from one theme to another. The variability of their size is attested by the information provided on individual themes by Ibn al-Faqih, who wrote in the early 10th century. He mentions three *tourmarchai* each in the themes of the Anatolics and the Armeniacs, which respectively had a total of 15,000 and 9,000 troops at their disposal.²⁶ Taking into account Leo's guidelines that the *tourmai* should be of the same size,²⁷ the *tourmarchai* of the Anatolics would have commanded 5,000-strong and the *tourmarchai* of the Armeniacs 3,000-strong *tourmai*. Ibn

²⁰ Brooks, Arabic Lists, 74, 76.

²¹ *Taktika*, c. 18.146, p. 496.

²² *Taktika*, c. 4.47, p. 60.

²³ *Strategikon*, c. 1.4, p. 89, 91.

²⁴ For the sources of Leo's *Taktika* see Haldon, Commentary, 39–55.

²⁵ Kitâb (Ibn-Khordadhbeh), 84; Kitâb (Kodâma), 196.

²⁶ Brooks, Arabic Lists, 74, 76.

²⁷ *Taktika*, c. 4.46, p. 60.

al-Faqih also mentions two *tourmarchai* each in the themes of Chaldia and Boukellarion. Chaldia had 10,000 and Boukellarion 8,000 troops,²⁸ meaning that the *tourmarchai* of these themes could have commanded *tourmai* with 5,000 and 4,000 men, respectively. Thus, according to the data provided in the cited sources, in the 9th and early 10th centuries, the number of troops in a *tourma* ranged between 2,000 and 6,000. This, however, would have been the overall military potential of a *tourma* in ideal circumstances, but only some of the available recruiting resources were usually deployed in a campaign. Therefore, *tourmai* could include less than 2,000 troops in a campaign or, in some cases, even as few as several hundred. *De ceremoniis* by Constantine VII Porphyrogenetos reports that, in 910, the Thracian Theme took part in an offensive against Syria with 3,000 men split into four *tourmai*,²⁹ suggesting that, in this instance, the *tourmarchai* commanded units with less than one thousand men. The situation was not drastically different in the previous centuries either. For example, in an expedition sent by Justinian II against Cherson in 711, a unit commanded by Christopher, the *tourmarches* of the Thracian Theme, numbered just 300 troops.³⁰ In 715/716, Leo, serving as the *strategos* of the Anatolics before he went on to be crowned emperor, deployed an 800-strong detachment commanded by the *tourmarches* Nikaia to secure Amorion against an Arab attack.³¹

The position of *tourmarchai* in the Byzantine state and society profoundly changed after the implementation of the military-administrative reform in the mid-10th century. At that time, traditional themes, particularly those in the interior of the Empire, lost the strategic importance they had had in the preceding centuries, and the leading role in the army passed on to professional troops. Instead of *stratego*i and other theme officials, the command over military operations was gradually transferred to the leaders of the central military command and the commanders of the bordering composite districts – *doukes* and *katepanes*. Consequently, the officers of the traditional themes, including the *tourmarchai*, no longer occupied high positions in the official military hierarchy, as evidenced by the fact that the *Escorial Taktikon* (971–975) contains no reference to the office of *tourmarches*.³²

The recruiting potential of lower-ranking divisions that were not part of themes was usually much smaller than that of themes, which of course made them less important in Byzantine military policy and, consequently, less interesting for

²⁸ Brooks, *Arabic Lists*, 76.

²⁹ *De ceremoniis*, t. III, l. II, 44, p. 301; Haldon, *Theory*, 207.

³⁰ Thepohanes, 378–379.

³¹ Thepohanes, 388–389.

³² In the 10th century, besides the *tourmarchai* in the traditional Byzantine themes, a special category of bearers of the same title, who were members of the officer corps, emerged in the new, smaller themes. They held a relatively low position on the hierarchical ladder of Byzantine officers. The *tourmarchai* in these new small themes had no administrative duties and were purely military officers. Instead of two, three or four *tourmarchai*, which was their usual number in the old themes, the new, smaller themes in the East could have as many as a few dozen bearers of this office, Cvetković, *Niže jedinice*, 89f.

contemporaneous historians. The evidence we have about them is, therefore, much scarcer than in the case of themes. In addition, it should be noted that not all lower-ranking divisions that were not part of themes had equal importance. More information has reached us, for instance, about the *kleisourai* than other independent lower-ranking divisions, primarily due to their significance in the Empire's military policy, defensive as well as offensive. Although the *kleisourarchai* were inferior in rank to the *strategoï*, the *kleisourai* had many features of themes. This is attested by the data provided by Ibn al-Faqih on the recruiting potential of the *kleisourai* of Cappadocia and Charsianon. He reports that the *kleisouriarches* of Cappadocia commanded 4,000 troops,³³ and the leader of the Charsianon *kleisoura* led a brigade of a similar size.³⁴ It is hence clear that, in the early decades of the 9th century, the *kleisourai* could rival some themes in terms of recruiting potential.³⁵ The *kleisourai* established later, in the 10th century, can still be compared, at least to an extent, to the new, small themes of the period, as indirectly suggested by the information concerning their leaders' clothing. Porphyrogenetos reports that the *kleisourarchai* wore a costume that incorporated multiple decorative elements, with representations of eagles or other imperial symbols, which were commonly worn by the *strategoï* of the Armenian themes.³⁶ The clothes worn by the *kleisourarchai* showed their superiority over the *tourmarchai* and other officers subordinated to the *strategoï*.

The sources offer very little information on the military capacity of non-Byzantine ethnic divisions incorporated into the theme system. Therefore, a remarkably important report is Porphyrogenetos's account of the campaigns against Syria and Crete in the first half of the 10th century with the participation of the Mardaites from the western themes. They were organized into units headed by *tourmarchai*. Porphyrogenetos mentions three Mardaite *tourmarchai*.³⁷ Since the Mardaites are known to have lived in three Balkan themes, it seems logical to assume that each of them had one Mardaite unit headed by a *tourmarches*.³⁸ Regarding military potential, it should be said that the expedition of 910 involved 5,087 Mardaites from the western themes: 87 officers (three *tourmarchai*, 42 *droungarioi* and 42 *komites*) and 5,000 soldiers.³⁹ A total of 3,000 Mardaite soldiers from three themes in the Balkans took

³³ Brooks, Arabic Lists, 75.

³⁴ Brooks, Arabic Lists, 75f.

³⁵ The commander of the Theme of the Optimatoi had the same number of troops at his disposal whereas, for instance, the themes of Macedonia and Thrace had 5,000-strong battalions. On a sidenote, Ibn al-Faqih's report offers no information on the number of soldiers in the Seleucid units. However, drawing on Qudama's reports on the military potential of this theme, Brooks believes that the *kleisouriarches* of Seleucia had 5,000 recruits at his disposal, Brooks, Arabic Lists, 75 n. 5. Cf. Kitâb (Kodâma), 198.

³⁶ Porphyrogenitus, Three Treatises, 110, 126.

³⁷ De cerimoniis, t. III, l. II, 44, p. 303; Haldon, Theory, 209.

³⁸ Cvetković, Settlement of the Mardaites, 75.

³⁹ De cerimoniis, t. III, l. II, 44, p. 303; Haldon, Theory, 209.

part in the campaign of 949.⁴⁰ Accordingly, the number of recruits in a Mardaite unit ranged between 1,000 and 2,000. This number roughly matches the number of troops in a thematic *tourma* of the time.⁴¹

It was not much different when it came to the units of the Persians/Khurramites, who fled from the territory of the Arab Caliphate and were incorporated into the Byzantine military system during the reign of Emperor Theophilos (829–842).⁴² Byzantine chroniclers offer conflicting information about the defection of Khurramite soldiers to the Empire. Symeon Logothetes and the Continuator of the chronicle of George Hamartolos bring almost identical reports claiming that their commander Theophobos defected to the Byzantine side with 14,000 Persians organized into *tourmai* – the so-called *tourmai* of the Persians. In addition, upon his arrival, Theophobos married the emperor's sister.⁴³ On the other hand, the writings in Theophanes Continuatus, Pseudo-Symeon, Joseph Genesios and John Skylitzes report that Theophobos was given the title of a *patrikios* and the hand of the empress's sister in marriage as a reward for having brought Babak and his 7,000 rebels to the Byzantine side. According to these accounts, fearing the Arabs, Babak, in agreement with Theophobos, decided to defect to the Empire, bringing the troops stationed with him at Sinope. The newly arrived Persians, according to the abovementioned chroniclers, were organized into a single regiment – a *tagma* – and placed under the emperor's control. Distinguished soldiers were then awarded honors, and the Persian troops were married to Byzantine women.⁴⁴ The quoted information shows that 14,000 or 7,000 Khurramites defected to Constantinople's side; in addition, Genesios, Theophanes Continuatus and Skylitzes report that 30,000 Persians mounted a revolt against the emperor after the Battle of Anzen (Dazimon) in 838 and proclaimed their commander Theophobos emperor.⁴⁵ Once the revolt was put down, the Khurramite unit was dissolved and split into 2,000-strong *tourmai* which were then deployed in different themes.⁴⁶ Like the Mardaite units, the Persian ones seem to have had a similar recruiting potential as regular thematic *tourmai*.⁴⁷

⁴⁰ De cerimoniis, t. III, l. II, 45, p. 321, 323, 325; Haldon, *Theory*, 221, 223.

⁴¹ See p. 63.

⁴² The Khurramites – members of a religious-political movement that originated in Persia – had mounted a revolt, led by Babak, against the Abbasid Caliphate (816/817). For two decades they resisted the Arab attempts to break their resistance. In the meantime, irrespective of Babak, another Khurramite leader rose against the Abbasid regime. This was the revolt in the region of Jebal (833/834), led by Nasr, a commander of Kurdish or Persian extraction. Unlike Babak's, his revolt was quickly put down, and Nasr (Theophobos) sought refuge in the Byzantine Empire, *Rekaya*, Mise au point sut Théophobe, 43f.

⁴³ Symeon Log., 218; Theoph. Cont. – Georg. Mon. Cont. (*Bekker*), 793.

⁴⁴ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 162; Theoph. Cont. – Ps.-Symeon (*Bekker*), 626–627; Genesius, 38; Skylitzes, 66–67.

⁴⁵ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 178, 180; Genesius, 40–41; Skylitzes, 73–74.

⁴⁶ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 178, 180; Genesius, 40–41.

⁴⁷ See p. 63.

Material wealth. There were two pillars that formed the financial underpinnings of the social status enjoyed by a Byzantine dignitary. The first pillar was – provisionally speaking – his regular income, such as the annual salary paid to him by the imperial treasury;⁴⁸ the *stratiotes* and their superiors also received an allowance in equipment and weaponry.⁴⁹ An important part of the revenue of thematic soldiers and officers also came from their estates.⁵⁰ The second pillar was irregular forms of income, usually gifts from the emperor as a reward for loyalty or a successful campaign, often with the possibility of keeping some of the spoils of war.⁵¹

The sources provide the most detailed information on salaries, like in the case of the recruiting potential, for the basic thematic structures – the commanding staff in themes, and we know far less about the functionaries of lower-ranking divisions outside themes. In fact, there is no information on any of them except the *kleisourarchai*. It is important to note that the level of income, as well as the method and time of payment, varied from one theme to another. The salary of thematic officers primarily depended on the military potential and strategic importance of the units they commanded. This is evident from a payroll from the time of Leo VI reported in Constantine Porphyrogenetos's *De ceremoniis*. The emperor explains that the *stratego*i of the Anatolics, Armeniacs and Thracians received 40 liters of gold (2,880 *nomismata*). The commanders of Opsikion, Boukellarion and Macedonia were paid 30 liters of gold (2,160 *nomismata*). The *stratego*i of Cappadocia, Charsianon, Koloneia, Paphlagonia and Thrace received 20 liters (1,440 *nomismata*), and the *stratego*i of Chaldia, the Cibyrrhaeots, Samos and the Aegean were given 10 liters (720 *nomismata*). The *stratego*i of the smallest themes received five liters (360 *nomismata*), which means that they were paid the same as the *kleisourarchai*.⁵² Writing in the mid-9th century, Ibn Khordadbeh lists the incomes of Byzantine officers, relatively

⁴⁸ The salaries of thematic soldiers and officers were discussed, among others, by: Lemerle, « Roga », 77–100; *Treadgold*, State Finances; *Yannopoulos*, Liste des thèmes, 241–246 ; *Oikonomidès*, Provincial recruits, 121–136; *Cheyne*, *Malamut*, *Morrisson*, Prix et salaires, 366–367.

⁴⁹ *Taktika*, c. 6.1. p. 82.

⁵⁰ The salaries of thematic soldiers were much lower than the earnings of *tagma* (professional) troops. The reason for this was that professional soldiers did not usually have land estates, which meant that their salaries from the central treasury were their main source of livelihood and were hence noticeably higher, *Cheyne*, *Malamut*, *Morrisson*, Prix et salaires, 366.

⁵¹ *Taktika*, c. 16.4, p. 382, 384; c. 20.192, p. 604.

⁵² *De ceremoniis*, t. III, l. II, 50, p. 387, 389. *Oikonomides* places the compiling of this payroll between 908 and 911, *Oikonomidès*, Organisation, 286 n. 4. Writing about the salaries of thematic *stratego*i, *Porphyrogenetos* emphasizes the existence of different methods of funding of the eastern themes in the territory of the former praetorian prefecture of the East, and the western themes in the territory of the prefecture of Illyricum and in southern Italy. Whereas the eastern *stratego*i received annual salaries (ρόγα) from the central treasury, for their western counterparts, the main source of income was *συνθηεία* – the fiscal revenue from the districts they governed, *De ceremoniis*, t. III, l. II, 50, p. 389. This is confirmed by *Porphyrogenetos*'s report that the *stratego*i of Dalmatia received money from the inhabitants of their theme, cf. *DAI I*, c. 30, p. 146. *Michael Hendy* found that this situation reflected the different ways of financing the army in those prefectures in the Late Roman period, *Hendy*, Studies, 651. This principle, which endured for centuries, included the *stratego*i and probably also the lower commanding officers

consistent with those reported in Porphyrogennetos's text. According to the Persian geographer, the highest-ranking thematic officials received up to 40 liters of gold. They are followed by other commanding officers who, depending on their position on the hierarchical ladder, received 36, 24, 12, six or one liter of gold.⁵³

As for the salaries of the chiefs of lower-ranking divisions outside themes, the only information historians have concerns the income of *kleisourarchai*. Data on that is provided in the above-mentioned payroll from the time of Leo VI, which includes the incomes of the *kleisourarchai* of Sebasteia, Lykandos, Seleucia and Leontocoma, all of which are reported to have received five liters of gold.⁵⁴

The sources offer just a few pieces of information regarding the financial status of the officials of lower-ranking divisions, with the data we do have suggesting that the functionaries who stood out for their wealth usually acquired it in one of the following two ways. On one hand, they could do so owing to their command duties in the borderlands. Leading the army in frequent clashes with the Arabs in the east or the Bulgarians in the west, the officers shared in the spoils of war and also received rewards from the emperor for their efforts. The second way was showing loyalty to the emperor in turbulent times when the sovereign's position depended on their support, for which they would be generously reimbursed.

As for amassing wealth while performing their duties on the Empire's borders, the most illustrative example is that of Leo Argyros, who commanded the Charsianon *tourma*. *Tourmarches* Leo distinguished himself in clashes with the Paulicians and the Arabs from the 850s to the 870s and was in return rewarded significant estates. The wealth he had amassed allowed him to found an estate that would become the bedrock of his endowment – the Monastery of St. Elizabeth. In time, the monastery became the foundation of the Argyroi and the burial church of *tourmarches* Leo's descendants.⁵⁵

in the themes. Accordingly, besides other officers, the *tourmarchai* from the traditional eastern themes seem to have received annual payments from the central treasury, and the salaries of the *tourmarchai* of the themes in Central and Western Balkans and Italy came from the local fiscal revenue. The annual payment of salaries to officials in the mid-10th century – according to Liutprand of Cremona, who happened to be in Constantinople during one such event – took place three days before Palm Sunday. Those who received less than one pound were reimbursed during the Holy Week, Liutprandus, 10. Porphyrogennetos mentions four-year payment cycles for the *strategoï* of the Byzantine themes, with payments made each year to a different group of themes. One year, the themes of the Anatolics, Armeniacs and Thracians would receive their salaries, the following year, the themes of Opsikon, Boukellarion and Cappadocia, the third year Charsianon, Koloneia and Paphlagonia, and the last year in a cycle Thrace, Macedonia and Chaldia, Porphyrogenitus, Three Treatises, 134. In the mid-9th century, however, Ibn Khordadbeh mentions three-, four-, five-, and six-year cycles, Kitāb (Ibn-Khordadbeh), 84.

⁵³ Kitāb (Ibn-Khordadbeh), 84.

⁵⁴ De cerimoniis, t. III, l. II, 50, p. 387.

⁵⁵ We know this from the account of Eustathios Argyros, a high Byzantine officer whom Leo VI dismissed from his post as Droungarios of the Watch (Vigla) and sent to Charsianon. Eustathios was poisoned on his way to Aran. He was initially buried at Spina, and later his sons Pothos and Leo brought his remains to the family's foundation, the Monastery of St. Elizabeth, Theoph. Cont. (*Bekker*), 374; Scylitzes, 188–189.

Another example of lucrative military service in the borderlands is that of *tourmarches* Nikephoros. As a reward for his courage and bravery in a battle against Symeon's Bulgarians in the late 9th century, Nikephoros was promoted from his position of *droungarios* to the *tourmarches* of Bizye in the border theme of Thrace. A passage from the *Vita* of his wife, St. Mary the Younger, reports that the saint appeared to her husband in a dream and asked him to build a church to house her relics.⁵⁶ Building foundations was certainly the prerogative of the wealthy, and *tourmarches* Nikephoros must have been one of them. Another notable ktetor was *tourmarches* Padiatos from the 10th century, who built a church in Cappadocia and was shown on a fresco in his foundation.⁵⁷

On the other hand, the cases of Leo the Armenian and Michael the Amorian show that rewards for loyalty to the emperor could also play an important role in amassing wealth. At the height of the revolt led by Bardanes Tourkos in 803, his comrades-in-arms Leo and Michael abandoned the rebel camp and defected to the side of Emperor Nikephoros I (802–811), who generously rewarded their change of heart. Leo was given two houses in Constantinople and Michael one. In addition, Leo became the commander of the Phoideratoi, a separate military division within the Theme of the Anatolics, and Michael was appointed Count of the Tent (*komes tes kortes*), an officer in the staff of the *strategos* of the Anatolics.⁵⁸ The wealth and status they acquired paved the way for their ascent to power.

Kinship and political ties with palace and aristocratic circles. The Byzantine society was hierarchical. The emperor stood at the top of the pyramid, and the holders of various dignities and titles occupied the lower tiers. Titles and functions, which were not hereditary, determined the place and position of dignitaries in the Empire. Personal triumphs gave individuals an opportunity to climb the ranks in this society characterized by vertical mobility. In time, especially from the end of the 8th and the 9th century, the relations within the Byzantine society began to be influenced, often decisively, by informal parameters rooted in private alliances. Individuals or entire families joined forces in associations known as *hetaireiai*. At the root of these associations were a shared profession and, more importantly, common political goals. A special kind of association was the so-called *oikos*, a community that included the members of one *genos* or more, whose activities were focused on achieving their shared goals. As a distinctive socio-political phenomenon in Byzantium, the *oikoi* were formed by establishing familial or spiritual ties – marriages, adoptions, godparenthood, ritual brotherhood, etc.⁵⁹

⁵⁶ Holy Women, 271.

⁵⁷ *Oikonomidès*, Inscription, 502; *Beldiceanu-Steinherr – Thierry*, *Tourma*, 401f; *Cheyne*, *Théophile*, 48.

⁵⁸ *Theoph. Cont.* (*Featherstone – Codoñer*), 16; *Scylitzes*, 11.

⁵⁹ On different aspects of private association see *Beck*, *Byzantinisches Gefolgschaftswesen* 3–32. Cf *Krsmanović*, *Evnusi*, 36–37.

Looking at their formal position on the hierarchical pyramid of dignitaries, the officials of lower-ranking divisions did not occupy the most senior positions in Byzantine society, but in this peculiar social system, with its network of *hetaireiai* and *oikoi*, some of them managed to facilitate their own or their descendants' rise to the very top of the social pyramid, even reaching the emperor's throne. In this way, they stepped out of the shadow of historical events, and their lives and careers became interesting to contemporary chroniclers, whose notes allow us to, at least partially, reconstruct their rise in Byzantine society.

The first testimony pertains to Theophylaktos Rhangabe, the *droungarios* of the Dodekanesos, one of the lower thematic districts in the Aegean Sea.⁶⁰ Theophanes mentions him in the *Chronographia* (Chronicle) as one of the officials who planned a conspiracy against Empress Irene in 780. The plot was organized shortly after the death of Leo VI, and it was the first of four attempts of his brothers' supporters to seize power. Their intention was to oust the widow and her underage son Constantine VI (780–797) and replace them with Nikephoros, the former *caesar*. The plot seems to have been led by Gregory, the incumbent *logothetes tou dromou*, with the support of high military (thematic and tagmatic) officials: Bardanes, the former *strategos* of the Theme of the Armeniacs; Constantine, *spatharios* and the *domestikos* of the Exkoubitoi; and the abovementioned Theophylaktos Rhangabe, the *droungarios* of the Dodekanesos. However, Irene managed to thwart the conspiracy: the sons of Constantine V (741–775) were tonsured (again), and the conspirators were banished to different parts of the Empire.⁶¹ Little can be said of Theophylaktos because no information about him has reached us except Theophanes's report. Even so, he seems to have had close ties with high military circles in the Empire and to have been actively involved in the political life and palace intrigues of Constantinople. Although Theophylaktos was banished after the failed coup, some members of his family managed to keep their ties with influential circles in the capital, thereby paving the way for the rise of his son Michael, a future emperor and the first sovereign in Byzantine history to be referred to by his first *and* last name. The earliest reference to him in the sources mentions him as a *kouropalates* and the husband of Prokopia, daughter of Nikephoros I, which allowed him, as the emperor's son-in-law, to inherit the throne after Nikephoros died in 811. Michael was certainly part of a palace clique that helped him, with the support of Patriarch Nikephoros, to dispense with the rival faction that, led by the *domestikos ton scholon* Stephanos, supported the claim of Nikephoros's son Staurakios. Although initially a rival of Michael's, *domestikos* Stephanos organized Michael Rhangabe's proclamation as emperor in the courtyard of the Great Palace, in the presence of Constantinopolitan *tagmai*. His ascent to the throne had the support of the Synkletos, and it

⁶⁰ The administration of Dodekanesos is also attested by a 9th-century seal of the local *anagrapheus* (Schlumberger, *Sigillographie*, 194 n°); as a territorial division of provincial administration, Dodekanesos is also mentioned in the *Chrysobull of Alexios III Angelos to the Venetians* (1198), *Tafel – Thomas, Urkunden*, 265.

⁶¹ Theophanes, 454–455.

was completed at a coronation officiated by the patriarch. Prince Staurakios was tonsured, and Rhangabe, in a bid to solidify his and his family's position, made his wife Prokopia the *augusta* and his eldest son Theophylaktos co-emperor.⁶² The new junior emperor was named after his grandfather, the former *droungarios* of Dodekanesos and conspirator in 780. Just two years later, having suffered a defeat at the hands of the Bulgars in the Battle of Versinikia (813) near Adrianopolis, Michael I Rhangabe abdicated in favor of Leo the Armenian, *strategos* of the Anatolics.⁶³ This time, the thematic elite prevailed over the Constantinopolitan, and one of the most prominent representatives of the provincial military hierarchy became the new emperor. Leo had Michael's sons castrated, but this did not put an end to the influence of the Rhangabe family. The ousted emperor's younger son, Niketas, who took the vows as Ignatios, became patriarch of Constantinople in the mid-9th century.⁶⁴

The upheavals at the beginning of the 9th century, marked by the influence of several *hetaireiai*, also included a few successful or unsuccessful coups or attempts to seize the throne. A particularly notable fact is that two pretenders to the throne – one of which succeeded in his intention while the other failed – had begun their careers as leaders of lower-ranking divisions in the theme system, more specifically as the *tourmarchai* of the Phoideratoi: Leo the Armenian and Thomas the Slav.

The rise of Leo the Armenian began in the *hetaireia* of Bardanes Tourkos, who mounted a revolt against Emperor Nikephoros in 803.⁶⁵ At first, Leo supported his friend (and possibly a relative, too)⁶⁶ Bardanes but soon abandoned him and defected to the enemy camp, for which he was generously rewarded by Nikephoros I.⁶⁷ A contributing factor to this change of heart might have been Leo's link with the emperor's son-in-law Michael Rhangabe, as Theophanes Continuatus reports that the two had a ritual brotherhood bond.⁶⁸ At the same time, another future emperor defected to Nikephoros's side: Michael the Amorian, to whose son and heir Theophilos Leo would be a godfather.⁶⁹ This network of consanguineous and spiritual (familial or godfatherly/brotherly) reveals the influence of informal parameters on Constantinople's political life. After 803, Leo the Armenian became the chief of the Phoideratoi, probably with the title of *tourmarches*,⁷⁰ and it was this position that allowed him to become the *strategos* of the Armeniacs at one point. He was discharged from duty and banished

⁶² Theophanes, 492–493.

⁶³ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 38; Scylitzes, 8.

⁶⁴ On Patriarch Ignatios see *Komatina*, Crkvena politika, 80f.

⁶⁵ For more details on the rebellion and faction of Bardanes Tourkos see *Krsmanović*, Evnusi, 100f.

⁶⁶ Some believe that Leo's father, Bardas, was the brother of Bardanes Tourkos or the brother of his wife Domenika, *Turner*, Leo V, 177.

⁶⁷ See p. 68.

⁶⁸ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 38; Cf. *Krsmanović*, Evnusi, 107 n. 140.

⁶⁹ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 38; Scylitzes, 13.

⁷⁰ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 16; Scylitzes, 11.

on account of (alleged) irresponsible behavior and oversights,⁷¹ but under Michael I Rhangabe, he rose to power again and became the *strategos* of the Anatolics.⁷² He was still at this post at the time of the showdown in 813, a battle in which his role has been described as heroic or disloyal, depending on the ideological affinity of a given written tradition. However, not even the unsympathetic Iconophile tradition questions his military abilities.⁷³ Michael Rhangabe was ousted after his defeat in the Battle of Versinikia, and in 813, Leo the Armenian became the new emperor of Byzantium.⁷⁴ Like two years earlier, when Rhangabe was proclaimed emperor, the support of high military circles – this time, the provincial ones – proved decisive, and one of the leading figures in the faction that helped Leo seize the throne was the above-mentioned Michael the Amorion, who had defected to Nikephoros together with Leo in 803 and was rewarded with the office of the Count of the Tent (*komes tes kortes*) of the Anatolics. Upon his coronation in 813, Leo promoted Michael, granting him the title of the emperor's *protostrator*, raising him to the lofty rank of a *patrikios*, and giving him command over the *tagma* of the Exkoubitoi. Around that time, or perhaps slightly earlier, Leo became godfather to Michael's son Theophilos, another future emperor, thereby reaffirming the ties between the two men.⁷⁵ Besides Michael, Leo rewarded another comrade-in-arms: Thomas the Slav, whom he made the *tourmarches* of the Phoideratoi, giving him the office he had performed himself at one time.⁷⁶

Like Leo, Thomas the Slav⁷⁷ was another leader of the Phoideratoi who tried to seize the throne but, unlike the Armenian general, failed in his attempt. In the winter of 820/821, Thomas tried to usurp the throne, and his rebellion was put down in 823. The sources have preserved two traditions about Thomas's origin and career. One of these traditions draws on the letters sent by Michael II the Amorion in 824 to Louis the Pious, King of the Franks, describing his view of Thomas's rebellion.⁷⁸ The information contained in the letter can be found, in various forms, in other Byzantine sources compiled later. Thomas is said to have come to Constantinople during the reign of Empress Irene and served under a certain senator but, due to inappropriate behavior toward his wife, he was forced to leave the city. He defected to the Arabs and

⁷¹ Theophanes, 489. According to the chroniclers, he was sent away for having failed to distribute salaries to the soldiers and instead enjoyed a carefree stay in Euchaita, where he was attacked by the Arabs, who looted the money for the salaries.

⁷² Theophanes, 500–501.

⁷³ For more details see *Krsmanović*, Evnusi, 117f.

⁷⁴ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 38; Scylitzes, 8.

⁷⁵ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 16, 38; Scylitzes, 11, 13.

⁷⁶ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 78, 80.

⁷⁷ The sources offer different information on Thomas's ethnicity: the chroniclers variously report that he was of Armenian (Genesius, 7) or Scythian (Slavic) origin (Genesius, 23; Theoph. Cont. [*Featherstone – Codoñer*], 76). Scholars tend to agree that he most likely came from one of the Slavic groups settled in Asia Minor, in the Theme of the Anatolics, which would also explain the above-mentioned "Armenian connection", *Rajković*, O poreklu Tome, 33–38; *Lemerle*, Thomas, 284.

⁷⁸ Mansi XIV, coll. 417–422.

stayed with them for the following twenty-five years. Then, claiming to be the former emperor Constantine VI (and that someone else had been blinded instead of the emperor), he returned to the Empire's territory and launched a great rebellion. However, scholars tend to reject this tradition as fictitious.⁷⁹ Unlike this one, the other tradition describes Thomas the Slav as a supporter and comrade-in-arms of Bardanes Tourkos and his fellow rebels and future emperors, Leo the Armenian and Michael the Amorian, during the revolt of 803, but claims that Thomas, unlike the former two, remained loyal to Bardanes to the end.⁸⁰ We have no information on the impact of the failure of Bardanes's rebellion on Thomas's career because he resurfaces again only after Leo V the Armenian ascended the throne in 813 and made him the *tourmarches* of the Phoideratoi in the Theme of the Anatolics, appointing him to the duty that the emperor himself had once performed.⁸¹ From this position, Thomas mounted a rebellion against him in 820, and the motive was the coup and assassination of Leo the Armenian. He wanted to avenge his benefactor and was also driven by personal animosity toward Michael the Amorian.⁸² The rebellion started in the Anatolics, the theme where Thomas (and once Leo) had served as the *tourmarches* of the Phoideratoi and spread to other areas. Thomas tried to establish ties with the Syrian dynasty claiming to be Constantine VI, and the sources also report his alleged coronation in Antioch. Some other thematic officers supported Thomas's revolt, but it was not enough to secure him the throne. The rebellion was put down in 823 after a five-month siege of Arcadiopolis in Thrace, and its leader was punished by having his limbs severed and his body impaled. A contributing factor to this crushing defeat was the aid of the Bulgarian khan Omurtag to Michael II during Thomas's year-long siege of Constantinople. However, it is important to note that Thomas did not have the support of high political circles in the capital, without which the usurper's objective could not be reached. This lack of support can be explained by the absence of any specific political, religious or societal aims that would have allowed Thomas to win over the palace clique for his cause.⁸³ His case – and ultimate failure – shows that familial and political ties with palace and aristocratic circles in Constantinople were certainly some of the most important factors in acquiring power and high positions, including the most senior dignity in the Empire – the title of emperor (*basileus*).

Another leader of a lower-ranking division who, provisionally speaking, broke out from the formal framework of the Byzantine hierarchy was Marinos, the *tourmarches* (or *droungarios*) of Paphlagonia, whose daughter Theodora married the heir apparent and future emperor Theophilos (829–842).⁸⁴ Marinos's brother Manuel, one

⁷⁹ For a recent overview of the different traditions found in the sources and the findings of historiography see *Krsmanović*, Evnusi, 154f.

⁸⁰ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 18; Genesisius, 8; Scylitzes, 11.

⁸¹ Genesisius, 9; Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 38; Scylitzes, 13.

⁸² Scylitzes, 30; Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 78, 80.

⁸³ On the rebellion, its course and its characteristics see *Krsmanović*, Evnusi, 154f.

⁸⁴ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 130.

of the most influential figures of the period, is credited for having established kinship ties with the imperial family. This official's career had begun during the reign of Michael Rhangabe, when Manuel served as the emperor's *protostrator*.⁸⁵ Although he was close with Empress Prokopia and, accordingly, supported Rhangabe in 813, he was neither banished nor punished after the regime change. Moreover, the new emperor promoted him to the rank of a *patrikios* and appointed him the *strategos* of the Theme of the Armeniacs and then perhaps even the Anatolics.⁸⁶ Leo must have recognized his competence and influence in high circles, and that also seems to have been the case with the emperor that replaced him, Michael the Amorian, who had his heir and co-emperor Theophilos marry Manuel's niece. These ties of kinship paved the way for the further rise of Marinos's family and, besides his daughter who became the empress, his sons Bardas and Petronas also acquired high offices at court and went on to become the most important associates of Theodora's son Michael III (842–867).⁸⁷

In the mid-9th century, the first aristocratic *genoi* (clans) started to emerge and acquired an important role in governing the Empire already by the 10th century. Connections between families of similar origin and social prominence, whose members had held high offices over several generations, gradually gave rise to new social elites. Their power rested, on the one hand, on material wealth – land possessions and moveable property – and, on the other hand, on the public (primarily military) offices that allowed the members of this new aristocracy to climb the social ladder. Given that the Byzantine military policy tended to focus on the East, it was in those regions that the new military – thematic – aristocracy emerged. The progenitors of famous Byzantine *genoi* were usually soldiers who had distinguished themselves in wars and had been rewarded with higher offices and material wealth. To ensure further advancement, besides their military ability, they had to show loyalty to the sovereign because any other choice, such as joining rebellions or conspiracies, would have resulted in some form of retribution, most commonly confiscation of property, banishment, forcible tonsuring, castration or corporal punishment and, ultimately, murder.⁸⁸

The progenitors of two distinguished Byzantine *genoi*, the Argyroi and the Phokades, both of which played important roles in the emergence and rise of the Byzantine aristocracy and whose members even climbed to the imperial throne in the 10th and 11th centuries, were precisely officials of lower-ranking divisions: the *tourmarchai* Leo Argyros and Phokas. Accounts of their respective careers and life paths show that serving as a *tourmarches* in the strategically important border themes in the East could provide an opportunity for officers to amass personal wealth and establish close ties with the Empire's most influential circles while fighting in great campaigns led by the

⁸⁵ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 30.

⁸⁶ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 38, 158.

⁸⁷ On their carriers see *Krsmanović*, Evnusi, 185f.

⁸⁸ On the beginnings and evolution of Byzantine aristocracy see: *Ostrogorsky*, *Aristocracy*, 1–32; *Každan*, *Social'nyj sostav; Byzantine Aristocracy*; *Cheyne*, *Pouvoir*, 207ff; *Idem*, *Aristocratie*, 281–322.

generals of the central military command.⁸⁹ This allowed them to ensure their own, their family's and their descendants' rise on the social and hierarchial pyramid.

Leo Argyros was the *tourmarches* of Charsianon, meaning that he headed one of the lower military-administrative divisions within the Theme of the Armeniacs. He was probably appointed to this office under Michael II and particularly distinguished himself in the persecution of the Paulicians in 856. Thousands of members of the Paulician sect were killed or displaced, their property was confiscated, and the survivors sought refuge among the Arabs.⁹⁰ A few years later, the Byzantines defeated the Arabs in the famed Battle of Lalakaon (Poson) in 863, killing one of the most prominent Arab leaders, the emir of Melitene, Umar, and his son was captured in Charsianon, the district (then with the rank of a *kleisoura*) in which Leo Argyros had originated and served.⁹¹ The Byzantine victory and territorial expansion contributed to Charsianon being granted the status of a theme,⁹² an upgrade for which Leo Argyros was heavily responsible. The triumphs of 856 and 863 brought glory to the generals, and the territorial expansion provided an opportunity for distinguished individuals to acquire estates as a reward for their efforts. One of them was Leo Argyros. The sources (Theophanes Continuatus) report that the emperor held him in high regard,⁹³ and the wealth he had amassed allowed him to establish an estate that became the bedrock of his foundation – the Monastery of St. Elizabeth. The sources describe this monastery as γονικὸν μοναστήριον – a family monastery. This piece of information is important because it reveals that it was established with hereditary rights that the founder bequeathed to his descendants.⁹⁴ Leo's founding of a family monastery should be seen as an important step in the process of the elevation of a *genos*. The members of the Argyros family, e.g., Eustathios, son of *tourmarches* Leo, were buried at the Monastery of St. Elizabeth.⁹⁵ Eustathios had served, for a while, as the *strategos* of the Anatolics and the *droungarios* of the Vigla. He was a distinguished general under Leo the Wise, but the emperor twice dismissed him from

⁸⁹ The importance and status of the *tourmarches* office are attested by a passage from a letter by Theodore the Stoudite, which reports that distinguished warriors were usually appointed to this position. The letter was written between 815 and 818 to an unknown addressee, and Theodore exalts the virtues of the friend to whom the letter is addressed, noting that his military ability surpasses the office of a *komes* and that not even the post of a *tourmarches* would make a fitting reward for him, Theod. Stud. Ep. II, n° 160, p. 282.

⁹⁰ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 236; Theoph. Cont. (*Bekker*), 374; Scylitzes, 92; Kedr II 154, 269–270. *Ferluga*, Počeci, 153f; *Vannier*, Argyroi, 19.

⁹¹ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 258; Scylitzes, 100–101.

⁹² Oikonomides believes that the Theme of Charsianon was established between 863 (reference to the *kleisourarches* of Charsianon in the Battle of Lalakaon/Poson) and 873 (earliest reference to the *strategos* of Charsianon), *Listes de préséance*, 348. *Lampakēs* (Μικρά Ασία) mentions the period between 863 and 872.

⁹³ Theoph. Cont. (*Featherstone – Codoñer*), 236.

⁹⁴ Theoph. Cont. (*Bekker*), 374. See *Ferluga*, Počeci, 154f.

⁹⁵ See fn. 55.

duty due to his alleged involvement in conspiracies against him. After Emperor Leo's death, when Zoe Karbonopsina, mother of Constantine Porphyrogenetos, served as her underage son's regent, the Phokades became the most influential family in the Empire, and the Argyroi rose to prominence with them. Pothos, son of Eustathios, was appointed *domestikos ton scholon* under Romanos Lekapenos, and his brothers Leo and Romanos also held high military offices (Leo served as the *droungarios* of the Vigla, then the *strategos* of the Theme of Sebasteia, and finally as the *domestikos ton scholon*). The Argyroi later sided with the Macedonian dynasty and, together with the Phokades, supported Constantine Porphyrogenetos (913–959) in his removal of Romanos Lekapenos (920–944) from the throne. These reshufflings in Byzantine *genoi* and their tendency to switch sides are evident in the case of the Argyroi, who were initially close to the Amorians but continued their rise even after the fall of their dynasty and the ascent of the Macedonians. Then they supported the rebellions of the Doukai, sided with Romanos Lekapenos (and even established kinship ties with his family), and then sided again with the Macedonians. After this, they were pushed to the sidelines of political events for a while and hence cannot be found at the highest positions in the Empire. However, that changed in the third decade of the 11th century, when Romanos Argyros became the *eparchos* of Constantinople and, after having married Zoe Porphyrogenita, even the emperor.⁹⁶ Interestingly, the last high-ranking member of the Argyroi, Emperor Romanos III (1028–1034), was a representative of the civilian nobility, unlike his ancestors, who came from the military ranks.⁹⁷

Like the Argyroi, the Phokades began their climb from the office of *tourmarches*, the leader of a lower-ranking division in the East. Phokas was rewarded for his contribution to the conflict with the Arabs with the office of *tourmarches*⁹⁸, paving the way for his family's rise on the social ladder. Phokas seems to have been one of the Cappadocian officers who attended the solemn ceremony at the court of Basil I dedicated to the young co-emperor Leo, as Porphyrogenetos reports in *De ceremoniis*.⁹⁹ At the same time when he raised Phokas to the rank of *tourmarches*, the emperor made his son Nikephoros (known as Nikephoros Phokas the Elder) a courtier. Nikephoros soon became one of the *manglabitai*, the imperial bodyguard. After some time, he was appointed to the office of *protostrator*, acquiring the dignity that Basil I had once held. *Tourmarches* Phokas's son eventually served as the *domestikos ton scholon*. During Empress Zoe's regency, Nikephoros's son Leo became the *domestikos*

⁹⁶ *Ferluga*, Počeci, 154.

⁹⁷ For the lives and careers of the Argyroi see *Vannier*, Argyroi, 21f.

⁹⁸ *Đurić*, Porodica Foka, 227f; *Cheyne*, Phocas, 290–291.

⁹⁹ *De ceremoniis*, t. III, l. II, 23, p. 189; cf. *Vogt*, Jeunesse de Léon le sage, 396–401. *Tourmarchai* also took part in different ceremonies throughout the Empire, as attested by a letter of Pope John III in which he congratulates *spatharios* Gregory, *tourmarches* Theophylaktos and *komes* Diogenes, who in Napoli celebrated the triumph of the Byzantine fleet, led by Nasr, against the Arabs (880), *Iohannis VIII Ep.*, n° 245, p. 214, n° 259, p. 229. Cf. *Vasiliev*, Byzance et les Arabes II/1, 96.

ton scholon with the rank of a *magistros*. He was one of the most influential figures in the Empire at the time, but the defeat at the hands of the Bulgars weakened his position and that of the regency. Romanos Lekapenos seized the throne, and Leo and the other Phokades were sidelined for a while. The situation changed once again toward the end of Romanos's reign, when the Phokades returned to high positions, and their kinship with the influential Maleinoi, another prominent family, facilitated their rise. The Phokades also established marital ties with the Parsakoutenoi and the Skleroi, expanding and strengthening their clan. The apex of this family was the imperial coronation of Nikephoros Phokas (963–969) but after his assassination, the influence of the Phokades waned, and from then on they mostly appear as rebels, eventually losing their power and influence at the end of the 10th century.¹⁰⁰

*The involvement of officials of lower-ranking thematic divisions
in political developments*

As is well known, Byzantine historians and chroniclers tended to focus on senior political and ecclesiastical circles whereas the bearers of the (provisionally termed) lower-ranking offices attracted their attention only in special circumstances: in situations when these “lower” dignitaries broke the formal framework that defined their place and position in the hierarchized political system and took part in the most important political developments in the Empire. Those events were usually rebellions, conspiracies, usurpation attempts and coups.

The first of these situations was the rebellion that led to the overthrow of Justinian II (685–695, 705–711) in 695. One of the conspirators was Gregory the Cappadocian, later a monk and *hegoumenos* of the Florus Monastery, who is the first person known to have borne the title of *kleisourarches*.¹⁰¹ No other information about him has reached us, but it seems reasonable to assume that he served as the governor of the Cappadocian *kleisoura*. The office of *kleisourarches* in Cappadocia in this period is attested by an inscription (late 7th – early 8th century) in the Church of St. Niketas in modern-day Kızılçukur, Turkey.¹⁰²

¹⁰⁰ On the most distinguished members of the Phokades see Đurić, Porodica Foka, 227f; Cheynet, Phocas, 289f.

¹⁰¹ Theophanes, 368; Cedrenus I, 775. Patriarch Nikephoros also mentions Gregory in his *History* but does not include his office, Nicephorus, 96; The sobriquet Cappadocian refers to his place of origin, the patriarch wrote, but could perhaps also be associated with the district he governed as *kleisourarches*. If this was indeed the case, Theophanes's report could be considered the earliest reference to the *kleisoura* of Cappadocia. Cf. Head, Justinian II, 93.

¹⁰² The inscription mentions Eustratios, *kleisourarches* of Zeugos and Klados, Thierry, Enseignements historiques, 507. The toponym Zeugos might refer to the place called Zygon Basilikon, located to the east of Tsamandos, about 110 km from Caesarea (Ibid., 508). No other inferences can be made about Eustratios and his function because this inscription is the only reference to him that has reached us. For the existence of a *kleisoura* in the territory of Cappadocia see Cvetković, *Osnove*, 272f.

The next instance of the involvement of officials of lower-ranking thematic divisions is associated with the beginning of the Iconoclastic Controversy. In 726/7, the population of Hellas and the Cyclades rose against Leo III (717–741) in response to his iconoclast policy and proclaimed a new emperor of the Byzantine Empire – a person called Kosmas. The leaders of the campaign and the rebellion to oust Leo III and replace him with Kosmas were Agallianos, *tourmarches* of Hellas, and Stephen. The rebellion, however, ended in failure: the conspirators were defeated at sea near Constantinople, Agallianos drowned, and Kosmas and Stephen were killed.¹⁰³ Theophanes reports that Agallianos was a *tourmarches* whereas Patriarch Nikephoros describes him as an archon (commander/officer).¹⁰⁴ Agallianos was certainly an influential figure, whose authority rested on commanding army and navy units in the Theme of Hellas, which allowed him to become the leader of the rebellion and launch a campaign against Constantinople.

The following examples come from the regency era and the reign of Empress Irene. Shortly after Leo IV's death, the supporters of Constantine V's sons, including Theophylaktos Rhangabe, devised a plot against the emperor's widow. The planned coup, as mentioned above, never came to fruition, and the conspirators were punished.¹⁰⁵ About ten years later, the empress faced a new rebellion. Theophanes reports in the *Chronographia* that, in the early 790s, in the span of a few years, the officers of the Theme of the Armeniacs, led by their *tourmachai*, twice rebelled against the *strategoi* appointed by the authorities in Constantinople. Their behavior should be seen in the context of the prevalent discontent in the Eastern themes due to Irene's usurpation of absolute power in the Empire. Having suppressed her son in 790, the empress tried to clamp down on her enemies and, in a bid to break the resistance and thwart the revolts of the local troops, dispatched their compatriot Alexios Mosele (Musele/Mousele), an Armenian as well as a *spatharios* and the first known *droungarios* of the Vigla, to the Theme of the Armeniacs. The conspirators, however, managed to win over Alexios and proclaimed him their *strategos*, after having first ousted and imprisoned the former *strategos*, *patrikios* Nikephoros. Loyal to the young emperor Constantine VI (780–797), the officers of other themes followed suit and ousted their respective *strategoi*. Faced with the power of the Eastern themes, Irene had no choice but to withdraw and cede the throne to

¹⁰³ These events took place in the aftermath of a great volcanic eruption in the Aegean Sea and the emergence of a new island due to the effects of volcanic lava and earthquakes. Leo III believed this to be an act of divine providence meant to warn people against icon veneration and idolatry, which solidified his decision to resolutely pursue the fight against icons. The first incidents quickly ensued. The emperor's soldiers that took down an icon of Christ from the Bronze Doors of the Imperial Palace in Constantinople were torn apart by the angry crowds, which in turn sparked the emperor's reprisal, Theophanes, 404–405; Nicephorus, 128, 130; Cedrenus I, 796. On the beginnings of iconoclastic era see Ostrogorski, *Istorija*, 168f.

¹⁰⁴ Theophanes, 405; Nicephorus, 130.

¹⁰⁵ See p. 69.

her son Constantine, and he confirmed Alexios as the *strategos* of the Armeniacs.¹⁰⁶ Shortly thereafter, the young emperor gave in to his mother's pleas and allowed her to return to power, which led to a new revolt in the Theme of the Armeniacs in early 792. In a bid to thwart the opposition of Irene's enemies, the emperor placed under surveillance some functionaries, including *strategos* Alexios. Notwithstanding these preemptive measures, a conspiracy emerged in favor of the emperor's uncle Nikephoros,¹⁰⁷ and Constantine VI decided to embark on a final showdown with his adversaries, including Alexios Mosele, who was subsequently blinded.¹⁰⁸ However, the sources do not offer enough information to securely determine the responsibility of the former *strategos* of the Armeniacs and his potential involvement in the plot. In the meantime, the theme was given a new governor, *patrikios* Theodore Kamoulian, who was a supporter of Constantine VI. In response to this decision, in late summer 792, the officers and soldiers mutinied against the *strategos*. The officer corps, led by the *tourmarchai* Andronikos and Theophilos, orchestrated the ousting of Theodore Kamoulian. Expectedly, the authorities in Constantinople responded by organizing a military campaign, led by *protospatharios* Constantine Artaser and Chrysocheres, the *strategos* of the nearby Boukellarion theme, commanding the army of the Eastern themes. The campaign was unsuccessful, and the above-mentioned generals were captured and blinded. The revolt of the officers of the Armeniacs persisted until the following spring, when it was finally put down with the emperor personally taking part in the campaign. Theophanes also reports that the defeat of the rebels was preceded by the betrayal of some Armenians. The leaders of the rebellion, the *tourmarchai* Andronikos and Theophilos were killed together with Gregory, bishop of Sinope. The insurgents' property was confiscated, and more than a thousand captured soldiers with "conspirator of Armeniakon" emblazoned on their faces took part in the triumphal procession organized in Constantinople in June 793. The rebels were then banished to Sicily and other islands.¹⁰⁹

In 799, a rebellion with the ultimate objective of ousting Empress Irene broke out in the Theme of Hellas. Its leader was Akameros (Akamir), the "archon of the Sklavinians of Belzetia" (Belegezites).¹¹⁰ Colluding with the inhabitants or the army

¹⁰⁶ Theophanes, 465–466.

¹⁰⁷ The emperor's defeat in a battle against the Bulgars near the Markeli stronghold and escape to the capital did not go down well with the Constantinopolitan *tagmai*, which then sided with the former *caesar* Nikephoros, the emperor's uncle and son of Constantine V. The plot was quickly put down and the rebels ruthlessly punished, Theophanes, 467–468.

¹⁰⁸ Theophanes, 467–468. For more details in the struggle for power between Irene and Constantine VI see *Lilie*, Byzanz, 35 sq; *Krsmanović*, Evnusi, 80f.

¹⁰⁹ Theophanes, 469.

¹¹⁰ It is believed that this refers to the Belegezites (*Viz. izvori* I, 235 n. 65 [*M. Rajković*]; *Živković*, Južni Sloveni, 234), but the authors of the translation and commentary of Theophanes's chronicle (*Chronicle of Theophanes*, 652 n. 5) left open the question of whether Belzetia refers to the land of the Belegezites or the Berziti.

of the Theme of Hellas,¹¹¹ he hatched a plot to free the sons of Constantine V from imprisonment in Athens and install one of them as the emperor. Empress Irene, however, responded quickly, dispatching her relatives to Hellas to capture and blind the conspirators.¹¹² Theophanes's account of this event mentions the role of *patrikios* Constantine Serantapechos, who might have served as the *strategos* of Hellas at that time. In addition, the chronicler reports that his son, *spatharios* Theophylaktos, was dispatched to Hellas and credits him with putting down the rebellion and blinding the rebels.¹¹³ Akameros's plan was unsuccessful, but the very fact that the archon of a Slavic tribe got involved in the quarrels of a Byzantine dynasty clearly shows the relevance and active role of the leaders of non-Byzantine ethnic groups in the Empire's political life.

The political instability in the Empire that marked the last two decades of the 8th century spilled over into the 9th century. The rebellion of Bardanes Tourkos broke out already in 803. In the following decades, his comrades-in-arms Leo the Armenian and Thomas the Slav also joined the struggle for the Byzantine throne, with Leo succeeding and Thomas failing to seize it. Besides their membership in the military *hetaireia* headed by Bardanes Tourkos, another similarity between Leo and Thomas was that they both served as leaders of a lower-ranking division, the *tourma* of the of the Phoideratoi, with Thomas launching his campaign precisely from this position in the Theme of the Armeniacs.¹¹⁴

The next attempt to disrupt the hierarchical order is associated with Sicily and the well-known episode with the Sicilian *tourmaches* Euphemios. The sources report that this commander married a nun from a local monastery, which led the brotherhood to send a complaint to the emperor. Michael II ordered an inquiry into the case and, should the offense be proven, for the commander to be punished by having his nose cut off.¹¹⁵ The investigation was entrusted to the local *strategos* Constantine Soudas. However, Euphemios refused to abide by the orders of his superior officer and instead launched a rebellion together with other *tourmarchai* and many officers

¹¹¹ The term *Helladikoi*, used by Theophanes when speaking about the rebels, has given rise to some academic debate. Bury suggested that it referred to the inhabitants of the Theme of Hellas (*Bury*, *Helladikoi*, 80–81), which could have included a significant number of Slavs (*Bury*, *History of the Later Roman Empire II*, 483). On the other hand, *Charanis* (Term *Helladikoi*, 615–620) argues that the term was used for the inhabitants of Hellas and the Peloponnese, building on the meaning of the term *Hellas* in classical and Late Roman times. Given that Theophanes also uses this term when talking about Agallianos, *tourmaches* of *Helladikoi* (Theophanes, 405), Bury's understanding that it refers to this theme's population seems more plausible.

¹¹² Theophanes, 473–474. This was the last rebellion with the objective of reinstating the descendants of Constantine V. For more details on intra-dynastic conflicts, which include this rebellion, see *Lilie*, *Byzanz*, 35 sq; *Krsmanović*, *Evnusi*, 74f.

¹¹³ *Chronicle of Theophanes*, 652 n. 6.

¹¹⁴ See pp. 71–73.

¹¹⁵ Intriguingly, Euphemios was accused of the same offense that Michael II had committed given that the emperor's second wife had also been a nun (Euphrosyne, *PmbZ*, no. 1705).

and soldiers. Euphemios banished the *strategos* and seized power in the province, establishing ties with the North African Arabs and offering to cede Sicily and pay a tribute to them in return for military support. Euphemios's rebellion, which included his coronation, was put down two years later with the involvement of the imperial army, and the usurper was eventually killed near Syracuse.¹¹⁶

The rise of aristocratic clans in the late 9th and early 10th centuries shook the reign of the emperors during those years. In one rebellion after another, the Doukai or the Phokades tried to seize the throne and in those attempts enjoyed the support of some commanders of lower-ranking thematic districts. *Kleisourarches* Baasakios, whom Leo VI appointed, at one point, the commander of the *kleisoura* of Larissa,¹¹⁷ had previously defected to the Arabs after taking part in the rebellion of Andronikos Doukas (906) against the same emperor. However, the emperor pardoned him, and he returned to the Empire to govern the above-mentioned *kleisoura*. Nevertheless, he betrayed the sovereign again and joined the rebellion of Constantine Doukas in 913. He was then stripped of his offices and forced to flee Byzantium once again.¹¹⁸

Leo Phokas was another member of the military aristocracy who rose against the emperor. In 919, he mounted a revolt to oust Romanos Lekapenos and was supported, among others, by the *tourmarchai* Balantes and Atzmosos. The impetus for the revolt was that the young emperor Constantine VII Porphyrogennetos, after his marriage to Helena Lekapene, had proclaimed his father-in-law Romanos *basilopator*, thereby bestowing on him great power and the possibility of governing the Empire. Leo Phokas, the representative of one of the most powerful aristocratic clans in the Empire and a former *domestikos ton scholon*, rebelled against this, stressing that he was protecting the rights of Constantine VII Porphyrogennetos. In response, Romanos Lekapenos got the young emperor to send out letters to the army, complete with the imperial seal, condemning Phokas as a renegade. This led some conspirators, including Balantes and Atzmosos, to abandon Phokas. The departure of Constantine Barys, the leader of the Constantinopolitan *tagma* of the Hikanatoi, followed by other officers, including the above-mentioned *tourmarchai*, weakened the rebels. The revolt was put down shortly thereafter.¹¹⁹ The theme in which these *tourmarchai* served is unknown.

¹¹⁶ Euphemios is mentioned in Greek, Latin and Arab sources: Theoph.Cont (*Featherstone – Signes Codoñer*), 46–47; Zonaras III, 351–352; Chronicon Salernitanum, c. 60, p. 59; Iohannis Gesta episcop. Neapolitanorum, 54, p. 429; Riyād-al-Nufūs (*Vasiliev, Byzance et les Arabes I*, 340–342); Ibn al-Atīr (*Ibid.*, 356–358); Nuwāiri (*Ibid.*, 379–382). For more details see *Prigent, Carrière du tourmarque Euphémios*, 279–317.

¹¹⁷ Larissa lay 20 km south of Mangulik, Catalogue of Byzantine Seals IV, p. 130. See Cvetković, *Niže jedinice*, 108.

¹¹⁸ DAI I, c. 50, p. 238, 240; II, 191. For the rebellions of the Doukai see *Krsmanović, Evnusi*, 259f.

¹¹⁹ On the rebellion see: *Theoph. Cont (Bekker)*, 395–396, 730; Scylitzes, 209–210; Leon Gramm., 303. For the background of Leo Phokas's rebellion see *Đurić, Porodica Foka*, 243f.

Access to significant military resources, personal wealth, political connections, military ability and the status of the *tourmarchai* in the army allowed them to mount rebellions against the authorities in Constantinople, as illustrated by the examples described above. Conversely, *tourmarchai* also played a role in putting down rebellions. For instance, the *tourmarches* of Obsikian Elephantinos was the most deserving for quashing the uprising led in 932 against Romanos I Lekapenos by a certain Basil. Elephantinos and his army stopped the advance of the rebel campaign, captured Basil and took him to Constantinople, where the *eparchos* Peter cut off his hand.¹²⁰

Conclusion

The place and position of dignitaries in the hierarchical Byzantine society was essentially determined by honorary titles and the command duties that belonged to them. However, at times, some managed to break out of the framework determined by these formal parameters, including a few officials (commanders) of lower-ranking divisions in the theme system. They were involved in some of the most important political events in the Empire and, consequently, earned the attention of contemporaneous Byzantine chroniclers and historians. The examples presented above reveal the factors that allowed those dignitaries to do so.

As the Byzantine state and society were profoundly militarized, access to military resources stands out as one of the most decisive factors. It is, therefore, unsurprising that the officials of lower-ranking divisions that had a chance to take part in major socio-political developments were those who commanded the largest battalions – the *tourmarchai* and *kleisourarchai*. Their command over troops that could include several thousand recruits was certainly the reason that some of them dared take part or even head rebellions against the Byzantine emperors (e.g., Agallianos, *tourmarches* of Hellas; Andronikos and Theophilos, *tourmarchai* of the Armeniacs; Euphemios, *tourmarches* of Sicily; *tourmarchai* Balantes and Atzmoros; *kleisourarches* Gregory the Cappadocian; Baasakios, commander of the *kleisoura* of Larissa).

Real power was inconceivable without a suitable financial status that matched one's social standing. Members of the military classes, including the leaders of lower-ranking theme districts, amassed quite substantial wealth in their conquests, which, if successful, gave distinguished warriors an opportunity to share in the spoils of war and receive rewards from the emperor. Consequently, serving in bordering themes, especially in the East, was most profitable, as aptly illustrated by the case of Leo Argyros, *tourmarches* of Charsianon, who monetized his soldierly abilities and proven courage on the battlefield, acquiring the assets that allowed him to finance the building of a family foundation – the Monastery of St. Elizabeth. Similar examples can be found in the western areas of the Empire, such as Nikephoros, *tourmarches* of Bizye, who distinguished himself in the wars against the Bulgars.

¹²⁰ Theoph. Cont. (*Bekker*), 421; Scylitzes, 228.

Finally, to realize one's political goals, one also had to garner support in high palace circles, in which, from the end of the 8th and the early 9th century, informal private alliances played an increasingly important role – associations of individuals or entire clans and their supporters known as *hetaireiai* and *oikoi*. In these communities, we also encounter some governors of lower-ranking divisions, such as Theophylaktos Rhangabe, *droungarios* of Dodekanesos, Leo the Armenian, commander of the Phoideratoi and Marinos, *tourmarches* of Paphlagonia, all of whom managed to clear, either for themselves or their offspring, the way to the highest titles in the country, including that of emperor. From the late 9th century, the state and society became increasingly aristocratic, and the commanders of some lower-ranking districts, especially in the borderlands, played a decisive role in the emergence and shaping of some of the oldest noble houses. Military powers and wealth were concentrated in their hands, and at the same time, they managed to establish ties with the highest palace circles and the military elite, thereby securing for them and their descendants continued, multigenerational presence in the Empire's political life. That was the prerequisite for the emergence of well-known aristocratic clans, such as the Phokades and the Argyroi, whose progenitors had served as *tourmarchai* in the border themes in the East of the Byzantine Empire: Leo Argyros in Charsianon and Phokas in Cappadocia.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Beldiceanu-Steinherr I.* – *Thierry N.*, Une tourma révélée par l'inscription de l'église d'Egri Tas de Cappadoce, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 38 (1988) 395–420.
- Brooks E. W.*, Arabic Lists of the Byzantine Themes, *Journal of Hellenic Studies* 21 (1901) 67–77.
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art IV, edd. *E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides*, Washington, D. C. 2001.
- Chronicon Salernitanum*, ed. *U. Westerbergh*, *Studia Latina Stockholmiensia* III, Stockholm – Lund 1956.
- Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions, ed. *J. Haldon*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 28, Wien 1990.
- Constantine Porphyrogeniti, *Liber de cerimoniis*, edd. *G. Dagron – B. Fluisn*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 52, Paris 2020.
- DAI = Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, vol. I, edd. *Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins* (New, Revised Edition), *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 1, Washington, D. C. 1967.
- Das Strategikon des Maurikios*, edd. *G. Dennis – E. Gamillscheg*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 17, Wien 1981.
- Georgius Cedrenus, *Ioannis Scylitzae ope* I, ed. *I. Bekker*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 8, Bonna 1838.
- Gesta episcoporum Neapolitanorum* I, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*, ed. *G. Waitz*, Hannovera 1878.

- Haldon J.*, Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration: Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Cerimonies*, *Travaux et Mémoires* 13 (2000) 201–352.
- Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation, ed. *A.-M. Talbot*, Washington, D. C. 1996.
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 5, Berlin – New York 1973.
- Ioannis Zonarae Epitomae historiarum III, ed. *M. Pinder*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 49, Bonna 1897.
- Iohannis VIII Papae Epistolae, *Monumenta Germaniae Historica*, Epistolae, Epistolae Karolini aevi V, edd. *E. Caspar – G. Laehr*, Berolinum 1928.
- Josephi Genesii Regum Libri Quattuor, edd. *A. Lesmüller-Werner – I. Thurn*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 14, Berlin – New York 1978.
- Kekavmen, Sovety i rasskazy, Poučenie vizantijskogo polkovodca IX veka, pr. *G. G. Litavrina*, Sankt-Peterburg 2003.
- Kitāb al-masālik wa'l mamālik, ed. *M. J. de Goeje*, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* VI, Lugdunum Batavorum (Leiden) 1889.
- Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969), edd. *G. Dagron – H. Mihăescu*, Paris 1986.
- Leonis Grammatici Chronographia, ed. *I. Bekker*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 31, Bonna 1842.
- Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1972.
- Liutprandi Opera, *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptorum, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, ed. *J. Becker*, Hannover – Leipzig 1915.
- Nicephori Patriarchae Constantinopolitanae Breviarium Historicum, ed. *C. Mango*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 13, Washington, D. C. 1990.
- Oikonomidès N.*, The Dedicatory Inscription of Egri Tas Kilisesi (Cappadocia), *Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983).
- Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio XIV, ed. *G. D. Mansi*, Venetiae 1769.
- Schlumberger G.*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884.
- Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon, edd. *H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 44, Berlin – New York 2006.
- Tafel G. L. Fr. – Thomas G. M.*, Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig I, Wien 1856.
- The Chronicle of Theophanes Confessor, trans. and comm. *C. Mango – R. Scott*, Oxford 1997.
- The Taktika of Leo VI (Revised Edition), ed. *G. Dennis*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 49, Washington, D. C. 2014.
- Theodori Studitae Epistolae I–II, ed. *G. Fatouros*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 31, Berlin – New York 1992.
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. *I. Bekker*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 45, Bonna 1838.
- Theophanis Chronographia I, ed. *C. De Boor*, Lipsia 1883.
- Theophanis Continuati Libri I–IV, edd. *M. Featherstone – J. Signes Codoñer*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 53, Boston – Berlin 2015.
- Three Byzantine Military Treatises, ed. *G. Denis*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 25, Washington, D. C. 1985.
- Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, pr. *F. Barišić, M. Rajković, B. Krekić, L. Tomić*, Beograd 1955.

Литература – Secondary Works

- Ahrweiler H.*, Byzance et la mer, Paris 1966.
- Ahrweiler H.*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantine aux IXe–XIe siècles, Bulletin de Correspondance hellénique 84 (1960) 1–111.
- Antoniadis-Bibicou H.*, Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du "thème des Caravisiens", Paris 1966.
- Beck H.-G.*, Byzantinisches Gefolgschaftswesen, *Idem*, Ideen und Realitäten in Byzanz, Variorum Reprints, London 1972.
- Bury J. B.*, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to Accession of Basil I (A. D. 802–867), London 1912.
- Bury J. B.*, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395–800) II, London 1889.
- Bury J. B.*, The Helladikoi, English Historical Review 25 (1892) 80–81.
- Charanis P.*, The Term Helladikoi in Byzantine texts of the Sixth, Seventh and Eighth Centuries, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών [Epetēris Etaireias Byzantinōn Spoudōn] 23 (1953) 615–620.
- Cheyne J.-Cl.*, L'aristocratie byzantine (VIIIe – XIIIe s.), Journal des savants, Juillet–Decembre 2000, 281–322.
- Cheyne J.-Cl.*, Les Phocas, edd. G. Dagron – H. Mihăescu, Le traite sur la guerilla (De velitatione). De l'empereur Nicephore Phocas (963–969), Paris 1986, Appendice.
- Cheyne J.-Cl.*, Malamut É., Morrisson C., Prix et salaires à Byzance (X^e–XVe siècle), edd. V. Kravari, J. Lefort, C. Morrisson, Hommes et richesses dans l'Empire byzantine II (VIIIe–XVe siècle), Réalités byzantines 3, Paris 1991, 339–374.
- Cheyne J.-Cl.*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990.
- Cheyne J.-Cl.*, Théophile, Théophobe et les Perses, ed. S. Lampakēs, Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6^{ος} – 12^{ος} αι.) [Ē Byzantinē Mikra Asia (6os – 12os ai.)], Athēna 1998, 39–50.
- Cvetković M.*, Niže jedinice tematskog uređenja u Vizantiji (9–11. vek), Beograd 2017 (PhD thesis).
- Cvetković M.*, Osnove vizantijskog pograničnog vojno-upravnog uređenja od VII do X veka, ur. D. Mirović, Zbornik radova Pravo u funkciji razvoja društva I, Kosovska Mitrovica 2019, 267–293.
- Cvetković M.*, Principi integracije neromejskih etničkih skupina u tematski sistem na Balkanu, ur. M. Rakocija, Niš i Vizantija XVII, Niš 2019, 75–96.
- Cvetković M.*, The Settlement of the Mardaites and Their Military-Administrative Position in the *Themata* of the West: a Chronology, Zbornik radova Vizantološkog instituta 54 (2017) 65–85.
- Dölger F.*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Byzantinisches Archiv 9, Leipzig – Berlin 1927.
- Đurić I.*, Porodica Foka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 17 (1976) 189–296.
- Ferluga J.*, Le closure byzantine in Asia Minore, Zbornik radova Vizantološkog instituta 16 (1975) 9–23.
- Ferluga J.*, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja. Prilog izučavanju tematskog uređenja od VII do X veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 2 (1953) 61–98.
- Ferluga J.*, Počeci jedne vizantijske aristokratske porodice – Argiri, Zbornik Filozofskog fakulteta XII–1. Spomenica Georgija Ostrogorskog, Beograd 1974, 153–167.
- Grēgoriou-Iōannidou M.*, Οι Βυζαντινές κλεισούρες και κλεισουραρχίες, Βυζαντιακά 9 (1989) 179–202 [Grēgoriou-Iōannidou M., Οι Byzantines kleisoures kai kleisourarxies, Byzantiaka 9 (1989) 179–202].
- Haldon J. F.*, Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture, Cambridge 1997.
- Haldon J.*, A Critical Commentary on *The Taktika of Leo VI*, Dumbarton Oaks Studies 44, Washington, D. C. 2014.
- Head C.*, Justinian II of Byzantium, Madison – Milwaukee – London 1972.

- Hendy F.*, *Studies in the Byzantine Monetary Economy (c. 300–1450)*, Cambridge 1985.
- Každan A. P.*, *Social'nyj sostav gosподstvujučego klassa Vizantii XI– XII veka*, Moskva 1974.
- Každan A.*, *Derevnja i gorod v Vizantii (IX–X vek)*, Moskva 1960.
- Komatina P.*, *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I*, Beograd, 2014.
- Krsmanović B.*, „E, e, šta je to?“ – Evnusi u vojnom vrhu Vizantijskog carstva (780–1025), Beograd 2018.
- Krsmanović B.*, *Potencijal funkcije domestika shole (VIII–X vek)*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 43 (2006) 393–436.
- Lemerle P.*, « Roga » et rente d'État aux Xe–Xe siècles, *Revue des études byzantines* 25 (1967) 77–100.
- Lemerle P.*, *Le château de Philippes au temps de Nicéphore Phocas*, *Bulletin de Correspondance hellénique* 61 (1937) 103–108.
- Lemerle P.*, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris 1945.
- Lemerle P.*, *Thomas le Slave*, *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 255–297.
- Lilie R.-J.*, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780–802). Mit einem Kapitel über Leon IV. (775–780) von Ilse Rochow*, *Berliner Byzantinistische Studien* 2, Frankfurt 1996.
- Maksimović Lj.*, *Tematski vojnici u vizantijskom društvu. Prilog novom procenjivanju problema*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 39 (2001/2002) 25–49.
- Malamut É.*, *Les îles de l'Empire byzantin VIIIe–XIIe I*, Paris 1988.
- Margetić L.*, „Provincijalni arhonti“ *Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije)*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 29–30 (1991) 45–59.
- Oikonomidès N.*, *L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe–XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial*, *Actes de XIVe Congrès International des Études Byzantines I*, Bucarest 1974, 285–302.
- Oikonomidès N.*, *Middle Byzantine provincial recruits: salary and armament*, edd. *J. Duffy – J. Peradotto*, *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*. Buffalo, NY 1988, 121–136.
- Ostrogorski G.*, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959.
- Ostrogorsky G.*, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971) 1–32.
- PmbZ = Prosopographie der mittel- byzantinischen Zeit (641–867)*, edd. *R.-J. Lilie et al.*, Berlin – New York 1999–2002.
- Prigent V.*, *La carrière du tourmarque Euphémios, basileus des Romains*, edd. *A. Jacob, J.-M. Martin, G. Noyé*, *Histoire et culture dans l'Italie byzantine: Acquis et nouvelles recherches*, Rome 2006, 279–316.
- Rajković M.*, *O poreklu Tome, vođe ustanka 821–823*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 2 (1953) 33–38.
- Rekaya M.*, *Mise au point sut Théophobe et l'alliance de Bâbek avec Théophile (833/34–839/40)*, *Byzantion* 44/1 (1974) 43–67.
- The Byzantine Aristocracy*, ed. *M. Angold*, Oxford 1984.
- Thierry N.*, *Les enseignements historiques de l'archéologie cappadocienne*, *Travaux et Mémoires* 8 (1981) 501–519.
- Treadgold W.*, *The Byzantine State Finances in Eight and Ninth Centuries*, New York 1982.
- Turner D.*, *The Origins and Accession of Leo V (813–820)*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 40 (1990) 171–204.
- Vannier J.-F.*, *Familles byzantines. Les Argyroi (IXe–XIIe siècles)*, Paris 1975.
- Vasiliev A. A.*, *Byzance et les Arabes I*, Bruxelles 1935.
- Vasiliev A. A.*, *Byzance et les Arabes II/1*, Bruxelles 1968.

Vogt A., *Le jeunesse de Léon le sage*, *Revue historique* 174 (1934) 389–428.

Yannopoulos P. A., *Une liste des thèmes dans le «Livres des cérémonies» de Constantin Porphyrogénète*, *Byzantinica* [Byzantina] 12 (1983) 233–246.

Živković T., *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600–1025)*, Beograd 2002.

Η Μικρά Ασία των Θεμάτων, edd. B. Blysidou, E. Kountoura Galakē, St. Lampakēs, T. Loungēs, A. Sabbidēs, Athēna 1998 [Ē Mikra Asia tōn thematōn, edd. B. Blysidou, E. Kountoura Galakē, St. Lampakēs, T. Loungēs, A. Sabbidēs, Athēna 1998].

Милош Цветковић

Византолошки институт САНУ, Београд

milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

УЛОГА ФУНКЦИОНЕРА НИЖИХ ЈЕДИНИЦА ТЕМАТСКОГ УРЕЂЕЊА У ВИЗАНТИЈСКОМ ДРУШТВУ

Место и улога појединца у ромејском бирократском и аристократском друштву у основи су били дефинисани формалним параметрима – првенствено његовим положајем на хијерархијској лествици носилаца почасних достојанстава. Када је реч о тематским функционерима, поред почасних титула њихова улога и значај су у великој мери били одређени и позицијом у командном кадру, која је са собом носила одговарајуће надлежности у војсци и управи. Треба, међутим, истаћи да је реална моћ функционера у друштву често превазилазила поменуте формалне оквире. У милитаризованој средини, каква је била византијска, војне компетенције и располагање војним ресурсима (а често и њихова злоупотреба) представљале су један од главних фактора за стицање утицаја. Фактичка моћ се, поред побројаних чинилаца, темељила и на материјалном богатству, као и на политичко-родбинским везама са утицајнијим круговима у друштву, а њену рефлексију представљало је учешће појединца у најзначајнијим политичким збивањима у Царству. Иако старешине нижих тематских јединица нису заузимале највише положаје на чиновничкој вертикали у Царству, побројани фактори су неколицини међу њима омогућили да искораче из стега које су одређивали формални параметри. На тај начин, они су добили прилику да суделују у важним политичким догађајима и уђу у видокруг савремених византијских хроничара и историчара.

Располагање војним ресурсима се издваја као један од најважнијих чинилаца у процесу стицања моћи и угледа. Не чуди стога што се међу старешинама нижих тематских јединица који су имали прилике да учествују у крупним друштвено-политичким збивањима издвајају управо они који су под својом заповедништвом имали најбројније војне одреде. То су били турмарси и клисурарси. Команда над трупама које су могле бројати и по неколико хиљада регрута несумњиво је разлог што су се појединци међу њима одважили да суделују у побунама против ромејских царева или их чак предводе (попут

хеладског турмарха Агалијана, турмарха Арменијака Андроника и Теофила, сицилијанског Ефимија, потом турмарха Валантиса и Ацмора; клисурарска Григорија Кападокијца, као и Ваасакија, старешине клисуре Ларисе).

Стварна моћ је, међутим, била незамислива без одговарајуће материјалне подлоге. До значајнијег материјалног богатства припадници војничке класе, а међу њима и старешине нижих тематских округа, стизали су углавном учешћем у освајачким походима, који су у случају успешног завршетка истакнутим ратницима пружали прилику да се домогну ратног плена, а уједно и награда које је додељивао цар. Службовање у пограничним темама, посебно на истоку, било је најуносније, што посебно илуструје пример харсијанонског турмарха Лава Аргирија. Он је своје ратничке вештине и исказану храброст на бојном пољу уновчио, стекавши значајне поседе који су постали темељ његове породичне задужбине – Манастира Св. Јелисавете. Сличних примера било је и у западним покрајинама Царства, на шта указује каријера визијског турмарха Нићифора, који се посебно истакао у борби са Бугарима.

Коначно, за постизање политичких циљева било је неопходно стећи подршку и у високим дворским круговима, у којима су од краја VIII и почетка IX столећа све већу улогу добијале неформалне скупине – дружине појединаца, али и читавих родова и њихових присталица – *хетерије* (ἑταίρειαι) и *икоси* (οἰκοί). У таквим заједницама срећемо и поједине старешине нижих јединица, попут друнгарија Додеканеза Теофилакта Рангабеа (оца будућег цара Михаила I), заповедника Федерата Лава Јерменима (потоњег цара Лава V) или пафлагонијског турмарха (или друнгарија) Марина (брата чувеног Манојла Јерменина и оца царице Теодоре, супруге цара Теофила), који су успели да себи или свом потомству раскрче пут до највиших достојанстава у држави, укључујући и царско. Од краја IX столећа отпочиње постепена аристократизација друштва и државе, а у стварању неких од најстаријих родова пресудну улогу су имали заповедници нижих округа, посебно пограничних, у чијим рукама је дошло до акумулације војних овлашћења и материјалног богатства. Они су се истовремено повезивали са највишим дворским круговима и војничком елитом, обезбедивши на тај начин себи и својим потомцима континуирано вишегенерацијско присуство у политичком животу Царства. То је био предуслов за формирање славних аристократских родова, попут Фока и Аргирија, чији су родоначелници били управо турмарси у пограничним темама на истоку Ромејске империје – Лав Аргир у Харсијанону, а Фока у Кападокији.

ТАМАРА ИЛИЋ
Византолошки институт, САНУ, Београд
tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

КВЕСТОР – КВЕЗИТОР – КЈЕСТОР*

Рад садржи анализу функције квестора на основу извора различитог карактера. Почетно обликовање царског квестората односи се на стварање функције квестора *sacri palatii* и њено потоње практиковање у току периода домината. У законодавству цара Јустинијана I квестор постаје квезитор (*QUAESITOROS*) и добија нове улоге. Познији законодавци нису увидели дистинкцију између квестора и квезитора, па стога описују мешовиту установу насталу на темељу римског и Јустинијановог права. Правни извори, а посебно сачувана документарна и сигилиографска грађа, дају простора за анализу дужности квестора, који се у изворима након X века најчешће оствљава кјестором (*κωαίστωρ*).

Након прегледа релевантних извора и досадашње литературе, у раду је изложено почетно обликовање функције (I); затим је истраживачки приступљено законима цара Јустинијана I (II); најмање је истражено место квестора/кјестора у средњовизантијском и позновизантијском раздобљу, чему је посвећена анализа у одељцима III и IV. Последње поглавље рада (V) ослања се на приложену листу познатих квестора/кјестора почев од VII века.

Кључне речи: кјестор, квезитор, квестор, наследно право, средњовизантијска управа, средњовизантијски судски систем

The paper offers an analysis of the office based on different types of sources. The first stage in the shaping of the imperial quaestorate was the creation of the function of *quaestor sacri palatii* and its subsequent use in the Dominate period. In the legislation issued by Emperor Justinian I, the *quaestor* became the *quaesitor* (*QUAESITOROS*) and acquired new roles. Later legislators did not distinguish between the *quaestor* and the *quaesitor* and hence

* Рад је институционално финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, на основу уговора бр. 451-03-68/2022-14/ 200171, закљученог са Византолошким институтом САНУ.

describe a hybrid institution rooted in both Roman and Justinian's laws. The legal sources, particularly the surviving documentary and sigillographic material, leave plenty of room for an analysis of the duties performed by the *quaestor*, most commonly referred to in post-tenth century sources as the κοιαιστωρ.

In line with this explanation, after an overview of the relevant sources and the existing literature on the subject, the paper describes the first stage in the shaping of this office (I); offers a scholarly exploration of the laws promulgated by Justinian I (II); analyzes the office of the *quaestor/quaesitor* in the most under-researched periods in the evolution of this function, the Middle and Late Byzantine periods (III and IV); finally, the last chapter (V) brings a list of the known holders of the *quaestor/quaesitor* office (and dignity) starting from the 7th century, which is included as an appendix.

Keywords: quaestor, quaesitor, inheritance law, Middle Byzantine administration, Middle Byzantine judicial system

Увод

Анализом неколико извора из средњовизантијске епохе, међу којима предњаче правне колекције, Цахарије фон Лингентал (Karl Eduard Zachariä von Lingenthal) у издању Историје грчко-римског права из 1892. године укратко је научној јавности приказао задатке квестора и круг његових сарадника.¹ У истом поглављу тог монументалног истраживања изнета су и запажања у вези са природом квестората у позновизантијском периоду.² Неке од Цахаријевих закључака употребио је Џон Бјури (John Bagnell Bury) при објави Филотејевог клиторологиона, који је пратила обимна студија о управном систему IX века.³ Бјури се, истражујући функцију квестора, држао истих тема као и Цахарије. Међутим, у погледу квесторових задатака и сарадника, том приликом је са још већом пажњом обрађено преобликовање античког правосудно-управног апарата, у нови, средњовизантијски. Годину дана раније, Бјури је на основу византијских извора VI века оповргао закључке Теодора Момзена (Theodor Mommsen) о грчким и остроготским наследницима *magistri sacrorum scriniozum*, када је установио да квесторов сарадник ἀντιγραφεύς није исто што и *referendari*, затечен у документима Остроготске краљевине.⁴

Чини се да је најсадржајнији преглед установе квестора, средином XX века донео Георгиос Колијас (Γεώργιος Τ. Κόλιας). Иако је рад првенствено посвећен Јустинијановим новелама које се тичу тог званичника, и другим изворима исте епохе, у том раду су први пут детаљније анализирани одредбе средњовизантијских правних збирки о тој теми. Такође, отворен је још један

¹ K. E. Zachariä von Lingenthal, *Die Geschichte des byzantinischen Rechts*, Berlin 1892, 367–370.

² *Ibid.*, 369–370.

³ J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, London 1911, 73–77; ἐπὶ τῶν δεήσεων, *ibid.*, 77–78.

⁴ J. B. Bury, *Magistri Scriniozum, ἀντιγραφεύς and ρεφερενδάριοι*, *Harvard Studies in Classical Philology* 21 (1910) 23–29.

истраживачки правац, који није доследно пратио Цахарија и Бјурија, већ је био окренут и ка другим правним споменицима, које та два научника нису имали прилике да разматрају.⁵ Научно интересовање за квестора, који је имао значајну улогу у градском животу средњовизантијског доба, проширило се у другој половини XX века на различите дисциплине: претпоставке о квесторској резиденцији у Цариграду изнео је Рајмон Жана (Raymond Janin) у капиталном делу о византијском Цариграду.⁶ Рудолф Гијан (Roudolph Guiland) затим, уз студију у којој је следио раније Цахаријеве и Бјуријеве кораке, доноси и просопографске податке о квесторима на које је наишао у изворном материјалу датованом од V столећа до коначног пада Цариграда.⁷ Од делимичног значаја за тему су и друге Гијанове студије, а посебно истраживање о достојанствима у позноримској и рановизантијској ери.

У одељку II. Квесторат (La Questure), другог тома корпуса византијских печата, свештеник Виталијан Лоран (Vitalien Laurent) је објавио описе печата, како оних већ објављених тако и неиздатих, који се односе на квестора и његове сараднике, протоногара, хартофилакса и квесторијана.⁸ У уводној студији дат је преглед установе углавном према Бјурију, али већ ту су присутне и новине, произашле из појединих истраживања личности које се појављују на печатима, а која су поменута кроз њихове описе. У новије време, кратка историја установе додата је и уз издање печата са територије Бугарске, међу којима има и печата квестора.⁹

Постоји плодна научна продукција чија су тема антички квестори, заснована је такође на бројним изворима. Још је Теодор Момзен (Theodor Mommsen) детаљно анализирао античке изворе о квестору, па је његово истраживање врло добро полазиште за ову тему.¹⁰ Рад Силвана Фара (Silvano Faro) о настанку царског квестора,¹¹ студија Џила Хариса (Jill Harries) о квесторима у

⁵ Kolias, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐναντίον τῆς ἀστυφιλίας καὶ ὁ θεσμός τοῦ κοιναίτωρος, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, 3–77.

⁶ R. Janin, Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique, Paris 1964, 173. Жана је држао да се Палата налазила у близини Цркве Свете Софије, између Патријаршијске палате и Миљона, R. Janin, Constantinople byzantine, 173. Вид. и Guiland, Questeur, 87; Spack, Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer Fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus, Munchen 1978, 235.

⁷ R. Guiland, Le Questeur, Byzantion 41 (1971) 78–104 (= R. Guiland, Titres et fonctions de l'Empire byzantin, Variorum reprints, London 1976, no. XXIII).

⁸ V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. II: L'administration centrale, Paris 1981, уводна студија 605–606; описи печата 606–624.

⁹ I. Jordanov, Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. III, part 1: Text, Sofia 2009, 343.

¹⁰ T. Mommsen, XIII. Der quaestor palatii, II. Ostrogotische Studien, Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters 14 (1889) 453–459.

¹¹ S. Faro, Il questore imperial: Luci e ombre su natura e funzioni, Κοινωνία 8 (1984) 133–159.

временском периоду до пропасти Западног царства,¹² класичне студије Тонија Хонореа, прва о квесторима Теодосијеве куће,¹³ и друга, о Трибонијану,¹⁴ без обзира на различитост епохе, имале су допринос у бољем разумевању наше теме.

Посебну вредност у изучавању теме имају приступачне електронске базе изворних података, које су доступне у последњој деценији уз традиционалне, просопографију средњовизантијског периода,¹⁵ Берлин–Браденбуршке академије наука и хуманистичких наука, и просопографију периода Палеолога (PLP)¹⁶ Аустријске академије наука. Просопографска база византијског света Британске академије, која се односила на личности из периода од 641. до 867. године, објављена је на компакт диску (2001), а затим и у форми интернет базе (2015).¹⁷ Подаци о личностима које се појављују у изворима од 1025. до 1204. године доступни су од 2011,¹⁸ а допуњени су 2016. године.¹⁹ Наведене базе, претраживе према вишеструким критеријумима, укључујући релевантну канцеларију, садрже податке из правних, црквено-правних, документарних, сигилографских и литерарних извора, који заједнички пружају јаснију представу о улогама квестора (кјестора) у различитим епохама византијске историје. Базе су примарно биле од помоћи у састављању *Прилога*, као и у писању Главе V.

* * *

Рад је заснован претежно на правноисторијским изворима. Истраживачки су најпре сагледане новеле цара Јустинијана I које се баве делатношћу квестора, а које су измениле природу квестората у односу на податке у ранијим античким изворима. Други споменици Јустинијановог законодавства, који компилирају и превазиђене античке законе о овој теми, препознају се у млађим византијским изворима. Такви подаци, који се понекад чине анахроним и суштински једностраним, уз новине из Јустинијанових новела, саставни су део законодавних подухвата Исавријске и Македонске династије.

¹² J. Harries, *The Roman Imperial Quaestor from Constantine to Theodosius II*, *The Journal of Roman Studies* 78 (1988) 148–172.

¹³ T. Honoré, *Law in the Crisis of Empire 379–455 AD. The Theodosian Dynasty and its Quaestors*, Oxford 1998.

¹⁴ T. Honoré, *Tribonian*, London 1978.

¹⁵ R.-J. Lilie et al., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Erste Abteilung (641–867)*, Berlin–New York 1998–2002, заснована на подацима Фридриха Винкелмана (Friedhelm Winkelmann); R.-J. Lilie et al., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Zweite Abteilung (867–1025)*, 2009–2013. Интернет база је на сајту <http://telota.bbaw.de/pmbz/> (приступ: 19. 10. 2022).

¹⁶ *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, edd. E. Trapp et alia, t. 1–12, Wien 1976–1995.

¹⁷ J. Martindale et al., *Prosopography of the Byzantine Empire (641–867)*, Aldershot 2001/2015, <http://www.pbe.kcl.ac.uk> (приступ: 08. 02. 2022).

¹⁸ M. Jeffreys et al., *Prosopography of the Byzantine World (1025–1204)*, London 2011. База више није доступна (08. 02. 2022).

¹⁹ M. Jeffreys et al., *Prosopography of the Byzantine World*, London 2017, <http://www.pbe.kcl.ac.uk> (приступ: 08. 02. 2022).

Начин на који је функција деловала у правном животу ближе приказују тек царске Новеле са краја IX и почетка X века. Подаци из правних извора тог периода, посебно они о квесторовим надлежностима и сарадницима уклапају се у, у науци већ познате, вести из Филотејевог клиторологиона. Извори након X века пружају више објашењења у погледу места које кјестор заузима у управи и судству: у Синопису Василика то је учињено путем схолија у којима се разјашњавају правосудне компетенције приписане функцији у времену настанка те колекције; *Ecloga Basilicorum*, која је била позната већ и Цахарију, и чији је значај за реконструкцију византијског судског система и квестората у новије време истакла Рут Макридис,²⁰ има важност у погледу сазнања о врсти парница за које је кјестор био задужен; у судском приручнику Пира (Пеїра) такође се откривају гране права у којима кјестор активно учествује; истоветно се потврђује и кроз податке неколико докумената јавног и приватног карактера датованих након X века.

Извори литерарног карактера углавном су у скромном обиму узимани у обзир у претходним истраживањима о овој теми. Коришћени за потребе *Прилоја*, у рад су уврштени и подаци о квесторима спознати на основу хроника, хронографија, писама, животописа и других дела. Подаци из тих извора обогатили су истраживање увидом у одређене закономерности или куриозитете који су пратили квесторе и кјесторе у појединим епохама, а у погледу детаља из каријере, достојанстава, дужине мандата, и томе слично. Захваљујући описаним и објављеним печатима, већ у ранијој литератури о теми, боље су упознати неки од најзнаменитијих квестора и кјестора у политичком животу, законодавству и судству Византијског царства, што је такође узето у обзир у глави V и *Прилоју*.

I Настанак функције и надлежности у праву

У различитим пољима византијског права, али и судства и државног уређења, наилази се на обресе некадашњих римских установа. Такав је случај са чиновником квестором (κῠαίστωρ), како гласи један од грчких назива службе која је настала у законодавству цара Константина Великог, вероватно инспирисана некадашњом установом римске Републике. Током вишевековног постојања, квестор је променио имена и функције, оставши, међутим, присутан у јавном животу до краја постојања Византије.

Иако је квестор постојао у државном апарату у току римске Републике, као магистрат чија су задужења на првом месту обухватала јавне финансије, релевантни за подручје овог рада су квестори који се појављују у доба Царства. Лица која су читала царев говор (oratio) пред Сенатом, од времена цара Октавијана Августа, али и код његових наследника, називали су се према боји

²⁰ R. Macrides, *The Competent Court, Law and Society in Byzantine State, 9–12th Century*, edd. A. Laiou, D. Simon, *Dumbarton Oaks* 1994, 117–129.

своје одежде – *quaestores candidati*, и касније, *quaestores Augusti*.²¹ Забележено је да су неки од царских квестора такође припремали преторске или едилске едикте.²² *Quaestor sacri palatii*, како се данас у литератури обично назива један од најважнијих државних чиновника у доба Царства,²³ према усамљеном сведочанству које је сачувао историчар VI века, Зосим из Константинопоља, појавио се касније, у току владавине цара Константина Великог.²⁴ Ослањајући се на постојећу традицију, према којој су квестори деловали као лица од посебног поверења, установљен је нови чиновник – тог имена, који је био задужен да саопштава и спроводи царске одлуке, те да саветује владара.

Вероватно још од времена цара Константина, квестор је уз друге функционере био у саставу конзисторије (*consistorium*), па је сходно томе учествовао у дискусијама о царским законима и у пријему страних делегација.²⁵ Осим квестора, у конзисторији се истицао магистер официорум (*magister officiorum*), који је био на челу четири државно–управна сектора (*scrinia*).²⁶ Челници сектора – скринија, који су такође учествовали у раду конзисторије, били су *magister libellorum*, *magister memoriae*, *magister epistolarum* и *comes dispositionum*.

Са успостављањем квестората, дошло је до преласка појединих надлежности на чиновника квестора. То је посебно био случај са царском архивом и пословима којима је руководио *magister memoriae*. Комешању надлежности је допринела и околност да квестор није имао канцеларију; у пословима за које је задужен помагали су му службеници из наведених сектора. Посебно је био од помоћи сектор *libellenses*, који је упошљавао правнике, који су деловали у вези са законодавством.²⁷ У сваком сектору радило је неколико уобичајених чиновника: главешина скриније – *proximus*, његов заменик – *melloproximus*, *exceptor*, као и, у зависности од тога који је конкретно сектор у питању, *memoriales*, *epistolares* или *libellenses*.²⁸

²¹ Вид. *Lyd.* 24 (издање: *Ioannes Lydus: On powers or the magistracies of the Roman state, Introduction, Critical Text, Translatio, Commentary, and Indices*, ed. A. Bandy, Philadelphia 1983). О овим квесторима пише и Улпијан, у изгубљеном једнотомном делу *De Officio Quaestoris*, што преноси Јован Лидијац, *Lyd.* 28. О *quaestores candidati*, вид. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, 664; *Harries*, *Imperial Quaestor*, 154, J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*, t. I–II, New York 1958, t. I, 104.

²² *Honore*, *Tribonian*, 11.

²³ Како Хоноре истиче (*Honore*, *Tribonian*, 15), не ради се о техничком термину, пошто су сви званичници који су имали канцеларију у палати носили исти епитет. Царски квестор се у изворима именује још и као *quaestor inter palatium* и *quaestor aulae*, *ibid.*, 15 fn 147, 148.

²⁴ *Zosimus: New History*, transl. R. T. Ridley, Leiden 1982 (*Byzantina Australiensia* 2), 5, 32, 6; *Mommsen*, *Der quaestor palatii*, 453; *Guilland*, *Questeur*, 79; *Faro*, *Il questore imperial*, 139.

²⁵ *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. I, ed. A. Kazhdan, Oxford 1991, 496.

²⁶ Први од њих, *scrinium memoriae*, сектор царског секретаријата и архиве, уопштено, бавио се састављањем и издавањем царских одлука, као и одговарањем на петиције грађана. *Bury*, *Imperial Administrative System*, 73; *Harries*, *Imperial Quaestor*, 151–153; 158.

²⁷ *Honore*, *Tribonian*, 14.

²⁸ *Bury*, *Magistri Scriniarum*, 24; *CJ* 12, 19, 1; 5; 10.

Према *Notitia Dignitatum*, од квесторових надлежности истицала се *leges dictandae*,²⁹ коју су квестори имали вероватно од времена цара Валентинијана I (364–375).³⁰ У коначници, процес настанка закона био је резултат сарадње неколико званичника, а повезаност је постојала и на другим пољима, попут одговарања на петиције (*preces*). Та надлежност претходно је била у компетенцији магистер епистоларума, а накнадно, како се помиње у *Notitia Dignitatum*, углавном у квесторовој.³¹ Данас је познато да је у оквиру конзисторије, у трећој деценији V века, квестор био и посебно ангажован на стварању званичног државног законика (458), који је компиловао *ius* и *leges*, а који носи име цара Теодосија II.³²

Судска надлежност. Закон царева Теодосија II и Валентинијана III из 440. године предвидео је нови начин изјављивања жалбе на првостепене судске одлуке (CJ VII, 62, 32 = B. IX, 1, 122).³³ Жалбе на пресуде управника провинција (лице у рангу *clarissimus*, грч. *λαμπρότατος*), што су случајеви названи *causae temporales*, решавао је преторијски префект Истока или викар као његов заменик (лица у рангу *spectabilis*).³⁴ Са друге стране, апелације изјављене на пресуде високих достојанственика у рангу *spectabilis*, грч. *περίβλεπτος, σπекταβίλιος*³⁵ (*causae sacrae*), викара и префекта, решавао је суд у Цариграду, у чијем саставу су се нашли преторијски префект Истока и квестор *sacri palatii* (τοῦ ἱεροῦ παλατίου).³⁶ У поступку по жалби учествовали су *epistulares*, али и особље

²⁹ Not. Dig. Or. 12; Occ. 10. Издање: *Notitia Dignitatum*, ed. R. Ireland, Leipzig 1999; *Momm- sen, Der quaestor*, 455.

³⁰ Први квестор за којег се зна да је састављао царске законе обављао је дужност за време цара Валентинијана I, од 367–370. године, вид. *Honore, Tribonian*, 12. Међу малобројним лицима утврђиван је, најпре, једногласни предлог закона (*suggestio*), који је квестор потом диктирао, при чему је имао слободу у погледу форме и стила. Затим, пошто је о предлогу још једном дискутовано испред истих лица, а нацрт евентуално мењан од стране квестора, те коначно усвајан, усвојени текст се читао у конзисторији испред цара, који је текст потписивао. „Диктирање” закона подразумевало је језичко и друго стилизовање изгласаног текста, за које је квестор био надлежан и одговоран. Накнадно је *magister memoriae* исписивао текст усвојеног закона у *epistulae* упућена различитим адресатима. Вид. *Harries, Imperial Quaestor*, 166; *Honore, Tribonian*, 14.

³¹ У вези са одговорима на петиције, у литератури је спорно једино да ли је квестор у том задатку одлучивао о основаности петиције или је само гарантовао за квалитет рескрипта.

³² *Harries, Imperial Quaestor*, 169.

³³ Детаљније, *Harries, Imperial Quaestor*, 169; *R. Guiland, Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Les titres nobiliaires de la haute époque (IVe–VIe siècles)*, ЗРВИ 8 (1963). *Mélanges G. Ostrogorsky* 1, 117–133, 126–127; *Faro, Il questore imperial*, 138.

³⁴ *C. Kelly, Ruling the Later Roman Empire*, Cambridge–Massachusetts–London 2004, 72.

³⁵ Ради се о другом највишем рангу међу сенаторима, који се налази испод *illustris*, а изнад *clarissimus*, ODB, 1936; детаљније о достојанству у позној антици, *Guiland, Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin*, 117–133, 125. Вид. и *A. Laniado, Recherches sur les notables municipaux dans l'Empire protobyzantin*, Paris 2002, 21. О успостављању новог највишег достојанства, *gloriosi*, *Boak, Master of the offices*, 20; *Г. Осиповић, Историја Византије*, Београд 1959, 59.

³⁶ Вид. *Bury, The Imperial Administrative System*, 73; *Honore, Tribonian*, 44; *Kelly, Ruling the Later Roman Empire*, 72.

из провинције.³⁷ Квестор је, поред тога, имао право и да проверава исправност регистара које су водили нижи чиновници.³⁸ Судска надлежност је, очигледно, практикована са успехом још од IV века, како се у једном правном извору из тог периода квестор назива заштитником правде.³⁹

II Квестор у доба цара Јустинијана I и промена функције

Унутрашња политика цара Јустинијана I, која је између осталог подразумевала обнову у пољу државне управе и правосуђа, видљива је и у погледу уређења делатности овог државног чиновника. Квестор се помиње у укупно 17 Јустинијанових новела,⁴⁰ из чега је видљиво да и тада има велику важност; његово појављивање у највишем сенаторском рангу такође то потврђује. Непостојање канцеларије квестора, што је био случај до доба цара Јустинијана I, исправљено је 539. године, када је установљена канцеларија, а уједно су проглашене нове надлежности и прецизиран је буџет.⁴¹

У доба цара Јустинијана и даље се примењивало правило о апелацији пред заједничким судом префекта и квестора, за спорове изнад 720 солида, а новина је била у томе што је поступак био растерећен судског церемонијала и формализма,⁴² као и у искључивом ангажовању особља префектуре.⁴³ Накнадно је спроведена реорганизација судског система; у надлежности квестора остали су разноврсни правосудни послови. Осим што је заједно са још два за то изабрана човека високог достојанства првобитно испитивао другостепене случајеве⁴⁴ и разрешавао опречно мишљење које би се у тим околностима међу њима појавило,⁴⁵ квестор је са магистер официјорумом решавао жалбе на пресуде дукса.⁴⁶ Извесне судске надлежности постоје и према Новели 80.⁴⁷ Судаћи

³⁷ Kelly, *Ruling the Later Roman Empire*, 77. Истовремено са порастом надлежности, квесторов ранг је почео да превазилази ранг осталих колега у конзисторији. Иако претходно променеивог положаја у поређењу са *magister officiorum*-ом, у изворима V века квестори се појављују у рангу *illustres* (λαμπρότατοι), највишем у сенаторском слоју. На пример, према *Nov. Th. II* (444) *spectabiles* више немају право да седе у конзисторији, детаљније, *С. Шаркић*, Цариградски Сенат од IV до VII века, Београд 1980, необјављена докторска дисертација, 99. Истовремено, закон из 436. године више не убраја *clarissimi* међу сенаторе.

³⁸ *Harries*, *Imperial Quaestor*, 151.

³⁹ *Nov. Val.* 19 (за енглески превод Новеле, вид. *The Theodosian Code. A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography*, ed. *C. Pharr*, Princeton 1952, 531).

⁴⁰ Спикас се може видети у *N. van der Wal*, *Manuale Novellarum Justiniani : aperçu systématique du contenu des Nouvelles du Justinien*, Groningen 1998, 19.

⁴¹ За трошкове квестора одобрено је десет либри злата, за помоћника (πάρεδρος) 1000 солида, 330 солида службеницима (ὕληρετοῦμενοι), *JN LXXX*, 8.

⁴² Kelly, *Ruling the Later Roman Empire*, 76. Cf. *van der Wal*, *Manuale Novellarum*, 180.

⁴³ *JN 126*. Вид. Kelly, *Ruling the Later Roman Empire*, 78.

⁴⁴ *CJ VII*, 62, 34.

⁴⁵ *CJ VII*, 62, 37.

⁴⁶ *CJ VII*, 62, 38 (529); *Boak*, *The Master of the offices*, 42.

⁴⁷ Вид. доле.

према Прокопијевим острашћеним речима, управо су у тим пословима квестори показали највећу подмитљивост и непрофесионалност,⁴⁸ што је цар покушао да спречи законима о забрани мита.⁴⁹

Новела 35 (535) цара Јустинијана I пружа доказ о томе да се квестор, уместо маистра, у VI веку налазио на челу скринија, као и да се служио у својим задацима запосленима у скринијама. Наиме, тај закон помиње бившег квестора Тому, који се налазио на челу скринија *memoriae* и *epistolarum*.⁵⁰ Исти извор помиње колико је чиновника у скринијама било у служби квестора, наводећи да их је од времена квестора Јована (Кападокијског)⁵¹ било „небројиво”. Због тога се настојало да се број квесторових помоћника (*adiutores*) врати на стару бројку од 26 чланова. Истовремено, било је омогућено да сваки од помоћника именује свог подређеног, који је могао да буде помоћников син или други наследник, који ће, када се место главног помоћника упразни, сâм то постати. Поред помоћника и њихових подређених, Новела помиње трећерангиране чиновнике у скинији *memoriae* – *laterculenses*, као и другорангиране у друге две скриније, *mellorproximi*, који се не убрајају у поменути бројку од 26 помоћника. Тим лицима се дозвољава продаја функције, под условом да квестор одобри ново лице које се нађе у служби. Чини се да је поменутом Новелом започет процес реорганизације квестората, или барем почетног уређења хаотичне ситуације која је у претходном столећу настала изменом приоритета између функција и њиховим преклапањем.

Новелом 80 из 539. године,⁵² цар Јустинијан је створио нову канцеларију на челу које се налазио *QUAESITOROS*, у литератури још познат као *quaestor urbis* или градски квестор.⁵³ У тексту Новеле објашњено је да није у питању стварање нове институције, већ преобликовање постојеће, а да „нови” чиновник, иако другачијег имена (*QUAESITOROS*), треба да асоцира на старога, чије је име на грчком језику гласило *ἔρευνητής* (*ἔρευνάω* = *quaero*, истражујем).⁵⁴

⁴⁸ О несавесности квестора, *Arcana histora*, XX (издање: Prokopije iz Cezareje: Tajna istorija, prevod A. Vilhar, predgovor i komentar R. Radić, Beograd 2004).

⁴⁹ Вид. JN VIII, 7.

⁵⁰ JN 35, pr. О квестору Томи, *Guilland*, *Questeur*, 91–92. О JN 35, *Harries*, *Rulling the Late Empire*, 163.

⁵¹ Квестора Јована Гијан је такође уврстио у своју просопографију, вид. *Guilland*, *Questeur*, 91.

⁵² Иако Новела носи 539. годину, код историчара Малале се појављује податак да је канцеларија квестора створена исте године када и канцеларија градског претора, тј. годину раније, 538. године (Малала, 480 – издање: *The Chronicle of John Malalas, A Translation by E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986 = Byzantina Australiensia 4*), *Guilland*, *Questeur*, 78. Сличан податак даје и Прокопије, вид. *Arcana historia*, XX. О Новели, *E. Franciosi, Riforme istituzionali e funzioni giurisdizionali nelle Novelle di Giustiniano. Studi su Nov. 13 e Nov. 80, Milano 1998; The Cambridge Companion to the Age of Justinian, ed. M. Maas, Cambridge 2005, 73.*

⁵³ *Guilland*, *Questeur*, 78; *Zachariä von Lingenthal*, *Geschichte*, 368. вид. *Bury*, *Imperial Administrative System*, 74.

⁵⁴ JN LXXX, 1; D. I, 13, 1, 1. За означавање квестора проналази се и *ὁ βασιανιστής*, вид. *L. Burgmann, Αθανάσιος διγλωσσος. Latina in der Novellenbearbeitung des Athanasios von Emesa, Subcesiva Groningana 4 (1990), 80.*

Међутим, како историчар Јован Лидијац детаљно објашњава, док је квестор био истражитељ, квеститор је замишљен као лице које кажњава,⁵⁵ што ће неке од његових нових надлежности објаснити. Ланијадо је подвукао, према Момзену, да је пре проглашавања редовне функције назив квеститор носио сваки именовани судија који је водио кривични поступак (*quaesitio*).⁵⁶

И поред тога што се обнова функције уклапа у дату епоху,⁵⁷ ипак је доношење Новеле 80 имало посебан *ratio legis*.⁵⁸ Миграције које су захватиле различите провинције Царства, као и различите слојеве становништва, створиле су потребу за контролом тих процеса.⁵⁹ У том смислу се квеститор, како цар Јустинијан назива некадашњег – новог квестора, појављује са полицијским и правосудним функцијама. Задатак квестора, установљен Новелом бр. 80, био је да контролише становништво које је пристизало у Цариград.⁶⁰ Почетно испитивање подразумевало је увид у правни положај странаца у Цариграду, њихове (пре свега правне) послове поводом којих су дошли у престоницу, физичку спрему и друго. Поред права да неподобно становништво врати у место порекла, квестор је имао и шира овлашћења, која су се испољавала у случају да странац у граду „није одолео, и згрешио је” (*οὐκ ἀρκοῦντος ἤδη καὶ πλῆμμελεῖν*), односно, уколико због некаквих имовинских ограничења и недостатака направи преступ. У тексту Новеле се не прецизира о каквом се прекршају ради. Са друге стране, код Прокопија из Цезареје наводи се да је цар Јустинијан квеститора – квестора (*κωισίτωρ*) задужио да „кажњава педерастрију, оне који одржавају односе са женама које закон кажњава, и оне који нису Бога поштовали

⁵⁵ *Lyd.* 25.

⁵⁶ Вид. А. *Laniado*, *Ethnos et droit dans le monde protobyzantin, V^e–VIe siècle*, Genève 2015, 220–221.

⁵⁷ Вид. *Острољорски*, *Историја Византије*, 92; о обнови функције *defensor civitatis*, вид. Т. *Илић*, *Екдик (Дефенсор Цивитатис) у Римском царству и Византији*, *Анали ПФБ* 69/3 (2021) 601–622.

⁵⁸ Детаљно, код *Kolias*, *Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, 44 и даље.

⁵⁹ Значајан део становништва обухватао је земљораднике, који су се међусобно веома разликовали по правима и обавезама. Један део тог становништва био је зависан, без права на напуштање својих поседа. Вид. детаљније, *Cambridge companion to the Age of Justinian*, 38. Детаљно о задужењима квеститора у вези са становништвом, *Laniado*, *Ethnos et droit*, 221–223.

⁶⁰ Проверава се да ли је реч о колонима, да ли су ту због парнице против господара, да ли су здрави, да ли су учинили неки преступ. Тема провере је и физичка спрема придошлог становништва. Испитује се да ли су придошли здрави, у ком случају се делегирају престоничким банкарима, поштанској служби, служби која одржава зеленило, занатским и другим постројењима. Уколико одбију да раде, морају да се врате одакле су дошли. У случају да се ради о колонима, били би послати пред правосудне магистрате да разреше питања због којих су дошли у Цариград и након тога би били враћени у провинцију, *JN LXXX*, 1. У вези са великим миграцијама становништва, из Новеле 80 се сазнаје и да свештеници више не могу да долазе у Цариград без доброг разлога и архиепископовог писменог образложења. Бојазан је изазивао и велики број монаха који су пристизали у Цариград, нарочито након 536. године, када је издата конституција (*JN XLII*) којом су изван закона стављени монаси који нису следили званичну догму, што потврђује Прокопијев навод. Детаљније, *Kolias*, *Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, 44 sqq. Вид. и *Companion to the Age of Justinian*, 73.

на ортодоксни начин”,⁶¹ из чега се можда може стећи утисак да је квестор, осим о имовинским деликтима, водио рачуна и о јавном моралу. Квестор је имао задатак да спорни случај истражи, те да нареди хапшење осумњиченог; имплицира се да је случајеве лично саслушавао и решавао, што указује на правосудне надлежности поред полицијских.⁶² Посебна делатност, у којој се наведене радње такође могу препознати, била је у вези са кривотвореним исправама (πλαστογραφία).⁶³ Квеститор је хапсио лица оптужена за наведену радњу, водио је поступак против њих и кажњавао их је.⁶⁴

Нема сумње да је квестор обављао још много задатака, што га је окарактерисало као лице на челу правосуђа. Из једног доцнијег податка може се закључити да је већ у доба цара Јустинијана квестор оверавао одређене правне послове.⁶⁵ Новела 114 из 541. године наређује да ниједна царска заповест не може бити без квесторовог потписа, што подсећа на некадашње задатке тог званичника, у састављању закона.⁶⁶ Међутим, једна од најпознатијих улога квестора, која је претходно прославила тог званичника у доба цара Теодосија II, јесте у састављању законика. Ту функцију обављао је у два мандата, од којих је други био доживотан, квестор Трибонијан, чије име садрже извори почев од 529. године.⁶⁷ Трибонијан је био члан комисије за састављање законодавних целина касније обједињених под називом *Corpus Iuris Civilis*. Услов за ту делатност несумњиво је било прописно образовање; квестори су у ранијим столећима већином били правници,⁶⁸ а по правилу су поседовали и реторску вештину, те искуство у правосуђу.⁶⁹

Из писама које је сакупио Касиодор Сенатор, а која потичу из времена непосредно пре владавине цара Јустинијана и током ње, сазнаје се о квалитетима квестора који су деловали у западном делу Царства, којим су управљали Остроготи. У писмима, којима се махом краљ Теодорих обраћа Сенату, поводом постављања новог квестора на функцију, може се прочитати и понешто о задацима које ће тај функционер обављати. Квестор је одређен да чува сва туђа права као

⁶¹ *Arcana historia*, XX.

⁶² JN LXXX, 7.

⁶³ JN LXXX, 7.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Coll. Tripartita* 141, 17.

⁶⁶ *Kolias*, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 69. Сиже Новеле је поновљен у В. II, 6, 27.

⁶⁷ *Honore*, Tribonian, 47.

⁶⁸ *Honore*, Tribonian, 11–12; о Трибонијановом образовању *ibid.*, 43, 48.

⁶⁹ Прокопије препричава епизоду квестора Јунила, Трибонијановог наследника, који се не помиње у другим изворима, а који је окарактерисан као елементарно необразован, без искуства у правосудним пословима (*Arcana historia*, XX). Са друге стране, неретко су на место квестора постављана лица која су претходно обављала функцију *magister officiorum*-а, те су на тај начин стекла искуство у поменутих пословима. Код Малале се проналази квестор „и филозоф”, *The Chronicle of John Malalas*, 38.

своја, инсистира се на његовој правичности, непоткупљивости и пријемчивости, те искуству у правничкој професији. Чини се да се ради о потпуној асоцијацији на ранији римски квесторат, пошто се у том извору још увек проналази идеја да је квестор владарев гласноговорник,⁷⁰ саветник и лични судија.⁷¹

III О задацима кјестора у средњовизантијском периоду

У периоду од средине VI века, када су написани последњи познати подаци о тој функцији, до средине VIII века, када је објављена Еклога, квестори нису актуелна законодавна тема на територији Источног римског царства. У компилацији црквеног права названој Троделна збирка (*Collectio Tripartita*), насталој око 570. године, налази се неколико реченица из Јустинијанове Новеле 7, донете 535. године, која помиње казну за квестора (тоῦ βλαυορευόντος QUAESTOROS) који омогући продају црквене имовине.⁷²

Поменути екстракт Троделне збирке преузет је из одредбе која се односила на квестора пре реформе установе, а извесно је да је и током наредна два столећа квестор још увек обављао некадашње дужности.⁷³ Аргумент за ту тврдњу налази се у Прологу исавријске Еклоге, где се помињу „преславни” патрикији, квестор (κνέστωρ),⁷⁴ хипати, антиграфи (ἀντιγραφεῖς), „као и остали богобојажљиви” чији су списи прегледани при редиговању законика.⁷⁵ Сврха Законика је била да што јасније и краће прикаже правне послове, уговоре, казне за кривична дела, чиме би се омогућило лакше пресуђивање, праведније кажњавање и превенција.⁷⁶ У литератури се сматра да набројани званичници сачињавају комисију која је саставила текст Еклоге, а на челу тог тела је вероватно био квестор.⁷⁷ На крају уводне речи законодавац се још једном осврће на функцију квестора, која је уз антиграфе и лица која помажу правосудним членицима плаћена из државне благајне, да би се спречиле злоупотребе.⁷⁸ Учешће

⁷⁰ Cassiodorus, *Variae*, 5.4; квесторова формула, Cassiodorus, *Variae*, 6.1. О квесторовим формулама, *Faro*, Il questore imperial, 154.

⁷¹ Cassiodorus, *Variae*, 386.

⁷² Coll. *Tripartita* 141, 17.

⁷³ M. T. G. *Humphreys*, *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era: c. 680–850*, Oxford 2015, 86–87.

⁷⁴ Ecl. I. 40–41: у неколико рукописа Еклоге именује се квестор Никита (вид. *Прилој*), *Ecloga: das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*, hg. L. *Burgmann*, Frankfurt am Main 1983, 162–163. Вид. и Е. Э. *Липшиц*, *Право и суд в Византии в IV–VIII вв.*, Ленинград 1976, 196.

⁷⁵ Ecl., I. 40–51. Неке измене у формулацији ове реченице виђене су у рукопису Еклоге датованом X–XI веком, који је пронађен у Манастиру Свете Катарине на Синајској гори, вид. E. P. *Sinaitica*, edd. D. *Simon*, Sp. *Troianos*, FM III (1979), 169 fn 5.

⁷⁶ Ecl. I. 43–51.

⁷⁷ M. *Humphreys*, *The Laws of the Isaurian Era: The Ecloga and its Appendices*, Liverpool 2017, 15; 149. Вид. *Прилој*, no. 37.

⁷⁸ Ecl. I. 102–109. Вид. *Kolias*, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 72.

квестора у комисији за настанак закона, као и напомена о опасности од корупције, којој су квестори, чини се, често били подложни, не удаљава слику квестора из Еклоге од представе тог званичника у периоду пре реформе установе.

Познате асоцијације изостају из законских споменика у наредном столећу. У глави V Епанагога⁷⁹ Περὶ τοῦ κοιαιστωρος, у вези с тим чиновником појављују се одредбе Јустинијанове Новеле LXXX, поглавља 1–9, већином дословно преузете, а на мањем броју места парафразирание.⁸⁰ Κοιαιστωρ – кјестор, описан је са судским и управним надлежностима у Цариграду, које наведена Новела предвиђа,⁸¹ али без наговештаја о његовим реторским, саветодавним или правничким вештинама. Право жалбе на одлуке кјестора пред епарховим судом, као вишом инстанцом, није предвиђено, а спорне случајеве једино може да преиспита цар.⁸² Одлуке донете пресуђивањем архоната-старешина (τὰ ἀρχοντικά κριτήρια)⁸³ подлежу жалбама које решавају цар, патријарх, епарх и кјестор.⁸⁴ Отуда је извесно да је квестор у IX веку практиковао правосудне дужности, што је примећено у наводима о „квесторовом суду” у литератури још раније.⁸⁵

Текст Новеле 80, у облику у којем се налази у петој глави Епанагога, даље је преузет у Василике, у књизи VI (глава 6, одредбе 5–13).⁸⁶ Одредбе компилиране у том зборнику, међутим, не раздвајају древну установу квестората и канцеларију функционера која је настала за време цара Јустинијана I. Тако се у релевантном одељку Василика, περὶ τάξεως κοιαιστωρος καὶ τῶν βοηθῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ἀντιγραφῶν, проналазе одабрани фрагменти ius и

⁷⁹ Епанагоге, законик званичног назива Исагоге (εἰσαγωγή), датује се према савладарству царева Лава, Александра и Василија, у период 879–886. године. Неки аутори сужавају хронолошки оквир на 885–886, вид. *T. von Bochove, To Date and Not To Date: on the Date and Status of Byzantine Law Books, Groningen 1996, 7–8.*

⁸⁰ Вид. *J. Signes Codoñer, A. Santos, F. Javier, La introducción al Derecho (Eisagoges) del patriarca Focio, Madrid 2006, 297–300; Zachariä von Lingenthal, Geschichte, 368; Kolias, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 72.*

⁸¹ *Signes Codoñer, Santos, Javier, La introducción al Derecho, 91. Cf. Zachariä von Lingenthal, Geschichte, 368.*

⁸² Епаног. XI, 8.

⁸³ У науци није разјашњено тачно значење овог појма, вид. *Signes Codoñer, Santos, Javier, La introducción al Derecho, 325 fn 149.*

⁸⁴ Епаног. XI, 9.

⁸⁵ *Bury, Imperial Administrative System, 73. О судском систему средњовизантијског периода, H. Saradi, The Byzantine Tribunals: Problems in the Application of Justice and State Policy (9th–12th c.), REB 53 (1995) 165–204, 170 и даље.*

⁸⁶ Према хипотези коју је изнео А. Шминк (*A. Schminck, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern, Frankfurt am Main 1986*), Василике су највероватније компетиране и званично донете на Божић 888. године, а свакако у првим годинама владавине цара Лава VI Мудрог. У приручнику Типукитос, „водичу” кроз Василике из XI века, глава VI, поглавље 6, стоји: Περὶ κοιαιστωρος καὶ τῶν βοηθῶν αὐτοῦ, али без даљег коментара судије састављача. Издање: *M. κριτοῦ τοῦ Πάτζη. Τυποκεῖτος sive Librorum LX Basilicorum Summarium, edd. C. Ferrini, I. Mercati, Romae 1924.* Вид. и *Kolias, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 73.*

leges,⁸⁷ који почињу мишљењем римског правника Улпијана о легендарном пореклу функције;⁸⁸ затим следе конституције из времена цара Аркадија, Хонорија, Теодосија II и Анастасија I, дакле, у вези са функцијом *quaestor sacri palatii*,⁸⁹ или функцијом магистер официорума;⁹⁰ на крају се налази кра-так одељак Новеле 35 цара Јустинијана, према којој је некадашњем квестору одређено 26 помоћника.⁹¹

Утисак о савремености у приказу чиновника квестора могле би да наруше и одредбе о његовом учешћу у пословима статусног и породичног права, од којих су многе архаичне и преузете у византијске законике IX века. Према тим одредбама, преузетим из CJ. I, 4, 28, контролу над старатељем врше различити званичници, међу које је у грчком тексту придодат и квестор.⁹² Сличан избор одредаба проналази се у приватној колекцији *Epanagoge Aucta*.⁹³ Учешће квестора у породично-правним пословима је поновљено у још једном законуку Македонске династије, Прохирону.⁹⁴ Квестор је према тим одредбама био задужен да осигура да девојке које се удају по сопственој вољи добију мираз,⁹⁵ и да води рачуна о том даровању, са браком повезаним, и током трајања брака.⁹⁶

Реконструкцији улоге и положаја квестора, који се све чешће назива квестором, на основу података које доносе законске компилације Македонске династије, требало би приступити са опрезом и са допуном. Преображај византијског управног система, који је очигледан након VIII века, утицао је у великој мери на промену позиције и надлежности квестора, која углавном није испраћена у правним изворима. Крупно место, које је у управном апарату позновизантијског царства припадало магистер официоруму, упразнило се када

⁸⁷ Мисли се на технику компилирања права, која се среће још у доба домината, према којој је компилирани *ius* статично, правничко право, а *leges* динамично, царско законодавство.

⁸⁸ B. VI, 6, 1.

⁸⁹ B. VI, 6, 2–4.

⁹⁰ B. VI, 6, 3; B. VI, 6, 15.

⁹¹ B. VI, 6, 16.

⁹² *Epanag. XVI*, 21 (преузето у *Proch. Auct. IV*, 25); *Epanag. XVIII*, 18. Одредбе сродне тематике проналазе се и у Прохирону, вид. *Proch. IV*, 24; IX, 1.

⁹³ Ради се о збирци која је настала на почетку X века (вид. ODB), у којој се под т. Δ', заједно са још неким одредбама Дигеста, Јустинијановог кодекса, те изабраним поглављима Јустинијанове Новеле 8, проналази садржај Новеле 80. Горе поменути одредба CJ I, 4, 28 проналази се у глави XIV, поглавље 28.

⁹⁴ Датовање Прохирона, које је предложио А. Шминк, а прихватили многи аутори, односи се на 907. годину и владавину цара Лава VI Мудрог, детаљнија аргументација, *van Bochove*, *To date or not to date*, 29–43.

⁹⁵ *Proch. IV*, 24. Осим квестору, у Цариграду се о таквим питањима могло обратити градском епарху, а у провинцији архонтима.

⁹⁶ *Epanag. XVIII*, 18. Овде се уз квестора појављују епарх, архонти и епископи, вид. *Signes Codoñer, Santos, Javier*, *La introducción al derecho*, 369 fn 283.

је та функција постепено угашена.⁹⁷ Компетенције тог чиновника прешле су на неколицину других званичника.⁹⁸ Промене су захватиле и секторе којима је магистер официорум управљао: *magister memoriae* је постао независни функционер *ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων*;⁹⁹ међу чиновницима који су преузели пређашње задатке магистра нашао се и квестор, који је задобио и надлежности над њему подређеним запосленима,¹⁰⁰ што је процес који је отпочет још за време цара Јустинијана I.¹⁰¹ Ту се мисли на (царске) антиграфе (*βασιλικὸι ἀντιγραφεῖς*), како се у изворима означавају остали *magistri scriniozum*,¹⁰² који су већ и у Еклоги поименце наведени уз квестора.

Квестор је наведен у познатим листама присуства достојанственика и чиновника који имају канцеларију током IX и X века: у Тактикону Успенског, Филотејевом клиторологиону, Бенешевичевом и Ескоријалском тактикону. У најстаријој листи, тзв. Тактикону Успенског, квестор, који припада реду достојанственика патрикија, налази се на 37. месту хијерархије званичника.¹⁰³ У Филотејевом клиторологиону (899) заузима 34. место, и налази се у групи чиновника који имају правосудна овлашћења (*κρίται*), заједно са градским епархом и епи тон деисеоном.¹⁰⁴ Исти извор доноси податке о чиновницима у квесторовој канцеларији: помињу се антиграфи, скрибе, скептор, либелесиос, протоканкеларије и канкеларији.¹⁰⁵ Према подацима Филотејевог клиторологиона, функцију квестора, као што је случај и са канцеларијама градског

⁹⁷ Иако је функција магистер официорума *de facto* нестала, почев од VIII века појављују се нови високи, доживотни достојанственици који носе назив магистри (*οἱ μαγίστροι*), а срећу се и у правним пословима. Првобитно их је било највише двојица: први, означаван као *ὁ πρῶτος μαγίστρος* био је првак Сената, али је још увек носио и назив *κεφαλὴ τοῦ σεκρέτου*; други је био означаван као *ὁ δεύτερος*. Након IX века број магистара се повећава, и они образују мањи ред достојанственика. *Bury, Imperial Administrative System*, 31–33.

⁹⁸ О томе, вид. *Bury, Imperial Administrative System*, 20.

⁹⁹ *Bury, Imperial Administrative System*, 76.

¹⁰⁰ Тако, *magistri epistolarum* и *magistri libellorum* и њихове скриније потчињене су квестору, вид. *Bury, Imperial Administrative System*, 76.

¹⁰¹ Вид. горе.

¹⁰² *Boak, The Master of the offices*, 51; Антиграфа је тако идентификовао *Bury, Imperial Administrative System*, 74, 75. Саради је става да су квесторови антиграфи вероватно имали судске надлежности у споровима мање вредности, *Saradi, The Byzantine Tribunals*, 172. Изузетно, и поред прерасподеле задужења, која је настала након нестанка магистер официорума током VII и VIII века, у администрацији цара Лава VI Мудрог појављује се поново магистер официорум (*μαγίστρος τῶν ὀφικίων*) у личности царевог таста Стилијана, који се налази у улози адресата више царских закона из тог периода, вид. *Bury, Imperial Administrative System*, 30.

¹⁰³ Због тога Цахарије каже да „нови” квестор нема тако виски положај као стари, *quaestor sacri palatii, Zachariä von Lingenthal, Geschichte*, 368; вид. и *Kolias, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, 75.

¹⁰⁴ *Bury, Imperial Administrative System*, 137–138.

¹⁰⁵ Вид. *Zachariä von Lingenthal, Geschichte*, 368; *Kolias, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, 75; *Laurent, Corpus II*, 606.

епарха и доместика,¹⁰⁶ није могао да обавља евнух. Аргумент за такво решење може се наћи у вези са природом коју су неке од тих функција имале у позноримско доба, а посебно у односу на законодавну моћ, која је неспојива са атрибутима евнуштва.¹⁰⁷

Синописис Василика, компилација која садржи скраћену материју Василика, која је настала у другој половини X века, такође пружа појашњења о институцији квестора. У две појединачне тачке, лицу које користи Синописис приближава се функција квестора: у првој, у којој се објашњава процедура именовања квестора, који може бити из редова приватних лица или из реда достојанственика патрикија,¹⁰⁸ након што добије царско писмо и буде потврђен у сенату (синклиту).¹⁰⁹ Друга одредба доноси многобројне податке о улози квестора у законодавству цара Јустинијана, односно, надлежности, према Новели 80.¹¹⁰

Ближе податке о месту квестора у тој структури доносе конституције донете у законодавству царева Лава VI Мудрог (886–912) и Константина VII Порфирогенита (913–959). Оба закона односе се на поступак отварања тестаментата који је био познат и уређен још у време класичног римског права.¹¹¹ Старији закон (NL XLIV)¹¹² описује ангажман кјестора при отварању тестаментата, у некадашњем послу магистер цензуса,¹¹³ који је, како текст саопштава, у претходном периоду настао спонтано. На основу Новеле, кјестор је, заједно са осталим достојанственицима и званичницима – магистрима и патрикијима, градским префектом и осталим лицима која заседају у суду (ἐπὶ τῶν κρίσεων

¹⁰⁶ B. Krsmanović, *The Byzantine province in change: On the Threshold Between the 10th and the 11th Century*, Belgrade – Athens 2008, 39; Б. Крсмановић, Е, е, шта је то? Евнуси у војном врху Византијског царства (780–1025), Београд 2018, 33.

¹⁰⁷ Вид. Крсмановић, Евнуси, 33–34, фн 59.

¹⁰⁸ *Synopsis Basilicorum*, A' LXVI 36 (N. Svoronos, *La Synopsis major des Basiliques et des appendices*, Paris 1964). Из различитих навода, а већ у Еклоги, видљиво је да се патрикији понекад именују на функцију која носи извесна правна, и у ужем смислу, и правосудна овлашћења, те да се то достојанство често спаја са функцијом кјестора. Cf. P. Magdalino, *Justice and Finance in Byzantine State, Law and Society in Byzantium, 9–12th Century*, edd. A. Laiou. D. Simon, 100–101.

¹⁰⁹ *Synopsis Basilicorum*, A' LXVI 36.

¹¹⁰ *Synopsis Basilicorum*, A' LXVI 37. Вид. Kolias, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 73.

¹¹¹ Вид. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte*, 157.

¹¹² Датовање Новеле је вероватно између година 886. и 893, вид. J. Signes Codoñer, *Corpus of Leo's Novels. Some suggestions concerning their date and promulgation*, Subcesiva Groningana 8 (2008) 18–23.

¹¹³ Магистер цензус (*magister census*), чиновник на челу реда цензуала (*sensuales*), имао је задужења у вези са пословима сенаторске класе. Како извори саопштавају, магистер цензус је обављао и делатност отварања тестаментата, којом приликом је сакупљао одавно установљени порез – *vicesima hereditatum*. Детаљније, A. Berger, *Encyclopedic dictionary of Roman law*, Philadelphia 1953, 570. Код Јована Лидијца магистер цензус се описује као ἀρχοντα τῶν ἀρχετύλων συμβολαίων (*Bury*, *Imperial Administrative System*, 76), подређеног градском епарху, са скрибом у својој канцеларији.

καθεστῆκασι), постао и законски овлашћен за тај посао.¹¹⁴ Бјури је подржавао Цахаријев став да је мотивација за пренос надлежности могла да буде у томе што је квестор, почев од законодавства цара Јустинијана I, имао компетенције у погледу откривања прекршаја и деликата.¹¹⁵ О томе донекле сведочи и Новела цара Константина VII Порфирогенита, која је донета у периоду од 945–959. године.¹¹⁶ У Новели је, између осталих тема, објашњена процедура отварања тестаментa и дат преглед дажбина које се том приликом дугују. Тестамент се отварао испред кјестора, којем асистирају сарадници, под именом канцеларији. На отварању су, осим сазваних сведока, били присутни и законски наследници, легатари и други који су имали потраживање на основу тог правог посла. Наведена лица су била дужна да исплате дажбине кјестору, протоканцеларију и двојици нотара, по утврђеном правилу.¹¹⁷ Цахарије је у поменутих нотарима видео скептора (εξερτογ/σκέπτωρ) и ливелизиса (libellenses/λιβελίσιος) некадашњих скринија.¹¹⁸ Од осталих чланова кјесторове канцеларије појављује се скриба, који је у наредном параграфу исте Новеле¹¹⁹ представљао кјестора у односу према малолетницима. Бјури је тог скрибу поистоветио са некадашњим скрибом у канцеларији магистер цензуса.¹²⁰

IV Кјестор након X века

Упркос томе што је XI век доба већих промена у уређењу судства, као и појава специфичности у управном систему, кјестор је задржао своје традиционалне надлежности.

Улогу у праву ближе описује судски приручник из XI века Пира (Πεῖρα), чији је аутор цариградски судија Евстатије Ромеј. Отварањем тестаментa (ἀνασφραγισμός τῆς διαθήκης)¹²¹ руководио је магистар (ὁ μάγιστρος), који сазива кјестора и све антиграфе, нотаре и „остале” сведоке; сведоци су морали да буду различити од тестаментарних сведока, тј. оних који су присуствовали настајању документа. Кјесторови нотари (секретари) бележили су дан и место када се отварање обављало, те имена сазваних сведока који присуствују, као и сведока који су печатали документ када је написан (тестаментарни сведоци).

¹¹⁴ LN XLIV, l. 13–26. Вид. *Zachariä von Lingenthal*, *Geschichte*, 369; *Kolias*, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 73.

¹¹⁵ *Bury*, *Imperial Administrative System*, 74; *Zachariä von Lingenthal*, *Geschichte*, 157.

¹¹⁶ Издање: *Jus Graeco Romanum*, 218–221.

¹¹⁷ *Jus Graeco Romanum*, 220 (β). Сачуван је печат протоканцеларија нотара из каснијег периода, *Schlumberger*, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884, 578; *Bury*, *Imperial Administrative System*, 77; *Laurent*, *Corpus II*, 606.

¹¹⁸ *Zachariä von Lingenthal*, *Geschichte*, 368, прихватио и *Kolias*, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 75.

¹¹⁹ Nov. VII, с. 3.

¹²⁰ *Bury*, *Imperial Administrative System*, 76 према *Zachariä von Lingenthal*, *Geschichte*, 369.

¹²¹ Πεῖρα, XIV, 11.

Врпца између печата се пресекала, препознавали су се потписи, читао се текст тестаментa и сачињавао истоветни препис (τὸ ἴσον). Тада су се скидали први печати, тестаментарних сведока, који су били унутар тестаментa, а на спољну страну наносили су се печати сведока са отварања, који су другом врпцом били повезани са првим печатима.¹²² Уз печате који сведоче о отварању, стајали су потписи сазваних сведока, уз одговарајућу формулу. Напоследку, кјестор је стављао свој печат, чиме је процедура отварања тестаментa била завршена.

У глави XVI Пире наведена су задужења кјестора у вези са устаномом туторства (ἡ ἐπιτροπή), која су напоменута и у законодавству Македонске династије. У појединим ситуацијама¹²³ кјестор је задужен да брине о лицу које се налази под туторством (пупила), тако што управља његовом имовином (διοίκησις) и коначно, предаје га куратору (κουράτωρ). Такође, кјестор је заједно са магистром водио рачуна о финансијама лица које се налази под туторством.¹²⁴ Поновно појављивање вести о задужењима кјестора у породичном праву, у извору какав је приручник судије Евстатија Ромеја, даје упориште да и тај ангажман кјестора у средњовизантијској епоси треба узети као извештај.

Подаци из Пире чине се релевантним и у светлу правне компилације Еклога Базиликорум (Ecloga Basilicorum, „Избор из Василика“), која је настала у првој половини XII века.¹²⁵ Иако је у литератури напоменуто да је још у IX веку постојао квесторов суд са различитим компетенцијама, о судској надлежности кјестора прецизније податке доноси тек овај извор. Коментари и појашњења који прате одабрану грађу Василика, садрже приказ средњовизантијског судског система.¹²⁶ Према подацима Еклоге Базиликорум, кјестор

¹²² Унутрашњост тестаментa остајала је сакривена како се документ могао у ролну, која је била запечаћена печатима првих, тестаментарних сведока. Вид. *И. П. Медведев*, Правовая культура Византийской империи, чс. 3, Санкт-Петербург 2001, 379 и даље.

¹²³ Објашњава се да нико ко је именован за татора нема право да пренесе туторство на своје наследнике. Уколико су именована двојица татора, туторство смрћу једнога прелази на другога; уколико нема другог татора (συνεπιτροπος), кјестор преузима бригу о сирочету или подвласном детету, Пеџра, XVI, 5. О терминологији коју византијски извори користе да означе установе туторства и старатељства, вид. *N. van der Wal*, Les termes techniques grecs dans la langue des juristes byzantins, Subcesiva Groningana 6 (1999), 128 sqq.

¹²⁴ Пеџра, XVIII.

¹²⁵ Вид. ODB, 1142; *S. Troianos*, Il fonti del diritto bizantino, Torino 2015, 184. Вид. скорашњи чланак Д. Пена о стилу и настанку Еклоге Базиликорум, *D. Penna*, A witness of Byzantine legal practice in the 12th century. Some remarks on the construction of the Ecloga Basilicorum, Subcesiva Groningana 10 (2019) 139–162.

¹²⁶ Посебно код *R. Macrides*, The Competent Court, Law and Society in Byzantine State, 9–12th Century, edd. *A. Laiou, D. Simon*, 117–129. Претходно је Л. Бургман указао на одређене аспекте судског система који доноси овај извор, *L. Burgmann*, Vier Richter des 12. Jahrhunderts, JÖB 32/2 (1982) 369–370. Подаци у збирци Еклога Базиликорум утолико допуњују познату Новелу цара Манојла Комнина из 1166. године, која даје приказ судског система из једног аспекта. Посебно је значајно напоменути да схолије Василика такође сродно описују судске надлежности кјестора, вид. *Basilicorum libri*, Seria B, edd. *J. H. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal*, Groningen 1953, VII, 1, 1, што помиње и *Saradi*, The Byzantine Tribunals, 172.

је високи чиновник са правосудним компетенцијама.¹²⁷ То значи да, између осталог, једино званичници (ὀφφικιάλιοι) са тим епитетом могу да решавају одређене спорове. Тако се, у појашњењу одредбе Василика VII, 3, 1 (= D. II, 1, 1), описују спорне ситуације у грани наследног – тестаментарног права, међу којима су bonorum possessio secundum tabulas (σεκοῦνδουμ ταβούλλας διακατοχή)¹²⁸ и наследноправни захтеви легатара, у вези са којима надлежност имају само званичници са правом јурисдикције, конкретно, наведени су кјестор и друнгарије (δρουγγάριος).¹²⁹ Осим тих спорова, према објашњењу аутора Еклоге Базиликорум, кјестор је био задужен и да води поступак у случају да оставилац (τελευτήσαντος) има недораслог наследника, а не именује му тутора или старатеља у тестаменту.¹³⁰

Интересантно је да се у објашњењима Еклоге Базиликорум као кјесторова компетенција још увек наводи испитивање случајева кривотворења исправа (πλαστογραφία),¹³¹ установљено према Јустинијановој Новели 80. То је видљиво и у Новели Алексија Комнина из 1082. године, која приказује надлежности кјесторовог суда у вези са наследним правом и где се кјестор бави и испитивањем веродостојности исправе.¹³²

Познато је још извора из поменуте епохе који расветљавају начин на који је кјестор технички деловао. Наиме, сачуван је документ са обавештењима о томе да су крајем XI века у Цариграду тестаменти, као и преписи тестамената, похрањивани у кјесторовој канцеларији,¹³³ да је у присуству кјестора, а вероватно и на његову иницијативу, настајао препис завештања са оригиналног документа,¹³⁴ коначно, у канцеларији кјестора је и отворано завештање.¹³⁵ Кјестор је био задужен и за друге радње у вези са тестаментом, од којих је једна посведочена у документу из 1093. године (11. јануар индикта I). Извршилац

¹²⁷ Вид. на пр. Ecl. Bas. VII, 7, 3, 1 („ἀλλὰ μεγάλη καὶ ἔχοντι δικαιοδοσίαν καὶ κράτος, τῷ δρουγγάριῳ, τῷ κοινάστῳρ καὶ τοῖς λοιποῖς τοῖς προκαθημένοις δικαστηρίου”). Вид. и *Macrides, The Competent Court*, 120.

¹²⁸ Ради се о установи римског права, према којој је претор одобравао заоставштину тестаментарним наследницима *secundum tabulas* (на основу тестаamenta), иако форма тог правног посла није била одговарајућа, па би из тог разлога, уместо тестаментарних, законски наследници требало да буду позвани на наслеђе.

¹²⁹ Ecl. Bas. 251, l. 1–17; l. 18–34. Вид. *Macrides, The Competent Court*, 124.

¹³⁰ Ecl. Bas. 251, l. 35–41.

¹³¹ Ecl. Bas. 232, l. 27–28.

¹³² *Ius Graecoromanum*, t. I, edd. *P. Zepos, I. Zepos*, 298 (Nov. XXI); *Kolias, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, 74.

¹³³ Ради се о тестаментима Симватија и Кали (у монаштву Марија) Пакуријан, *Actes d'Iviron. II. Du milieu du XIe siècle à 1204*, par *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévélis*, Paris 1990, no. 44, no. 47 (даље: Iviron II), вид. Iviron II, no. 46, l. 5–6.

¹³⁴ Iviron II, no. 44, l. 26–28; cf. Iviron II, 153.

¹³⁵ Iviron II, no. 47, l. 9.

тестаментa – супруга и наследник завештаоца – овластила је „свог човека” да у њено име и за њен рачун у канцеларији кјестора (εἰς τὸ κοιναίτωρος σέκρετον),¹³⁶ такође и испред антиграфа који су на том месту запослени, да прихват за извршење тестаментa.¹³⁷

Поред антиграфа, од којих је један забележен као потписник преписа,¹³⁸ као део кјесторове канцеларије помиње се и хартофилакс, који је печетирао препис.¹³⁹ Оскудни подаци из извора наредних векова доносе један податак о томе да је постојало лице именовано као хартуларије и протонотар кјестора.¹⁴⁰ Тако, круг кјесторових лица познат из ове епохе допуњава листу „сарадника” о којима су сазнања постојала на основу извора из претходних периода.¹⁴¹

Како се може видети из документарних и сигилиографских извора, кјестор је још увек прилично заступљен током XII и XIII века.¹⁴² Ради се, ипак, о насумичним поменима који не могу одговорити на то да ли су надлежности кјестора истоврсне као и у ранијим периодима, али се чини да су углавном везане за право и правосуђе.¹⁴³ Последњи период византијске историје доноси превагу достојанстава у односу на функције. Кјестор се и даље помиње, у листи Псеудо Кодина (XIV век), међутим, према позицији коју је заузимао, закључује се да је његов углед у односу на раније векове опао.¹⁴⁴ У документарним изворима о овом званичнику више нема података. Историја функције приказана је у једној одредаби зборника Хексабиблоса: Περὶ ἀξιωμαίων¹⁴⁵ и садржи објашњење о позицији Јустинијановог квеститора.¹⁴⁶

¹³⁶ Iviron II, no. 46, l. 2–3.

¹³⁷ Iviron II, no. 46, l. 2–3.

¹³⁸ Iviron II, no. 44, l. 27–28.

¹³⁹ Вид. Iviron II, no. 46, l. 6–8; cf. Iviron II, 153.

¹⁴⁰ Ради се о печату датованом XII–XIII веком, *Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin*, 573. Према томе и *Kolias, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, 76.

¹⁴¹ Ради се о вестима о постојању канцеларија и доместика квесторове канцеларије, *Le livre des cérémonies*, edd. *G. Dagron, B. Flusin*, CFHB LII, Paris 2020, ch. 62 (54); *Bury, Imperial Administrative System*, 77. Из сигилиографских извора познат је квесторијан, за којег се претпоставља да је лице подређено кјестору.

¹⁴² Вид. *Прилої*.

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, edd. *R. Macrides, J. A. Munitiz, D. Angelov*, London 2013, 106.

¹⁴⁵ *Κωνσταντίνος Ἀρμενόπουλος, Πρόχειρον νόμων ἢ Εξάβιβλος*, ed. *Κ. Γ. Πιτσάκης*, Αθήνα 1971, Παρατίτλα, I, 4.

¹⁴⁶ *Kolias, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, 74; 76.

**V Закључци о квестору–кјестору у средњовизантијском
и позновизантијском периоду
(на основу података у документарним, литерарним
и сигилиографским изворима)**

Иако се за почетак средњовизантијске епохе везује недостатак правних извора који би разјаснили задатке квестора, изненађујуће је велики број литерарних и сигилиографских извора који их помињу и описују – чини се да је улога квестора у јавним и јавноправним односима, која је, између осталог, тековина античке традиције, врло изразита. Литерарни и сигилиографски извори пружају податке које правни споменици у начелу не садрже: рецимо, детаље из живота конкретне особе, податке о њеној каријери и функцијама које је уз квесторат обављала, достојанства која је носила; у случају литерарних извора појављују се специфичне епизоде у којима је квестор учествовао.

Квестор – кјестор је лице из блиског владаревог круга. Ранији извори садрже упечатљиве податке о учешћу тројице квестора у узурпаторским радњама и заверама – квестора Теоктиста и Лава Серантапихоса¹⁴⁷ 802. године на страни логотета Нићифора против царице Ирине, као и квестора Арсавира, који је 808. године учествовао у завери против цара Нићифора I.¹⁴⁸ Такође, извори из различитих периода често приказују квестора који дела у име владара – учествује у посетама страном двору, као што је описано у вези са квестором Константинакисом, који је био у посланству цару Самуилу;¹⁴⁹ извршава царске одлуке, попут кјестора Нићифора Хумна у XIII веку, приликом додељивања земљишта по царском налогу;¹⁵⁰ на неки други начин спроводи цареву вољу, што се може илустровати примером квестора Евстатија Монаха, који је по царевом налогу, у XI веку, испитивао један спорни стварноправни случај и извршавао пресуду.¹⁵¹ Квестор је и у изворима литерарног типа описан као

¹⁴⁷ *Прилој*, no. 27, no. 55 (Theophanis chronographia, ed. I. Classeni, vol. I, Bonnae 1839, CSHB 18, 738, l. 9–11; Theophanis chronographia, ed. C. de Boor, v. I, 476, l. 9–11).

¹⁴⁸ *Прилој*, no. 3 (Theophanis chronographia, ed. C. de Boor, vol. I, Lipsiae 1883, 483, l. 23–26).

¹⁴⁹ Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius monachus, ed. I. Bekker, CSHB 45, Bonnae 1838, 358, l. 16–18; 854, l. 6–10; Leonis grammatici, Chronographia, ed. I. Bekker, Bonnae 1842, CSHB 31, 268, 2–6; F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden der Oströmischen Reiches: von 565–1453, I. Teil, 2. Halbband, München 2003, no. 525b (520); Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope, ed. I. Bekker, Tomus alter, CSHB 9, 255, l. 11–13; Theodosius of Melitene, Chronographia, ed. L. F. Tafel, Munich 1859, 187; Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum, ed. I. Thurn, Berlin 1973, 177, 11–13; Die Chronik des Symeon Metaphrastes und Logothetes, ed. V. I. Sreznevskii, München 1971, 133, 18.

¹⁵⁰ *Прилој*, no. 41 (The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou, Critical edition and commentary of the texts, ed. C. Pavlikianov, Sophia 2014), no. 13; no. 10.

¹⁵¹ Вид. *Прилој*, no. 14 (Theophanes Continuatus, 794, l. 1–2); *Прилој*, no. 18 [Constantinople, Third Council of (Sixth Ecumenical Council), ed. R. Riedinger, Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium, ACO II.2. 1, Berlin, 1990–1992].

лице којем се људи обраћају у случају неправде у домену наследног права.¹⁵² Квестори из X века Теофил Еротикос¹⁵³ и његов вероватни следбеник Теодор Декаполит¹⁵⁴ за време цара Константина VII и Романа II редиговали су царске законе и у праву били посебно истакнути.

Видљиво је да су квестори у средњовизантијском раздобљу, као и раније, били носиоци високих достојанстава. У периоду од VII до XI века то су достојанства патрикија,¹⁵⁵ вестиса,¹⁵⁶ хипата,¹⁵⁷ спатарија и протоспатарија.¹⁵⁸ Накнадно, услед девалоризације старих проглашавања су нова највиша достојанства,¹⁵⁹ а кјестори су били и њихови носиоци (протокуропат,¹⁶⁰ протопроедар¹⁶¹).

У доба цара Константина IX Мономаха, када је спроведена реформа правничког образовања, наслеђује се још једна тенденција: неки од кјестора су истовремено са том функцијом били правосудни професионалци – судије вигле,¹⁶² судије Велума и хиподрома,¹⁶³ као и дикеофилакси.¹⁶⁴ Поред наведеног, неколико је сведочанстава и о томе да су квестори били повезани са другим, вишим функцијама, попут номофилакса,¹⁶⁵ епарха,¹⁶⁶ а и сâм цар Роман III Аргир је претходно био епарх и квестор.¹⁶⁷ Квестори, или кјестори, често су били, на основу извора, у вези са интелектуалцима свог времена. Квестор

¹⁵² Прилої, no. 57 (Arethae archiepiscopi caesariensis: Scripta minora, vol. I, ed. L. G. Westerink, Leipzig 1928, 34).

¹⁵³ Прилої, no. 58 (Nov. VI, Jus Graeco Romanum, vol. I, edd. P. Zepos, I. Zepos, 214–215, l. 2 (= Nov. XIV, Les Nouvelles des empereurs Macédoniens. Concernant la terre et les stratiotes, ed. N. Svoronos, Athènes 1994, no. 4; Nov. VII, Jus Graeco Romanum, vol. I, edd. P. Zepos, I. Zepos, 218, l. 1–2).

¹⁵⁴ Вид. Прилої, no. 50 [Les Nouvelles des empereurs Macédoniens. Concernant la terre et les stratiotes, no. 5; JGR, edd. P. Zepos, I. Zepos, vol. I, 222–227 (Nov. VIII); JGR, edd. P. Zepos, I. Zepos, vol. I, 227–229 (Nov. IX)].

¹⁵⁵ Прилої, no. 3; no. 7; no. 17; no. 18; no. 25; no. 27; no. 29; no. 37; no. 38; no. 42; no. 43; no. 50; no. 55; no. 58.

¹⁵⁶ Прилої, no. 34.

¹⁵⁷ Прилої, no. 13; no. 18.

¹⁵⁸ Прилої, no. 6; no. 11; no. 19; no. 21; no. 25; no. 26; no. 30; no. 32; no. 33; no. 37; no. 45; no. 46; no. 47; no. 49; no. 50; no. 52; no. 53; no. 56; no. 58.

¹⁵⁹ О томе, N. Oikonomides, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025–1118), TM 6 (1976) 125–152.

¹⁶⁰ Прилої, no. 54.

¹⁶¹ Прилої, no. 9; no. 28; no. 54.

¹⁶² Прилої, no. 5; no. 9; no. 20; no. 34; no. 36; no. 53.

¹⁶³ Прилої, no. 52.

¹⁶⁴ Прилої, no. 9.

¹⁶⁵ Прилої, no. 51.

¹⁶⁶ Вид. Прилої, no. 58.

¹⁶⁷ Вид. Пеїра, LVIII, 4.

Теокист дописивао се са Алексијем Студитом,¹⁶⁸ Лав је био адресат писама Никите магистра,¹⁶⁹ Теофил архиепископа Арете,¹⁷⁰ а Теодор Смирнаис архиепископа Теофилакта.¹⁷¹

Један извор је забележио изненађујуће истовремено постојање два квестора, од којих је један можда био носилац достојанства уместо функције.¹⁷² Околности постављања двојице колега нису познате. Осим тога, има непознаница и у вези са печатом који се датује у крај XII века на коме се наводи лице које је било носилац квесторског достојанства (κοιστωρικῆ ἀξία).¹⁷³

Након обнове Царства 1261. године, достојанство кјестора вероватно и даље носе лица од посебног поверења. Међутим, подаци о кјесторима у том периоду су сасвим ретки и не пружају могућност било какве даље реконструкције осим оне која се намеће читањем већ поменутих извора. Како је познато на основу списка Псеудо Кодина, кјестор у XIV веку више не врши функцију,¹⁷⁴ већ је реч искључиво о достојанству; из једног помена с почетка XV века, који доноси сатиричар Мазарис, може се тек издалека закључити о престижу који је и у тој епоси припадао кјестору и његовој породици.¹⁷⁵

Списак скраћеница

CJ – Codex Iustinianus

Not. Dig. Or. – Notitia Dignitatum Orient

Not Dig. Occ. – Notitia Dignitatum Occident

Nov. Th. – Новела цара Теодосија II

Nov. Val. – Новела цара Валентинијана III

JN – Новела цара Јустинијана I

B. – Basilicorum libri

LN – Новела цара Лава VI Мудрог

Ecl. – Ecloga

Ecl. Bas. – Ecloga Basilicorum

¹⁶⁸ Прилоџ, no. 55.

¹⁶⁹ Прилоџ, no. 25 [Nictas magisteros: Lettres d'un exilé (928–946), ed. L. G. Westerink, Paris 1973, no. 16].

¹⁷⁰ Прилоџ, no. 57 (Arethae archiepiscopi caesariensis: Scripta minora, vol. I, ed. L. G. Westerink, Leipzig 1928, 34).

¹⁷¹ Théophylacte d'Achrida, Lettres, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986 (CFHB 16.2), no. 28.

¹⁷² Вид. Guiland, Quaesteur, 94; Прилоџ, no. 55.

¹⁷³ Прилоџ, no. 48. Стефан Галатон, носи достојанство протонобелисимохипертатос.

¹⁷⁴ Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies, edd. R. Macrides, J. A. Munitiz, D. Angelov, London 2013, 106, l. 7.

¹⁷⁵ Mazaris' Journey to Hades or interviews with dead men about certain officials of the imperial court, Greek text with translation, notes, introduction and index, Buffalo 1975 (Arethusa monographs, 5), 10.22.

Списак литературе и извора

Извори

- Actes d'Iviron. II. Du milieu du XIe siècle à 1204, par *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli*, Paris 1990.
- Arethae archiepiscopi caesariensis: Scripta minora, vol. I, ed. *L. G. Westerink*, Leipzig 1928.
- Basilicorum libri LX. Series B, Volumen I, edd. *H. J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal*, Groningen 1953.
- Basilicorum libri LX. Series A, Volumen I, Textus librorum I–VIII, edd. *H. J. Scheltema, N. van der Wal*, Groningen 1955.
- Collectio Tripartita. Justinian on Religious and Ecclesiastical Affairs, edd. *N. van der Wal, B. H. Stolte*, Groningen 1994.
- Constantinople, Third Council of (Sixth Ecumenical Council), ed. *R. Riedinger*, Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium, ACO II. 2. 1 (Berlin, 1990–1992).
- Die Chronik des Symeon Metaphrastes und Logothetes, ed. *V. I. Sreznevskii*, München 1971.
- Dölger F.*, Regesten der Kaiserurkunden der Oströmischen Reiches: von 565–1453, 1. Teil, 2. Halbband, München 2003.
- Ecloga : das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V, hg. *L. Burgmann*, Frankfurt am Main 1983.
- Ecloga Basilicorum, ed. *L. Burgmann*, Frankfurt am Main 1988 (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 15).
- EPA Sinaitica, edd. *D. Simon, Sp. Troianos*, FM III, 168–177.
- Epanagoge Aucta. Jus Graecoromanum, vol. VI, edd. *J. Zepos, P. Zepos*, Aalen 1962.
- Epanagoge legis. Jus Graecoromanum, vol. II, edd. *J. Zepos, P. Zepos*, Aalen 1962.
- Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope, ed. *I. Bekker*, Tomus alter, Bonnae 1839 (Corpus scriptorum historiae byzantinae 9).
- Ioannes Lydus: On powers or the magistracies of the Roman state, Introduction, Critical Text, Translation, Commentary, and Indices, ed. *A. Bandy*, Philadelphia 1983.
- Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin 1973.
- Jordanov, I.*, Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. III, part. 1: Text, Sofia 2009.
- Laurent V.*, Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. II: L'administration centrale, Paris 1981.
- Le livre des cérémonies, edd. *G. Dagron, B. Flusin*, CFHB LII, Paris 2020.
- Leonis grammatici, Chronographia, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1842 (Corpus scriptorum historiae byzantinae 31).
- Les Nouvelles des empereurs Macédoniens. Concernant la terre et les stratiotes, ed. *N. Svoronos*, Athènes 1994.
- Nicetas magisteros: Lettres d'un exilé (928–946), ed. *L. G. Westerink*, Paris 1973.
- Notitia Dignitatum, ed. *R. Ireland*, Leipzig 1999.
- Practica ex actis Eustathii Romani. Jus Graecoromanum, vol. IV, edd. *J. Zepos, P. Zepos*, Aalen 1962.
- Prochiron Auctum. Jus Graecoromanum, vol. VII, edd. *J. Zepos, P. Zepos*, Aalen 1962.
- Prochiron. Jus Graecoromanum, vol. II, edd. *J. Zepos, P. Zepos*, Aalen 1962.
- Prokopije iz Cezareje: Tajna istorija, prevod *A. Vilhar*, predgovor i komentar *R. Radić*, Beograd 2004.
- Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies, edd. *R. Macrides, J. A. Munitiz, D. Angelov*, London 2013.
- Schlumberger G. L.*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884.
- Senator Cassiodorus, King of the Ostrogoths Theodoric. The variae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator: Being documents of the Kingdom of the Ostrogoths in Italy. Translated texts for historians, ed. *S. J. B. Barnish*, Liverpool 1992.

- Signes Codoñer J., Santos A., Javier F.*, La introducción al Derecho (Eisagoge) del patriarca Focio, Madrid 2006.
- Svoronos N.*, La Synopsis major des Basiliques et des appendices, Paris 1964.
- The Chronicle of John Malalas, A Translation by *E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott*, Melbourne 1986 (= Byzantina Australiensia 4).
- The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou, ed. *C. Pavlikianov*, Sophia 2014.
- The Theodosian Code. A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography, ed. *C. Pharr*, Princeton 1952.
- Theodosius of Melitene, Chronographia, ed. *L. F. Tafel*, Munich 1859.
- Theophanis chronographia, ed. *C. de Boor*, vol. I, Lipsiae 1883.
- Theophanis chronographia, ed. *I. Classeni*, vol. I, Bonnae 1839 (Corpus scriptorum historiae byzantinae 18).
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius monachus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838 (Corpus scriptorum historiae byzantinae 45).
- Théophylacte d'Achrida, Lettres, ed. *P. Gautier*, Thessalonique 1986 (Corpus fontium historiae byzantinae 16.2).
- Zosimus: New History, transl. *R. T. Ridley*, Leiden 1982 (Byzantina Australiensia 2).
- Mazaris' Journey to Hades : or interviews with dead men about certain officials of the imperial court: Greek text with translation, notes, introduction and index, Buffalo 1975 (Arethusa monographs, 5).
- Κωνσταντίνος Ἀρμενόπουλος, Πρόχειρον νόμων ἢ Ἐξάβιβλος, ed. *K. Γ. Πιτσάκης*, Αθήνα 1971 [Konstantinos Armenopoulos, Proheiron nomōn ē Heksabiblos, ed. *K.G. Pitsakēs*, Athēna 1971].
- Μ. κριτοῦ τοῦ Πάτζη. Τίπουκειτος sive Librorum LX Basilicorum Summarium, edd. *C. Ferrini, I. Mercati*, Romae 1924 [M. kritou tou Patzē. Tipoukeitos sive Liberorum LX Basilicorum Summarium, edd. *C. Ferrini, I. Mercati*, Romae 1924].

Секундарна литература

- Berger A.*, Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Philadelphia 1953.
- Boak A. E. R.*, Aspects of Roman Law and Administration. Part 1: The Master of the offices in the later Roman and Byzantine Empire, New York 1919.
- Burgmann L.*, Vier Richter des 12. Jahrhunderts, JÖB 32/2 (1982) 369–372.
- Burgmann L.*, Ἀθανάσιος δίγλωσσος. Latina in der Novellen-bearbeitung des Athanasios von Emesa, Subcésiva Groningana 4 (1990) 57–82.
- Bury J. B.*, History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian, t. I–II, New York, 1958.
- Bury J. B.*, Magistri Scriniorium, ἀντιγραφῆς and ῥεφερενδάριοι, Harvard Studies in Classical Philology 21 (1910) 23–29.
- Bury J. B.*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911.
- Guilland R.*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Les titres nobiliaires de la haute époque (IVe–VIe siècles), ЗРВИ 8 (1963). Mélanges G. Ostrogorsky 1, 117–133.
- Guilland R.*, Le Questeur, Byzantion 41 (1971) 78–104 (= R. Guilland, Titres et fonctions de l'Empire byzantin, Variorum reprints, London 1976, no. 23).
- Harries J.*, The Roman Imperial Quaestor from Constantine to Theodosius II, The Journal of Roman Studies 78 (1988) 148–172.
- Honoré T.*, Law in the Crisis of Empire 379–455 AD. The Theodosian Dynasty and its Quaestors, Oxford 1998.
- Honore T.*, Tribonian, London 1978.

- Humphreys M. T. G.*, *The Laws of the Isaurian Era: The Ecloga and its Appendices*, Liverpool 2017.
- Humphreys M. T. G.*, *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era: c. 680–850*, Oxford 2015.
- Faro S.*, Il questore imperial: Luci e ombre su naturae funzioni, *Κοινωνία* 8 (1984) 133–159.
- Franciosi E.*, Riforme istituzionali e funzioni giurisdizionali nelle Novelle di Giustiniano. *Studi su Nov. 13 e Nov. 80*, Milano 1998.
- Janin R.*, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1964.
- Jeffreys, M. et alia*, *Prosopography of the Byzantine World*, London 2017, <http://www.pbe.kcl.ac.uk> (приступ: 08. 02. 2022).
- Kolias G. T.*, Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐναντίον τῆς ἀστυφιλίας καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ κοιασίτωρος, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952 [Μετρα του Ιουστινιανου εναντιον tes astyphilias kai ho thesmos tou koiasitōros, Tomos Kōnstantinou Armenopoulou, Thessalonikē 1952].
- Laniado A.*, *Recherches sur les notables municipaux dans l'Empire protobyzantin*, Paris 2002.
- Laniado A.*, *Ethnos et droit dans le monde protobyzantin, V^e–VIe siècle*, Genève 2015.
- Lilie R.-J. et alia*, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Erste Abteilung (641–867)*, Berlin–New York 1998–2002, <http://pom.bbaw.de/pmbz/index.htm> (приступ: 08. 02. 2022).
- Lilie R.-J. et alia*, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Zweite Abteilung (867–1025)*, 2009–2013, <http://pom.bbaw.de/pmbz/index.htm> (приступ: 08. 02. 2022).
- Kelly C.*, *Ruling the Later Roman Empire*, Cambridge–Massachusetts–London 2004.
- Krsmanović B.*, The Byzantine province in change: On the Threshold Between the 10th and the 11th Century, Belgrade – Athens 2008.
- Macrides R.*, The Competent Court, Law and Society in Byzantine State, 9–12th Century, edd. *A. Laiou, D. Simon*, *Dumbarton Oaks* 1994, 117–129.
- Magdalino P.*, Justice and Finance in Byzantine State, Law and Society in Byzantium, 9–12th Century, edd. *A. Laiou, D. Simon*, *Dumbarton Oaks* 1994, 93–115.
- Martindale J. et alia*, *Prosopography of the Byzantine Empire (641–867)*, Aldershot 2001/2015, <http://www.pbe.kcl.ac.uk> (приступ 08. 02. 2022).
- Mommsen T.*, XIII. Der quaestor palatii, II. Ostrogotische Studien, *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters* 14 (1889) 453–459.
- Oikonomides N.*, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025–1118), *TM* 6 (1976) 125–152.
- Oxford Dictionary of Byzantium*, t. I–III, ed. *A. Kazhdan*, Oxford 1991.
- Penna D.*, A witness of Byzantine legal practice in the 12th century. Some remarks on the construction of the Ecloga Basilicorum, *Subcesiva Groningana* 10 (2019) 139–162.
- Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, edd. *E. Trapp et alia*, t. 1–12, Wien 1976–1995.
- Saradi, H.*, The Byzantine Tribunals: Problems in the Application of Justice and State Policy (9th–12th c.), *REB* 53 (1995) 165–204.
- Signes Codoñer J.*, Corpus of Leo's Novels. Some suggestions concerning their date and promulgation, *Subcesiva Groningana* 8 (2008) 1–34.
- Spack P.*, Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer Fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus, München 1978.
- Schminck A.*, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*, Frankfurt am Main 1986.
- The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. *M. Maas*, Cambridge 2005.
- Troianos S.*, *Il fonti del diritto bizantino*, Torino 2015.
- van der Wal N.*, *Manuale Novellarum Justiniani : aperçu systématique du contenu des Novelles du Justinien*, Groningen 1998.

- van der Wal N.*, Les termes techniques grecs dans la langue des juristes byzantins, Subcesiva Groningana 6 (1999) 127–142.
- von Bochove T.*, To Date and Not To Date: On the Date and Status of Byzantine Law Books, Groningen 1996.
- Zachariä von Lingenthal K. E.*, Die Geschichte des byzantinischen Rechts, Berlin 1892.
- Илић Т.*, Екдик (Дефенсор Цивитатис) у Римском царству и Византији, *Анали ПФБ* 69/3 (2021) 601–622 [*Ilić T.*, Ekdik (Defensor Civitatis) u Rimskom carstvu i Vizantiji, *Anali PFB* 69/3 (2021) 601–622].
- Крсмановић Б.*, Е, е, шта је то? Евнуси у војном врху Византијског царства (780–1025), Београд 2018 [*Krsmanović B.*, Е, е, šta je to? Evnusi u vojnom vrhu Vizantijskog carstva (780–1025), Beograd 2018].
- Липшиц Е. Э.*, Право и суд в Византии в IV–VIII вв., Ленинград 1976 [*Lipšic E. È.*, Pravo i sud v Vizantii v IV–VIII vv., Leningrad 1976].
- Медведев И. П.*, Правовая культура Византийской империи, чс. 3, Санкт-Петербург 2001 [*Medvedev I. P.*, Pravovaja kul'tura Vizantijskoj imperii, čs. 3, Sankt-Peterburg 2001].
- Остројорски Г.*, Историја Византије, Београд 1959 [*Ostrogorski G.*, Istorija Vizantije, Beograd 1959].
- Шаркић С.*, Цариградски Сенат од IV до VII века, Београд 1980, необјављена докторска дисертација [*Šarkić S.*, Carigradski Senat od IV do VII veka, Beograd 1980, neobjavljena doktorska disertacija].

*Прилој: Листја квестора (кјестора)
који се појављују у изворима почев од VII века*

Име	Титулатура	Датација	Извор	Остале напомене
1. Αναστάσιος ὁ Τραβιλος, τοῦ Κομισηάκου	царски спатарје и квестор	IX/X век ¹⁷⁶	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1947.2.839 (Laurent, Corpus II, no. 1104)	Ради се о прослављеном химнографу. Вид. Laurent, Corpus II, 611, са списком старије литературе. Вид. РМБЗ, no. 20297, где су наведени сви помени у изворима и актуелан списак литературе.
	протоспатарје и квестор		S. Mercati, Inno anacreontico alla ss.Trinità di Metrofane, arcivescovo di Smirne, Byzantinische Zeitschrift 30 (1929–1930), Festgabe A. Heisenberg, ed. F. Dölger, 54–60.	
	кјестор		Arethae, Archiepiscopi Caesariensis, Scripta minora, vol. I, ed. L. G. Westerink, Lipsiae 1928, no. 49, p. 322, l. 31.	
	кјестор		Léon Choerosphachtès, magistre, proconsul et patrice, ed. G. Koliaas, Athènes, 1939, Ep. 17, l. 1	
	кјестор		Analecta Hymnica Graeca IV, Canon XXXVII	
	кјестор		Antologia Graeca, XV, 28	
2. Αντιόχος	квестор	VIII век	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.684	Како Лоран наводи, једини Антиохос који је познат из наративних извора јесте логотет дрома и екстратер Сицилије (Theophanis chronographia, ed. de Boor, Lipsiae 1883–85, t. I, 438, l. 9–10; Nikephoros patriarch of Constantinople. Short History, ed. and transl. C. Mango, 83, Dumbarton Oaks 1990, l. 11–13), са којим је можда овај квестор идентификован. Вид. Laurent, Corpus II, 607.
	квестор	VIII век ¹⁷⁷	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.685	
	квестор	VIII/IX век ¹⁷⁸	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.1573	

¹⁷⁶ X век (Laurent, Corpus, no. 1104). Према једном Аретином писму, у којем се могућно појављује кјестор Анастасиос, солидније датовање је након 921. године, вид. РМБЗ, no. 20297.

¹⁷⁷ Друга половина VIII века (Laurent, Corpus II, no. 1097).

¹⁷⁸ Друга половина VIII века (Laurent, Corpus II, no. 1098).

3. Αρσάβηρ	квестор и патрикије патрикије и квестор	IX век ¹⁷⁹	Theophanis chronographia, ed. de Boor, Lipsiae 1883–85, t. I, 483, l. 23–26. Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.694	Квестор и патрикије Арсавир учествовао је у фебруару 808. године у завери против цара Нићифора I. Лице са тим именом јавља се и у служби цара Лава V Јерменина – ради се о оцу царевог супруге, Теодосије. Лоран (Laurant, Corpus II, 609) изразио је сумњу и да је квестор тог имена брат патријарха Јована VII Цариградског; познат је и магистар Арсавир, који се оженио сестром царице Теодоре. Гијан наводи да квестора Арсавира не треба мештати са истоименим протоспатаријем из времена патријарха Фотија (вид. Guiland, Questeur, 94).
4. Βασίλειος	кјестор	тpq 859. таq 867. ¹⁸⁰	Photius, Epistulae, edd. B. Laourdas, L. G. Westerink, Leipzig 1983–85, Ep. 48; Ep. 154.	Вид. PMBZ, no. 952.
5. Βασίλειος ὁ Πικλοῦλης	судија и кјестор судија ¹⁸¹ и кјестор судија и кјестор судија вилге и кјестор куропалат и кјестор судија и кјестор судија вилге и кјестор	средина и друга половина XII века	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.5352 Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.4040 Laurent, Corpus, II, no. 1120. Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana collecta, edd. F. Miklosich, J. Müller, vol. VI, Vindobonae 1890, 105. Patrologia Graeca, ed. J.-P. Migne, vol. 119, Paris 1864, 901 Г. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. II, ed. I. Jordanov, Sofia 2006, no. 563. Βυζαντινά ἐγγράφα της Μονής Πάτμου: Α' Αυτοκρατορικά, ed. E. Βρανούσι, Αθήνα 1980, 192, l. 28.	Познат је надробни епиграм Василија Пекулуса, у монаштву Варлама, судије и кјестора (Ο Μαρκανὸς κώδιξ 524, NE 8, 1911, 157). Василије Пекулис у звању магистра и судије Велума и хиподрома, забележен је на сигилографском извору (Laurent, Bulles metriques, no. 128). У Новели LV Манојла Комнина из 1148. означен је као судија вилге и хиподрома (Jus Graecoromanum, edd. P. Zepos, I. Zepos, vol. I, Aalen 1962, 375). Појављује се и у Питациону Алексија Комнина из 1188. године, где је наведен као дисипат и хартуларије стратегитика, Πιττάκιον Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ, Γ, l. 239, Βυζαντινά ἐγγράφα της Μονής Πάτμου: Α' Αυτοκρατορικά, ed. E. Βρανούσι, Αθήνα 1980, Γ 339, l. 239 (no. 48). Званичник истог имена, који је забележен у царском акту из 1088. године (Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana collecta, edd. F. Miklosich, J. Müller, vol. VI, Vindobonae 1890, 49–51), вероватно је деда или деда-стриц овог Пекулуса, судије и квестора (Laurent, Corpus II, 622). Цртице из биографије даје Guiland, Questeur, 96.

¹⁷⁹ Крај VIII или почетак IX века (Zacos, Seals, no. 1735); почетак IX века (Laurent, Corpus II, no. 1100).

¹⁸⁰ Датација је према PMBZ, no. 952.

¹⁸¹ Κριτής.

6. Βασίλειος τοῦ Χρυσεινοῦ	царски протоспагарие, ἐπί τοῦ χρισотриκλινοῦ и кјестор ¹⁸²	X/XI век ¹⁸³	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.2250 (cf. Laurent, Corpus II, no. 1110)	Јорданов (Jordanov, Corpus III, 908f) каже да Хрисепситис није презиме, већ област у којој је Василије био куратор. Он, такође, сумња у Лораново читање печата на којем се наводи звање кјестора и сматра да је могуће да на том месту стоји <i>кураишор</i> .
7. Γεώργιος	патрикије, кјестор и правник ¹⁸⁴	прва половина VIII века	De Patriarcharum Constantinopolitanorum catalogis et de chronologia octo primorum patriarcharum, F. Fischer, Saxoaltenburgensis 1884, 290–291.	Отац патријарха Тарасија. Menologii anonimi Byzantini saeculi X quae supersunt, ed. V. Latyščev, Leipzig 1970, vol. I, 132–140. Описан у The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon, ed. S. Efthymiadis, Aldershot 1998, 172–173. Позната су три печата Георгија, патрикија и логотета, патрикија и магистра, које је Ефтамиадис повезао са квестором Георгијем, оцем патријарха Тарасија, вид. The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon, 8.
8. Γεώργιος ὁ Μαγγάνης	квестор квестор кјестор	друга половина XII века	Σ. Σάκκος, Ο πατήρ μου μειζων μου ἐστίν, τ. Α', Τὰ πρακτικά τῆς ἐν Κωνσταντινούπολει Συνόδου τοῦ 1166, Θεσσαλονίκη 1968, 155, I. 2. (Patrologia Graeca, 140. 253 D). Σ. Σάκκος, Ο πατήρ μου μειζων μου ἐστίν, τ. Β', Τὰ πρακτικά τῆς ἐν Κωνσταντινούπολει Συνόδου τοῦ 1170, 332, I. 30. *Ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, ed. E. Βρανούση, Α', no. 22, I. 34 (1176)	Наведен код Guiland, Questeur, 96.
9. Γεώργιος τοῦ Νικαέως	протопроедар, судија вигле и кјестор (некада дикеофилакс, сада) кјестор, проедар и кјестор	крај XI века	Actes d'Iviron II, no. 44, l. (1090). Nov. XXI, Jus Graecoromanum, vol. I, edd. P. Zepos, I. Zepos, 298; 301 (1082).	Појављује се и као куропалат и епитон крисеон, Actes d'Iviron II, no. 46. Вид. Laurent, Corpus II, 618.

¹⁸² Κηαίστωρ¹⁸³ Прва половина XI века, према Laurent, Corpus II, no. 1110.¹⁸⁴ Описан је његов рад у правосуђу, Menologii anonimi Byzantini saeculi X quae supersunt, ed. V. Latyščev, I, 132–140.

10. Γεώργιος ὁ Σπληνιάρης	кјестор	XII век ¹⁸⁵	Dumbarton Oaks Byzantine Collection BZS.1958.106.5649	Лоран наводи да је познато још лица из породице Сплинијарија, који су заузимали функције, вид. Laurent, Corpus II, 622.
11. Γρηγόριος	царски протоспатарије, квестор и архонт комеркије Солуна	VIII–IX век	Κ. Κωνσταντόπουλος, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου, εν Αθήναις 1917, no. 3.	
12. Δομήνιος Μαντιός	епарх и кјестор	крај XII века	Laurent, Corpus II, no. 1043.	На функцији је био за време латинске власти.
13. Δομέτιος	хипат и кјестор	VIII век ¹⁸⁶	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.1810	Дометиос, у звању епарха и ксенодоха, обновио је кулу тоῦ Καλάγρου (A. M. Schneider, Die πύλη τοῦ Καλάγρου, BZ 38 (1938) 408. Њега је Лоран идентификовао са власником печата на којем је наведен хипат и кјестор Дометиос. Laurent, Corpus II, 606.
14. Εὐσταθίος Μοναχός	квестор кјестор кјестор	прва половина IX века	Theopanis Continuati, lib. VI, CSHB, 793–794. Symeonis magistri et logothetae chronicon, ed. S. Wahlgren, Berolini 2006, 130.10. Theodosius of Melitene, Chronographia, ed. L. F. Tafel, Munich 1859, 149.	Био је квестор за време владавине цара Теофила. Заједно са антиграфима, Лавом и Димитријем, цар га је послао да испита спорни случај који се тичао бесправне градње, на који је указала једна удовица. Када је случај окончан, квестор Евстатије извршио је пресуду коју је донео цар, због чега је Гијан (Guilland, Questeur, 95) његов ангажман оценио као судијски.
15. Ευφύμιος	квестор	VII/VIII век	Byzantinische Bleisiegel in Berlin, edd. P. Speck et alia, Bonn 1986, no. 45	
16. Ζαχαρίας	кјестор	X век ¹⁸⁷	I. Κολτσιδα-Μακρή, Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα, Αθήνα 1996, no. 144	

¹⁸⁵ Друга половина XII века (terminus post quem 1170), Laurent, no. 1121.

¹⁸⁶ Прва половина VIII века (Laurent, Corpus II, no.1095).

¹⁸⁷ Κολτσιδα-Μακρή, Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα, 69.

17. Ἰωάννης	патрикије и квестор	VIII век ¹⁸⁸	G. Zacos, A. Veglery, Byzantine Lead Seals, vol. I, part 3, Basel 1972, no. 3121. (Laurent, Corpus II, 1096).	Исоис, као царски кандидат, царски спатариие и царски мандатор, забележен је на печатима VIII/IX века. Печат описан код И. В. Соколова, Византијские печати VI – первой половины IX в. из Херсонеса, Византијский Временник (52) 1991, no. 49 (40 sic) припада Исоису, царском кандидату и комити τῆς κόρτης.
18. Ἰωάννης	патрикије и кјестор	VII век	Acta conciliorum oecumenicorum. Sub auspiciis, vol. II, pars II, ed. R. Riedinger, Berolini 1990, 152, l. 17; 522, l. 15, 23; 524, l. 2, 4, 11, 20.	Учествовао је на Шестом Васељенском сабору 680/681. године у Цариграду, у име цара Константина IV.
19. Ἰωάννης	царски протоспатариие и ἐπί τοῦ χρυσοτρίκλινου и кјестор	IX/X век ¹⁸⁹	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1951.31.5.1274	
20. Ἰωάννης τοῦ Αὐτοκρατοῦ	кјестор и судија вигле	крај XII века	Actes de Lavra I, Première partie: des origines à 1204, edd. P. Lemerle et alia, Paris 1970, no. 67, l. 93.	Означен је као <i>ἰρῳῖνοновелисимоуῖερῖταιος</i> .
21. Κωνσταντῖνος	царски протоспатариие и квестор	IX/X век ¹⁹⁰	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.804	Лоран закључује да је могуће да је царски протоспатариие и квестор Константин иста личност као и квестор Константиναкиос, познат из Dölger, Regesten, no. 525b (520). То мишљење је изнео и Guiland, Questeur, 95.
22. Κωνσταντῖνος	царски спатарокандидат и кјестор ¹⁹¹ кјестор	X/XI век	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1951.31.5.2616 Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.2541	

¹⁸⁸ Прва половина VIII века (Laurent, Corpus II, no. 1096).

¹⁸⁹ X век (Laurent, Corpus II, no. 1106).

¹⁹⁰ Почетак X века (Laurent, Corpus II, no. 1103).

¹⁹¹ Спорно читање, вид. BZS.1951.31.5.2616.

23. Κωνσταντῖνος (Κωνσταντῖνος, Κωνσταντῖνος)	квестор	након 895. ¹⁹²	Theophanes Continuatus, lib. VI, CSHB, 358, l. 16–18; 854, l. 6–10 (Georgius Monachus), Bonnae 1837.	Ради се о квестору који је био у посланству бугарском цару Самуилу. Без имена се помиње као кјестор у Ioannis Zonarae, Epitome historiarum, t. III, ed. T. Büttner-Wobst, CSHB, Bonn 1897, 443, l. 6–8. PmZ, no. 23732; cf. Jordanov, Corpus III.1, 556.
	квестор		Leonis grammatici chronographia, ed. I. Bekker, CFBH, Bonn 1842, 268, 2–6.	
	квестор		Dölger, Regesten, no. 525b (520).	Вид. напомену код броја 21.
	кјестор		Georgius Cedrenus, t. alter, CSHB, Bonn 1839, 255, l. 11–13.	
	кјестор		Theodosius of Melitene, Chronographia, ed. L. F. Tafel, Munich 1859, 187.	
	кјестор		Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum, ed. I. Thurn, Berlin 1973, 177, 11–13.	
	кјестор		Symeonis magistri et logothetae chronicon, ed. S. Wahlgren, Berolini 2006, 133, 18.	
24. Λέων	квестор и асекретис	866.	Leonis grammatici, ed. I. Bekker, CFBH, 246, 8, f. 6; 247, 3–7.	
	кјестор и асекретис		Theodosius of Melitene, Chronographia, ed. L. F. Tafel, Munich 1859, 172.	
	кастор [κάστωρ (sic!)]		Theophanes Continuatus, lib. VI, CSHB, 832, f. 9, l. 9, 12; 833, l. 6.	
25. Λέων	патрикије, протоспатарије и кјестор	друга четвртина X века	Schlumberger, Sigillographie, 578; Laurent, Corpus II, no. 1105.	Лоран је кјестора Лава идентификовао са адресатом писама Никите магистра. 928. године, када је услед оптужбе да ради против цара Романа I Лакрапина избегао за Хелеспонт, Никита магистар је писао писма Константину VII и људима блиским цару. Једно од писама, чија је тема пријатељство, насловљено је на кјестора Лава. Детаљније (о личности и писмима Никите магистра, са старијом библиографијом), Laurent, Corpus II, 612. Вид. и PmB, Leon, no. 20146.
	кјестор		Nicetas magisteros: Lettres d'un exilé (928–946), ed. L. G. Westerink, Paris 1973, no. 16.	

¹⁹² PmZ, no. 23732.

26. Λέων	царски протоспатарије и кјестор	прва половина XI века (1025)	G. Zacos, A. Veglery, <i>Byzantine Lead Seals</i> , vol. II, no. 999.	
27. Λέων ὁ Σβραντέπιχος	патрикије и кјестор	почетак IX века	Theophanis <i>chronographia</i> , ed. de Boor, t. I, 476, l. 9–11.	Учествовао у завери цара Нићифора вид. Guiland, <i>Questeur</i> , 94; Laurent, <i>Corpus II</i> , 612. Лоран га назива Тесараоктапехис, према податку о патрикију тог имена у Leonis <i>grammatici</i> , ed. I Bekker, CFBH, 200.
28. Λέων / Λέων	проедар и кјестор протопроедар и кјестор	друга половина XI века ¹⁹³ око 1075. или касније ¹⁹⁴	Dumbarton Oaks, <i>Byzantine collection</i> BZS.1958.106.2935 Dumbarton Oaks, <i>Byzantine collection</i> BZS.1958.106.243	Детаљније, PmB, Leon, no. 20254; 20255; 20182.
29. Μήνα	патрикије и кјестор	VII век	G. Zacos, A. Veglery, <i>Byzantine Lead Seals</i> , vol. I, 1554A	
30. Μύρων	протоспатарије и кјестор	прва половина XI века ¹⁹⁵	Πείρα, XVI, 13 (<i>Jus Graecoromanum</i> , vol. 4, edd. I. Zepos, P. Zepos)	
31. Μυχαήλ	магистар, квестор и сакеларије	X век	V. Laurent, <i>La collection C. Orghidan</i> , Paris 1952, no. 179	
32. Μυχαήλ	царски спатарије и квестор царски протоспатарије и квестор царски протоспатарије и кјестор царски протоспатарије и кјестор	X век	Dumbarton Oaks, <i>Byzantine collection</i> BZS.1947.2.838 Dumbarton Oaks, <i>Byzantine collection</i> BZS.1958.106.5392, BZS.1958.106.5082 Dumbarton Oaks, <i>Byzantine collection</i> BZS.1958.106.5081 Jordanov, <i>Corpus III.1</i> , no. 932 (= I. Yordanov, Z. Zhekova, <i>Catalogue of medieval seals at the Regional Historical Museum of Shumen</i> , Shumen 2007, 255f).	
33. Μυχαήλ	царски спатарије и квесторијан	крај XI века	Laurent, <i>Corpus II</i> , no. 1125.	

¹⁹³ Према Laurent, *Corpus II*, no. 1114.

¹⁹⁴ PmB, Leon no. 20254.

¹⁹⁵ 1033. година, датација према PmB, no. 12101.

34. Μιχαήλ τοῦ Ἀνζοῦ	вестис, судија вигле и кјестор вестис и кјестор кјестор	друга половина XI века	Laurent, Corpus II, no. 1111. P. Gautier, La Diataxis de Michel Attaliate, REB 39 (1981) 5–143. Laurent, Corpus II, no. 1112.	Гијан наводи да је Анза у Типику Михаила Аталијата повезан с номофилаксом, и да су обојица насловљени као судије – δικασταί, Guiland, Questeur, 96. Познато је још неколико сигилографских извора у којима се Михаило Анза помиње без звања кјестора (cf. BZS.1958.106.2377). Детаљније о томе, као и о породици Анза, са упућивањем на литературу, Laurent, Corpus II, 615–620.
35. Μιχαήλ τοῦ Αττίμου	кјестор	XIII–XIV век	G. Fatouros, Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290–nach 1350), tail II: Text, Vienna 1973, no. 158.	Писмо бр. 158. је адресирано на кјестора кир Михаила Ацимиса.
36. Μιχαήλ τοῦ Βαρσοῦ	проедар, судија вигле и кјестор	друга половина XI века ¹⁹⁶	Laurent, Corpus II, no. 1113.	Познат из бројних других извора, без звања кјестора. Носио је неколико високих достојанстава (проедар, магистар, протоспатарије) вид. PmB, Michael, no. 125. У актима Синода у Влахерни носио је достојанство протокуропалата, које је добио, како се претпоставља, након службе кјестора, P. Gautier, le Synode des Blachernes (fin 1094) – étude prosopographique, REB 29 (1971). У ранијим изворима је куропалат. О томе, Laurent, Corpus II, 617. Обављао је и правосудне функције судије, судије хиподрома и букелариона и судије Велума (PmB, Michael, no. 125).
37. Νικήτα	патрикије и квестор	пре 25. 3. 741, вероватно током 740.	Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V. ed. L. Burgmann, Frankfurt 1983, Prooimion, l. 40–41.	У неколико рукописа Еклоге се именује квестор, претпостављени састављач Законика.
38. Νικήτα	патрикије и квестор (кјестор ¹⁹⁷)	745–767.	Βίος του εν αγίοις πατρός ημων Ανδρέου του Ιεροσολυμίτου, αρχιεπισκόπου γενομένου Κρήτης (издање Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας, ή, συλλογή ανεκδότην και σπανίων ελληνικών συγγραφών περι των κατά την Εώαν ορθοδόξων εκκλησιών και μάάλιστα της των Παλαιστινών, ed. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Εν Πετρούπολει 1898. 169–179).	Писац Житија Светог Андреја Критског.

¹⁹⁶ 1075. година, PmB, Michael no. 125.

¹⁹⁷ Рукопис Б.

<p>39. Νικήτα ὁ Σιφρλίνας</p>	<p>кјестор и судија</p> <p>судија и кјестор</p> <p>кјестор</p> <p>кјестор кјестор</p> <p>ἄρχων δικασπόλων¹⁹⁸ кјестор</p>	<p>друга половина XI века</p> <p>XI/XII век</p>	<p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1951.31.5.152</p> <p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1951.31.5.546</p> <p>Actes d'Iviron II, no. 47, l. 72 (1098).</p> <p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.5076, BZS.1958.106.3113</p> <p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.4018</p>	<p>Својим потписом оверио је као кјестор препис тестамена монахиње Марије 1098. године (Actes d'Iviron II, no. 47, l. 72–73). У формули стоји да је документ и печатаирао (l. 73). У хрисовуљи Алексија I Комнина из 1089. године потврђује се практик који је печатаирао Никита Ксифилин, магистар, судија и анаграфевс Болерона, Стримона и Солуна. Приређивач је сматрао да је ова личност вероватно различита од кјестора Ксифилина (Archives de l'Athos, Actes de Lavra I, 266–267). После фебруара 1094. године друго лице је потписано са овом титулатуром. Истовремено, кјестор Никаевс се појављује у изворима до 1093. године. Из овога је Лоран идентификовао магистра, судију и анаграфа Ксифилина са кјестором Ксифилином познатим од 1094–1098. године, Laurent, Corpus II, 619. Вид. и Actes d'Esfigmenou, 55. Претпоставка издавача аката Манастира Дохијара је да се исти Ксифилин појављује као судија и анаграфевс Никита Ксифилин 1089. године у Питакиону цара Алексија I Комнина и протакси Ане Даласин (Actes de Dochiariou, no. 2). Магистар Ксифилин појављује се у петицији упућеној цару Алексију Комнину 1085. године (H. J. Scheltema, Une pétition à l'empereur Alexis Comnène d l'an 1085, Opera Minora ad iuris historiam pertinentia, Groningue 2004, 128–129). Према мишљењу Н. Икономидиса, могуће је да је Никита Ксифилин био кјестор два пута, први пут у периоду када је настао акт из 1085. (иако у њему није наведен као кјестор), а други пут у десетој деценији XI века.</p>
<p>40. Νικόλαος</p>	<p>лекар и квестор</p>	<p>712. година</p>	<p>Theophanes Confessor, Chronographia, ed. C. de Boor, 382, l. 18–19.</p>	<p>712. године цар Филипик Вардан сазвао је савет који је прогласио јеретичким закључке Шестог Васељенског сабора и повратио монотелитско учење. Николаос, који је био ђакон, затим студент медицине, појављује се на том савету у звању квестора.</p>

¹⁹⁸ Вид. Laurent, Corpus II, 620 са позивом на Seibt, Νέος Ἑλληνομνήμων, т. 8, 1911, 157, no. 267, l. 5.

41. Νικηφόρος Χοήρινος	кјестор	друга половина XIII века ¹⁹⁹	Georgius Pachymeres, ed. I. Bekkerus, vol. alterum, CSHB, Bonnae 1895, 126, l. 12; 164, l. 16–17.	Познати званичник, који је у богатој каријери, између осталог, био је и месазон, мистикос, ἐπί τοῦ κavicλείου, кјестор, детаљније Guiland, Questeur, 96–97; PLP, no. 30961. У акту из 1286. године, квестор Нићифор Хумн, по царском налогу, доделио је Манастиру Зографу једно земљиште (παραβοτικὸν ὑράτца). У хоризми Михаила VIII Палеолога (The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou, ed. C. Pavlikianov, Sofia 2014, no. 10; BB Приложеније къ XIII тому)
	кјестор		The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou, ed. C. Pavlikianov, Sofia 2014, no. 13 (Actes de Athos. IV. Actes de Zographou, no. 10; BB Приложеније къ XIII тому)	У хоризми Михаила VIII Палеолога (The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou, ed. C. Pavlikianov, Sofia 2014, no. 10), из 1276. године помиње се кјестор (ὁ πανσέβαστος κοισίτωρ), без имена, међутим реч је такође о Нићифору Хумну, вид. PLP, no. 30961.
	кјестор		The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou, ed. C. Pavlikianov, Sofia 2014, no. 10	
42. Παύλος	патрикије и квестор	IX век ²⁰⁰	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.1022	Печати Павла који носи титулу царског спатарокандидата и протоспатарија, датовани су IX/X веком, те се највероватније не ради о истом лицу (cf. Zacos, Seals, no. 2294A). Павле, патрикије и велики логотет познат је такође из печата датованих IX веком. Та личност је идентификована са патрикијем и логотетом тоῦ δρόκου, који се појављује у печату датованом у период 750–850. године (Zacos, Veglery, Byzantine Lead Seals, vol. I, part 2, no. 2292 A), PmbZ 5827; 5847. Примећује се да је у питању иста епоха као у случају патрикија и квестора Павла. Павле, који се 869. појављује као патрикије и епарх тоῦ πρατορίου (PmbZ, 26302), вероватно није иста особа као поменути квестор.

¹⁹⁹ 1272/75–1293 (PLP).

²⁰⁰ 750–850. година (Zacos, Byzantine Lead Seals, no. 2293); VIII/IX век (Laurent, Corpus II, no. 1099).

43. Πέτρος	кјестор патрикије и кјестор антипат, патрикије и кјестор ²⁰¹	прва половина XI века	Πεῖρα, LI, 21. Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites, ed. G. Ficker, Kiel 1911, 19, l. 5. Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1947.2.950 ²⁰²	Очигледно, лице блиско правном свету. Појављује се у Пири, осим као кјестор, и као епарх, патрикије, протоасекретис и протоспатарије, и друго, умешан у неколико правних случајева. Детаљније, вид. PmB, no. 26542. Учествовао је на седницама Синодалног суда против патријарха Антиохије, где се помиње и у списку учесника.
44. Γρηγόριος	протоспатарије и кјестор	прва половина XI века	Πεῖρα, LVIII, 4.	Роман III Аргир (1028–1034), византијски цар, претходно епарх и кјестор. Вид. PmBZ, no. 26835.
45. Σέργιος	царски протоспатарије и квестор	прва половина IX века, ²⁰³ епоха иконо- борства ²⁰⁴	Laurent, Corpus II, no. 1101. (= J. Ebersolt, Sceaux byzantins du Musée de Constantinople. Pl. VII, VIII et IX, Revue Numismatique 4.18 (1914), 207–243, 377–409, no. 488)	
46. Σέργιος	тада кјестор, сада епарх, протоспатарије	прва половина XI века	Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites, ed. G. Ficker, 20, l. 24.	Учествовао на седницама Синодалног суда, забележен као учесник, детаљније, вид. PmB, no. 106; cf. 108. Могућа идентификација са no. 47.
47. Σέργιος	кјестор и протоспатарије	прва половина XI века	Πεῖρα, LXVI, 1	Вид. претходно поље.
48. Στέφανος Παλάτωνος	севаст, носилац квесторског достојанства	крај XII века	Laurent, Corpus II, no. 1122.	Познат у документима из 1196. године као <i>ἡρῳϊονοβελισιμοхийερταίης</i> велики сакеларије, Archives de l'Athos, Actes de Lavra I, no. 67, l. 103–104; no. 68, l. 11–12; 45–46.
49. Θεόδωρος	царски протоспатарије и квестор	IX век	G. Zacos, A. Veglery, Byzantine Lead Seals, vol. I, no. 2453 A	

²⁰¹ Κεραίστωρ

²⁰² Није најсигурније читање печата.

²⁰³ Laurent, Corpus II, no. 1101.

²⁰⁴ Ebersolt, Sceaux byzantins, 395 (no. 488).

50. Θεόδωρος Δεκαπολίτη	<p>протоспатарије ἐπί τοῦ Χρυσотρικλινοῦ и кјестор</p> <p>патрикије и кјестор</p> <p>патрикије и кјестор</p> <p>патрикије и кјестор</p> <p>патрикије и кјестор</p>	X век	<p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.2149</p> <p>Les Nouvelles des empereurs Macédoniens. Concernant la terre et les stratiotes, ed. N. Svoronos, Athènes 1994, no. 5 (947?), 116.</p> <p>Jus Graecoromanum, edd. P. Zepos, I. Zepos, vol. I, 222–227 (Nov. VIII)</p> <p>Jus Graecoromanum, edd. P. Zepos, I. Zepos, vol. I, 227–229 (Nov. IX)</p> <p>Studies in Byzantine Sigillography, vol. 7, ed. W. Seibt, Washington 2002, fig. 8</p>	<p>Састављач више царских новела, у звању кјестора и магистра, за време владавине цара Константина VII и цара Романа II. У неким рукописима различитих извора појављује се Теодосије, патрикије, кјестор и магистар, који је, по закључку Н. Свороноса, грешком тако забележен, те се ради о Теодору Декаполиту (Les Nouvelles des empereurs Macédoniens, 129). Патрикије и кјестор Теофил, који се такође појављује у изворима истог периода, различита је личност од Теодора. На основу хронологије извора Своронос је закључио да је кјестор Теофил претходник кјестора Теодора, вид. Les Nouvelles des empereurs Macédoniens, 130. Декаполит је био један од судија који су у присуству цара Василија II судили у спору који се тичао фалсификовања исправа. Тај случај је описан у Пејра, LXIV, 1. Можда је Декаполит неименовани судија и кјестор који се помиње као адресат писама Симеона магистра (Syn. mag. ерр). Теодор Декаполит је познат и из неколицине других извора, вид. PmB, 27708. За прецизно датовање његовог мандата кјестора, види такође PmB.</p>
51. Θεόδωρος Παντέχνης	кјестор и номофилак	друга половина XII века	<p>Τυπικόν της εν Κωνσταντινουπόλει Μονής του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, ed. Σ. Ευστρατιάδης, Ἑλληνικά 1 (1928) 245–314.</p>	<p>О Теодору Пантехнису, вид. P. Magdalino, The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180, Cambridge 2002, 260.</p>
52. Θεόδωρος τοῦ Προμοντηνοῦ	протоспатарије, судија Велума, кјестор	XI век	<p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.3105</p>	
53. Θεόδωρος τοῦ Προπεινοῦ (?)	протоспатарије, судија вигле и кјестор	XI век	<p>Laurent, Corpus II, no. 1109.</p>	<p>Познат је из других сигилиографских извора као протоспатарије и судија Арменијака; протоспатарије и судија Цибириота; патрикије и судија Велума. Вид. Laurent, Corpus II, 615.</p>

<p>54. Θεόβροτος τοῦ Σιμωνίου</p>	<p>протопроедар и кјестор</p> <p>протопроедар и кјестор</p> <p>протопроедар и кјестор</p> <p>протокуропалат и кјестор</p> <p>протокуропалат и кјестор</p>	<p>XI/XII век²⁰⁵</p>	<p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.3320</p> <p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.3319 (Laurent, Corpus II, no. 1118)</p> <p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.1339 (Laurent, Corpus II, no. 1118)</p> <p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.3318</p> <p>Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.3753 (Laurent, Corpus II, no. 1119)</p>	<p>Аутор еулогије о Светом Ђорђу. Појављује се у Новели XXI Алексија I Комнина из 1082. године (Jus Graecoromanum, edd. P. Zepos, I. Zepos, vol. I, 299) као магистар и судија (κρητῆς). У актима Синода у Влахерни 1094/95 наводи се као протопроедар, Gautier, Synode, 255–256. О биографији, детаљније Laurent, Corpus II, 620. Лоран је исправио погрешно датовање наведених печата које су установили Шлумбергер и Константиноулос.</p>
<p>55. Θεοκτιστος</p>	<p>патрикије и квестор</p>	<p>почетак IX века²⁰⁶</p>	<p>Theophanis chronographia, ed. de Boor, t. I, 476, l. 9–11.</p>	<p>31. октобра 802. године патрикије и квестор Теоктист учествовао је у свргавању царице Ирине које је организовао будући цар Нићифор I. У току владавине цара Нићифора I, као и након његове смрти, Теоктист је био активни учесник политичких догађаја. Квестор Теоктист је вероватно иста личност као и магистар Теоктист који је са патријархом и другим званичницима саветовао цара Михаила I након пораза код Версиникије. Био је адресат писма Теодора Студита, написаног око 809. године, у којем је Студит објаснио своју позицију у вези са Михеанском контроверзом. На крају живота се замонашио, вероватно у Халкедону, где га је Студит посетио 821. године, након што је ослобођен изгнанства. Детаљније, PMBZ, 8046. Како се у хроници уз Теоктиста помиње и квестор Лав, Гијан је поставио питање о природи и сврси двају истих функционера, Guiland, Questeur, 94.</p>

²⁰⁵ Почетак XII века, terminus ante quem (око) 1112, вид. Laurent, Corpus II, no. 1118.

²⁰⁶ Таq 802; трq 821, према PMBZ, 8046.

56. Θεοφύλακτος	спатариие и квестор	VII или VIII век ²⁰⁷	Byzantinische Bleisiegel in Berlin, edd. P. Speck et alia, Bonn 1986, no. 47.	
57. Θεοφίλος	кјестор	900–925. ²⁰⁸	Arethae archiepiscopi caesariensis: Scripta minora, vol. I, ed. L. G. Westerink, 34.	Адресат писама архиепископа Арете из Цезареје. Писмо помиње жену чији је случај прослеђен кјестору на одлучивање. Жена је противно очевом тестаменту 15 година живела са ожењеним мушкарцем у очевој кући. У тој заједници добила је и децу. Након очеве смрти, сакрила је тестамент, окупирала заоставштину коју је отац наменио цркви и продала слуге које је отац ослободио. Архиепископ је тражио од кјестора Теофила да жену строго казни.
58. Θεοφίλος ὁ Ἐρωτικός	царски протоспатариие и кјестор царски протоспатариие и кјестор царски протоспатариие и кјестор царски протоспатариие и кјестор патрикије и кјестор патрикије и кјестор патрикије и кјестор	середина X века	Laurent, Corpus II, no. 1107. Laurent, Corpus II, no. 1108. Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1958.106.2182 Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1955.1.1703 Theophanes Continuatus, CSHB, 444, l. 6–11. Nov. VI, Jus Graecoromanum, vol. I, edd. P. Zepos, I. Zepos, 214–215, l. 2 (947) (= Nov. XIV, Les nouvelles des empereurs macédoniens : concernant la terre et les stratiotes, no. 4). Nov. VII, Jus Graecoromanum, vol. I, edd. P. Zepos, I. Zepos, 218, l. 1–2 (945–959)	Теофилос је био градски епарх, а на почетку владавине цара Константина VII Порфиrogenита именован је за патрикија и кјестора (како доноси Theophanes Continuatus, lib. VI, CSHB, 444). Епарх Теофил је вероватно исти онај епарх Теофил Еротикос, зет патрикија Нићифора, који је предавао геометрију на Универзитету, којег такође помиње Теофанов настављач (Theophanes Continuatus, CSHB, 446). Guiland, Questeur, 95; Laurent, Corpus II, 613. Познато је више новела патрикија и кјестора Теофила за време владавине царева Константина VII Порфиrogenита и Романа II. У различитим рукописима Синопсиса Василика, позивајући се на Новелу цара Константина VII Порфиrogenита, кјестор Теофил се назива патрикијем и кјестором Теодосијем или Теодором Декаполитом, N. Svoronos, La Synopsis Major des Basiliques et ses appendices, Appendix B, Paris 1964, 94. Детаљније, вид. PMBZ, no. 28154.

²⁰⁷ О датовању, Theophylaktos 72, Prosopography of the Byzantine Empire, према Byzantinische Bleisiegel in Berlin, edd. P. Speck et alia, 79.

²⁰⁸ PMBZ, no. 28150.

59. Анонимус	царски спатарокандидат и квестор	IX век	Dumbarton Oaks, Byzantine collection BZS.1951.31.5.2199	
60. Анонимус	кјестор кјестор кјестор	прва половина IX века ²⁰⁹	Theophanes continuatus, ed. I. Bekkerus, CSHB, lib. 36, l. 4–11. Ioannis Zonarae, Epitomae historiarum, l. XVIII, 331, 6–13. Ioannis Scylitzae, ed. I. Thurn, CFHB, Berlin 1973, 20, l. 63–72.	Поменут али неименован у епизоди око пророчанства које је мучило цара Лава V Јерменина. Наводи га Guilland, Questeur, 94.
61. Анонимус	квестор	прва половина IX века ²¹⁰	Narratio de Theophili benefactis, Analecta Byzantino-Russica (BHG 1735), ed. V. E. Regel, Petropoli 1891, 40–43.	
62. Анонимус	кјестор	XIII–XIV век	Manuelis Philae carmina, II Codex Florentinus, Parisiis 1857, no. CXVIII (310)	Песма је упућена квестору, али се не наводи којем. Наводи га Guilland, Questeur, 97.

²⁰⁹ Према Guilland, Questeur, 94.

²¹⁰ Према PMBZ, Anonymus, 11805.

Tamara Ilić

Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade

tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

QUAESTOR (ΚΥΑΙΣΤΩΡ) – QUAESITOR-ΟΣ – ΚΟΙΑΙΣΤΩΡ

The public office of quaestor is known to us from the history of ancient Rome. In a new guise, as *quaestor sacri palatii* (Quaestor of the Sacred Palace), it reemerged in the fourth century, during the reign of Constantine the Great, denoting the public official responsible for proclaiming and implementing the emperor's decisions. Over the following centuries, the quaestor's purview broadened, and he acquired administrative and judicial responsibilities (*leges dictandae*, *preces*). Of particular note is his judicial role, practiced from the time of Theodosios II and Valentinian III (CJ VII, 62, 32 = B. IX, 1, 122), in which the quaestor, based on his senior rank, together with the praetorian prefect, acted as a court of appeal that discussed appeals to the decisions of high-ranking dignitaries.

But the office of quaestor evolved during the reign of Justinian I. Besides the previously second-degree powers, modified in some details, and the addition of second-degree appeals to the rulings of a *doux*, the quaestor (now renamed *QUAESITOROS*), based on the Novel 80 (539 AD) investigates, resolves and punishes a set of newly established cases in practice, with the most notable among them being matters concerning foreigners and forged documents. At the same time, the chancellery was created, so the rules about the quaestor's subordinates were changed. Based on those and other data, the role of the quaestor-quaesitoros in the sixth century was, on one hand, analogous with the previous tradition (participating in compiling *codices*, signing laws etc.), but it was also innovative, especially from 539 AD onward.

The legal sources from the Middle Byzantine period, particularly the *Ecloga*, also bear evidence to the erstwhile understanding of the quaestor as a *codex compiler* and active participant in crime prevention. In this period, however, literary sources offer much more information, with quaestors appearing in them as political figures, emperor's allies and envoys. Ninth- and tenth-century legal compilations provide more data about the role of the quaestor in law. In them, the quaestor (now more frequently named as *κοιαίστωρ*) appears in the field of status, family, marriage and inheritance law. These claims also appear in sources of a different nature (the imperial novels of Leo VI the Wise and Constantine VII Porphyrogenitus), which clarifies the quaestor's role in practice.

Elucidating the judicial system of this period is particularly important, primarily based on the compilation *Ecloga Basilicorum*, which offers more detailed information about the quaestor's court and powers. Combining these data with the evidence from the known lists of dignitaries and officials revealing which offices the quaestor's chancellery included [antigraphos, scribe, (e)sceptor, libellesios, proto-kankellarios and kankellarios].

After the tenth century, references to the quaestor grew increasingly frequent, testifying to his widespread role in various branches of the law. Data from the legal practice (Πεῖρα) confirm the already attested participation of quaestors in inheritance and family law. A few private-law documents also contain details about the process of archiving and copying wills, which were archived at the quaestor's chancellery in Constantinople. These data, as well as information from sigillographic and literary sources, allow us to infer that the quaestor's role in the tenth century, and especially in the eleventh and twelfth century, was still relevant and continued to exist in the public sphere, in which the quaestor acted as the emperor's spokesman and deputy and composer of imperial laws, and especially in private law branches, in which he is known to have dealt with various forms of inheritance through wills and investigating the veracity of documents. In that period, like before, the quaestors bore the highest dignities, and many of them are known to have also held other judicial functions.

After the restoration of the Empire, the office of quaestor continued to exist, but its nature dramatically changed. From Pseudo-Kodinos' list, we learn that the function disappeared and the quaestor was now solely a dignitary. Other sources show that the title was still associated with the intellectual elite and rather prestigious.

FREDERICK LAURITZEN
Scuola grande di San Marco, Venezia
frederick.lauritzen@scuolagrandesanmarco.it

PLOTINUS THE ANTIPALAMITE

The synod of Constantinople of 1351 discussed six questions and answers concerning the Palamite doctrine of energies. Nikephoros Gregoras was condemned at the gathering and subsequently defended his position in his *History of the Romans*, where he indicated that the Neoplatonist Plotinus held the same views on the relation between the divine and its activities. This would imply that Plotinus' ideas were also condemned at the synod of 1351. On the other side of the debate, the Neoplatonist Proclus had anticipated the same arguments as Gregory Palamas in his commentary on Plato's *Parmenides*. Indeed, the Palamite debate employed argumentative strategies which had distinguished Plotinus from Proclus and therefore revealed the brilliant dynamism of Byzantine Platonism in the fourteenth century.

Keywords: Plotinus, Proclus, Neoplatonism, Gregory Palamas, Nikephoros Gregoras, Hesychasm

Gregory Palamas (1296–1359) managed to have Plotinus (205–270) condemned for heresy during a synod held in Constantinople in 1351.¹ His rival Nikephoros Gregoras (1295–1360) was upset to have anathemas written against himself and in his *History*² explained how Plotinus had proposed his same ideas. Louth has pointed out that remarkably little research has been done on these neoplatonic debates present in Gregoras' polemical writings.³ The paper will show that Gregoras

¹ The edition used here is that of CCP1351.

² Niceph. Greg. *Hist.* Bekker Schopen.

³ “In a further stage of the controversy, Palamas had to meet the arguments of Gregory Akindynos and Nikephoros Gregoras. Very little research has been devoted to the details of these arguments (which are, indeed, tedious to read), but perhaps a few points may be made.” Sinissioglou, *Platonism from Maximus the Confessor*, 339.

successfully identifies passages in Plotinus which contradict Palamas and thus turns Plotinus into an Anti-Palamite. What is striking is that Palamas agrees with the Neoplatonist Proclus (412–485) on the same points and therefore Palamas is not against Platonism as such.⁴ The Byzantines were aware of different schools of Neoplatonism, they could distinguish Plotinus from Proclus, and Palamas endorsed Proclus precisely on those ideas which found the opposition of both Plotinus and Gregoras. Thus, Gregoras and Palamas, present different points of view, within the tradition of Byzantine Platonism.⁵

The synod of 1351 in some ways is the final chapter of the hesychast controversy which had begun with the publication of the Tomos Agioreitikos in 1340 on Mt. Athos.⁶ The decree of the synod of 1351 has the peculiarity of being rather well structured. It indicates six questions concerning the divine energies:

- 1) Is there a distinction between essence and energy in God? (CCP1351.502–503)
- 2) If so, is energy created or uncreated? (CCP1351.503–505)
- 3) If so, how is it that God is not complex? (CCP1351.505–507)
- 4) If so, how is it that one applies the term divinity to energy without falling into ditheism? (CCP1351.508–509)
- 5) Is it correct and traditional to say that essence surpasses energy? (CCP1351.511–512)
- 6) Does one participate in the essence or energy of God? (CCP1351.513–514)

Each of these questions was answered in the decree.

- 1) There is a distinction between essence and energy (CCP1351.519–784)
- 2) Energy is uncreated (CCP1351.785–820)
- 3) God is not complex (CCP1351.821–862)
- 4) The term divinity applies to energy as well (CCP1351.863–962)
- 5) Essence is superior to energy (CCP1351.963–1034)
- 6) Participation is in the energy of God (CCP1351.1035–1228)

Those who did not accept these decisions were included in the list of anathemas. Nikephoros Gregoras⁷ was condemned together with Gregory Acindynos and Barlaam of Calabria.⁸ In his *History of the Romans*, Gregoras explained why he

⁴ See Polemis, neoplatonic and hesychastic elements. Shchukin, Self-reversion in Palamas. In general, see Lauritzen, Wear, Byzantine Platonism. Contra N. Sinissoglou, Radical Platonism, 100–113.

⁵ See Lauritzen F., Wear S., Byzantine Platonists (284–1453).

⁶ Gregorius Palamas, Tomus Agioriticus.

⁷ Synodicum Orthodoxiae 640–646 Gouillard.

⁸ Synodicum Orthodoxiae 572–633 Gouillard.

thought his condemnation was incorrect. At 23.1.6–7 [1088a–1089e Schopen] he quotes explicitly Plotinus in defence of specific points of the controversy on energies. He says one should listen to Plotinus for the discussion on being and energies,⁹ and specifically Ennead 6.7 and 6.8.¹⁰ The passages quoted are the following:

Plot. 6.7.37

Plot. 6.7.37.13–14 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* Rom. 23.1.7
[2.1090.17–18] Schopen

Plot. 6.7.41

Plot. 6.7.41.14–17 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.7
[2.1090.18–20] Schopen

Plot. 6.7.41.16 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6
[2.1088.17] Schopen

Plot. 6.8.4

Plot. 6.8.4.24–27 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6
[2.1089.1–4] Schopen

Plot. 6.8.12

Plot. 6.8.12.23–25 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6
[2.1088.8–10] Schopen

Plot. 6.8.12.32–36 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6
[2.1088.10–14] Schopen

Plot. 6.8.13

Plot. 6.8.13.33–36 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6
[2.1088.3–5] Schopen

Plot. 6.8.13.38 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6
[2.1088.5–6] Schopen

Plot. 6.8.13.40 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6
[2.1088.6–7] Schopen

Plot. 6.8.17

Plot. 6.8.17.9–13 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.7
[2.1090.13–16] Schopen

⁹ Πλωτίνου τοίνυν ἀκουσώμεθα πρώτως, περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας θεοῦ τάδε διεξιόντος (Niceph. Greg. 2.1088.1–3 Schopen). So let us hear firstly Plotinus explaining about essence and energy of God.

¹⁰ Plotini Enneades.

Plot. 6.8.20

Plot. 6.8.20.11–13 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6 [2.1088.14–16] Schopen

Plot. 6.8.20.13–15 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6 [2.1088.13–15] Schopen

Plot. 6.8.20.16–18 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6 [2.1088.19–20] Schopen

Plot. 6.8.21

Plot. 6.8.21.11–12 Henry Schwyzer = Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6 [2.1088.21–22] Schopen

Aside from a couple of quotations from Ennead 6.7 all references are from Ennead 6.8. This is quite extraordinary and reveals an argumentative strategy which is rather eccentric. Firstly, it identifies two treatises composed between 263 and 268 (essays 38–39)¹¹, when he was writing with Porphyry.¹² Moreover, these seem to be responses to questions concerning fate, necessity and free will rather than energies. Especially 6.8 is polemic in nature and is answering the question whether God wills himself to be as he is. Plotinus is answering what he called the *τολμηρὸς λόγος* ‘the daring argument’, still a rather controversial subject among scholars.¹³ An interesting question, but not directly connected with the nature of energies or emanations. Unfortunately, in the two paragraphs where Gregoras quotes Plotinus, he does not explain how that relates to his ideas but seems to imply that the text itself is enough. He claims that church fathers as well as others agree with him.¹⁴ In a preceding paragraph in which he introduces the argument he indicated that the problem hinged on the relation between being and energy.¹⁵ He does not quote Plotinus according to the Enneads but creates a catena, a chain of texts, which justify his point, to provide answers to the definitions given at the synod of 1351. If one places Gregoras’ quotations of Plotinus within the framework of answers to the Synod of 1351 one obtains:

- 1) The distinction of essence and energy (Plot. 6.8.13.33–40)
- 2) essence and energy are two different beings (Plot. 6.8.13–36)
- 3) God is complex (Plot. 6.8.12.23–36)
- 4) energy is an addition (Plot. 6.8.20.11–13)
- 5) essence surpasses energy (Plot. 6.8.20.11–15)

¹¹ Porph. *Plot.* 5.43–46 Henry Schwyzer.

¹² Porph. *Plot.* 5.59–60 Henry Schwyzer. Porphyry was much celebrated by Augustine. See Clark, Augustine’s Porphyry.

¹³ Plot. 6.8.7.11 [39] Henry Schwyzer. Leroux Plotin; O’Meara, Plotin.

¹⁴ Niceph. Greg. *Hist.* 23.1.6–8 [2.1089.5–1090.12] Schopen.

¹⁵ Πλωτίνου τοίνυν ἀκουσώμεθα πρώτως, περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας θεοῦ τάδε διεξιόντος (Niceph. Greg. *Hist.* 2.1088.1–3 Schopen).

The main point is the distinction of essence and energies. This is not a problem for most neoplatonists, but only for Plotinus and therefore Gregoras was astute in employing Ennead 6.8. However, from a neoplatonic point of view, it is a rather unusual and even a weak strategy, since it reveals that Gregoras was not interested in the notion of περιουσία δυνάμεως. This is defined in Proclus' Elements of Theology:

Πᾶν τὸ παράγον διὰ τελειότητα καὶ δυνάμεως περιουσίαν παρακτικὸν ἔστι τῶν δευτέρων. (Procl. ET 27 Dodds).

Every producing cause is productive of secondary existences because of its completeness and superfluity of potency. (tr. Dodds)

On a simplistic level, it means that which causes what is outside it, does so by an excess of power. This does not alter the nature of what is the cause. Lloyd had referred to this as the law of undiminished giving.¹⁶ In other words, God may remain unchanged while causing something else. The fact Palamas is employing this concept is confirmed by Akindynos:

Πῶς γὰρ οὐρανοῦ δημιουργός, πῶς γῆς, πῶς θαλάσσης, ἀέρος τε καὶ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῶων ἀπάντων, καὶ σοῦ γε αὐτοῦ τοῦ πάντα μετ' ἀκριβείας ζητοῦντος; Πάντως ἂν εἴποις ὅτι δυνάμεως περιουσία τὰ πάντα παρήγαγεν (Gregory Acindynos, Refutatio Magna 3.73.23–27 Cañellas)

For how can you simply say that the maker of heaven, earth, sea, air and all plants and animals, and the maker of you who are seeking everything precisely, caused everything by an excess of power?

Akindynos, who defines this idea as ridiculous¹⁷, does not seem to understand that Dionysius the Areopagite had said that God created the world precisely with the excess of power.

Ἡμεῖς δὲ τοῦ θεολόγου κατὰ τὸ ἐφικτὸν στοχαζόμενοι τὸν ὑπερδύναμον θεὸν ὑμνοῦμεν ὡς παντοδύναμον, ὡς μακάριον καὶ μόνον δυνάστην, ὡς δεσπότην ἐν τῇ δυναστείᾳ αὐτοῦ τοῦ αἰῶνος, ὡς κατ' οὐδὲν τῶν ὄντων ἐκπεπτωκότα, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπερέχοντα καὶ προέχοντα πάντα τὰ ὄντα κατὰ δύναμιν ὑπερουσίον καὶ πᾶσι τοῖς οὐσί τοις δύνασθαι εἶναι καὶ τότε εἶναι κατὰ περιουσίαν ὑπερβαλλούσης δυνάμεως ἀφθόνω χύσει δεδωρημένον. (D.A. d.n. 8.6 [203.23–29] Suchla)

We seek as much as possible for a theologian and praise God who is above power as omnipotent, as a blessed and only one powerful, as a master in

¹⁶ Proclus ET commentary on 26–27, p. 214, Lloyd A.C., Anatomy of Neoplatonism 100–102.

¹⁷ Ἄρ' οὖν ἡ τοῦ Θεοῦ δύναμις τοῖς γινομένοις κατὰ συμβεβηκός, ὡς οὐσί γε καὶ πρὸ τοῦ γενέσθαι, ἐπεὶ περ τὸ συμβεβηκός οὐ καθ' αὐτὸ πέφυκεν, ἀλλ' ἐν τισι προϋποκειμένοις ὑπάρχειν; Εἰ δὲ γελοῖον τοῦτο, λείπεται κατ' οὐσίαν τὴν δύναμιν τοῦ δυνατοῦ <παρεῖναι πᾶσιν. ***>, ἰδίᾳ δὲ τὸν τὴν δύναμιν ἔχοντα, οὐδ' ἐν τοῖς ὀρωμένοις τούτοις, μήτιγ' ἐπὶ Θεοῦ. (Greg. Acind. RM, 3.73.27–34 Cañellas).

the power of this age, as failing beings in nothing, but rather above and before all beings according to a power superior to being and by being powerful for all beings, and this being is awarded by the excess of overspilling power by an incorruptible outpouring.

This point is discussed at the Synod of 1351.¹⁸ Nevertheless, Akindynos helps us understand Gregoras' strategy, since he is concerned about the creation of pre-existent elements beside God. This is question number 4 of the synod of 1351.¹⁹ If one turns to an almost contemporary example, Nikephoros Choumnos and his essay against Plotinus' psychology²⁰, the main concern was the matter of the double descent of the soul, as defined by Plotinus.²¹ Indeed, the Neoplatonist Proclus had attacked this idea in Plotinus since it meant that the soul pre-existed the body.²² It is striking that when Palamas refers by name to Plotinus in his texts²³, he is often speaking of the question addressed by Choumnos whose essay Palamas may have used. Pre-existence identifies elements present before God created the world. Origen argued it and was condemned in 553²⁴, as was John Italos in 1077 and 1082.²⁵ The Anti-Palamites argued in 1351 that the energies implied their pre-existence before creation and therefore a sort of di-theism. Akindynos thus questions the notion of *περιουσία δυνάμεως*. This is striking since it was considered an accepted and standard opinion by the following philosophers who employ the concept during the entire period when Constantinople was capital of the Roman Empire (330–1453): Iamblichus²⁶, Sallustius²⁷, Syrianus²⁸, Proclus²⁹,

¹⁸ The synod of 1351 claims its opponents deny the points raised by Dionysius the Areopagite: *πάσαν δὲ δύναμιν καὶ ἐνέργειαν θεοῦ καὶ ἀπλῶς τὸ τοῦτου παντοδύναμον ἀθετοῦντές τε καὶ ἀρνούμενοι* (CCP1351.291–292). The term *παντοδύναμον* recalls the passage in the Divine Names quoted above.

¹⁹ CCP1351.508–509.

²⁰ Nic. Chumn. *Plot.* 5.58–86. Förstel, Nikephoros Choumnos and Platonism.

²¹ *Plot.* 3.4 [15] and 4.8.8 [6] where he says the doctrine is not platonic.

²² Πᾶσα μερική ψυχὴ κατιούσα εἰς γένεσιν ὅλη κάτεισι, καὶ οὐ τὸ μὲν αὐτῆς ἄνω μένει, τὸ δὲ κάτεισιν. (Procl. ET 211 Dodds and commentary).

²³ Greg. Palam. *Ad Acind.* 3.46.4, 9, 12. *Hesych.* 2.1.7.15; *Contr. Acind.* 7.9.25.2, 12, 15.

²⁴ Εἴ τις τὴν μυθώδη προὔπαρξιν τῶν ψυχῶν καὶ τὴν ταύτη ἐπομένην τερατώδη ἀποκατάστασιν πρεσβεύει, ἀνάθεμα ἔστω. (CCP553 canones 3–4 Schwartz Straub) Αποδέδεικται τοίνυν ὅτι οὐχ ὡς Ὀριγένης Ληρεῖ, ἐν οὐρανοῖς αἱ ψυχαὶ προυπάρχουσαι ἔπειτα ἀμαρτήσασαι κατεπέμφθησαν τιμωρίας χάριν εἰς τὰ σώματα (Justn. *Ep.* CP 80.19–20 Amelotti Zingale).

²⁵ Synodikon 184–246 Gouillard. CCP 1082.

²⁶ Πέφυκεν αἰετῶν ἀκροτάτων ἢ περιουσία τῆς δυνάμεως καὶ ἐν τῷδε ὑπερέχειν τῶν ὄλων (Iamb. *Myst.* 5.23.12 des Places).

²⁷ Ὅ ταῦτα ποιῶν δημιουργὸς δυνάμεις γονίμους ἀφείς εἰς τὴν γένεσιν πάλιν συνάπτεται τοῖς Θεοῖς (Sallust. 4.9.3–5 Rochefort).

²⁸ Τὰ δὲ θεῖα πάντα, μενουσῶν αἰετῶν ἀρχῶν <ἐν> οἰκειοῖς ἤθεσι, πρόεισιν αὐτογόνως διὰ τε τὴν τῆς γονίμου δυνάμεως τῶν πρωτουργῶν αἰτίων περιουσίαν καὶ διὰ τὴν ἑαυτῶν αὐτοφανῆ καὶ αὐτόγονον ιδιότητα (Syrian. *In Metaph.* 187.6–9 Kroll).

²⁹ Procl. ET 27 Dodds.

Dionysius the Areopagite³⁰, Zaccharias Mytilenaeus³¹, Olympiodorus³², Simplicius³³, Maximus Confessor³⁴, Psellos³⁵, Italos³⁶, Nicholas of Methone³⁷, Theodore Metochites³⁸, to name a few.

Palamas disagreed with Akindynos and Gregoras' analysis. Before him, Proclus had already discussed these options and presented the argument in favour of this notion of περιουσία δυνάμεως in his commentary on the Parmenides.³⁹ He argues that energies are after the One.⁴⁰ However, he indicates that, since the One is a cause, there is a manner inherent in the One by which it is a cause.⁴¹ This is precedent to the energies. He claims some refer to this as energies,⁴² but he goes on to indicate that this inherent activity of the One is also known as an ἔκφανσις.⁴³

³⁰ D.A. d.n. 8.6 Suchla.

³¹ Ἄμα δὲ καὶ περιουσία δυνάμεως καὶ σοφίας θεοῦ καταφαινεται τὰ θνητὰ ποιούντος ἀθάνατα (Zacch. Mytil. *Opif.* 2.1342 Minniti Colonna).

³² Ἄλλ' ἐπειδὴ πᾶσα ψευδὴς δόξα ἐξ ἀληθοῦς ἔχει τὴν ἀρχὴν (ἀπόπτωσις γὰρ ὄν τὸ ψεῦδος τοῦ ἀληθοῦς παρυφίσταται αὐτῷ καὶ ἐξ αὐτοῦ ἤρτηται μὴ δυνάμενον αὐθυπόστατον εἶναι· τὸ γὰρ ἀληθὲς διὰ περιουσίαν δυνάμεως καὶ τὸ ἀντικείμενον ψεῦδος ἑαυτῷ ἔχρωσεν καὶ οὐδὲ παντελῶς ἀμαύρωσις ἐγένετο τῶν κοινῶν ἐννοιῶν, (Olymp. *In Alc.* 32.7–11 Westerink).

³³ Δυνάμεως δὲ περιουσία ἐστὶ τὸ πάντα παράγουσαν ἀφ' ἑαυτῆς τὰ ὅμοια πρὸ τῶν ἀνομοίων παράγειν. Διὸ πολλὰς ἀρχὰς ἢ μία ἀρχὴ καὶ πολλὰς ἀπλότητας καὶ πολλὰς ἀγαθότητας παράγει προσεχῶς ἀφ' ἑαυτῆς. Τὰ γὰρ ὄντα πάντα, διαφορὰς ἔχοντα πρὸς ἄλληλα καὶ πεπληθυσμένα ἐν ταῖς οἰκείαις διαφοραῖς, εἰς μίαν ἕκαστον ἀρχὴν οἰκείαν ἀνάγεται. (Simp. *In Epict.* 1.57–62 Hadot).

³⁴ Αὐτῷ γὰρ μόνῳ κυρίως ὄντι περιουσία δυνάμεως γενέσθαι δυνατόν ἦν δίχα τροπῆς ἀσυγχύτως ὅπερ οὐκ ἦν, καὶ ἄμφω μείναι κυρίως ὅπερ ἦν τε καὶ γέγονε· τό κατ' ἄκρον τῆς οἰκείας ὑποστατικῆς μονάδος ἐνικῶ μὴ δεχομένη διαίρεσιν, διὰ τὴν φυσικῶς σωζομένην ἐν αὐτῷ μετὰ τὴν ἔνωσιν τῶν ἐξ ὧν συνετέθη διαφορὰν· εἴπερ σαρκί νοερώς ἐψυχωμένη καθ' ὑπόστασιν ἐνώθει, τοῖς μὲν θαύμασιν ὅπερ ἦν ἀτρέπτως μένων ἐδείκνυτο· (Max. Ep. 16 PG 91.577bc Migne).

³⁵ Ἡ δὲ ἀνδρεία ἢ ταυτότης καὶ τὸ ἐφ' ἑαυτοῦ μένειν καθαρὸν διὰ δυνάμεως περιουσίαν (Psell. *Phil. Min.* 2.111.4–5 O'Meara).

³⁶ Ἔστι τοίνυν καὶ ἄλλως περὶ φύσεως εἰπεῖν ὄργανον αὐτὴν τοῦ θεοῦ ἀποφηνάμενον· τοῦτο δὲ ἢ δι' ἀσθένειαν γίνεσθαι ἢ δυνάμεως περιουσίαν ἢ δι' οὐδέτερον· ἀλλὰ τὸ μὲν βλάσφημον, τὸ δὲ εὐθες, τὸ δὲ περιττὸν ἅμα καὶ μάταιον· οὐκ ἔστιν ἄρα ἡ φύσις δημιουργοῦς. (Ital. 93.35–38 Ioannou).

³⁷ Commentary on Procl. ET 27 in Nic. Methon. 27 Angelou).

³⁸ Θεὸς ἔστι μὲν ὑπερκειμένη τῶν ὄντων πάντων φύσις· ἀπλὴ τε καὶ νοερά· ἀόριστος τοπικῶ καὶ χρονικῶ διαστήματι· καὶ καταλήψει νοήσεως ἄλλοτριας· αὐτὴ δ' ἑαυτὴν νοοῦσά τε καὶ καταλαμβάνουσα· ὅτι μὲν ἔστι· καὶ πάντων ἔστι τῶν ὄντων προνοουμένη· καὶ συνέχει τὰ πάντα· δυνάμεως περιουσία· μᾶλλον δὲ καὶ προήγαγε τὴν ἀρχὴν, πᾶσι γινωσκομένη τοῖς γε νοῦν ἔχουσι· (Theodor. Metochit. Or. 3.4.1–7 Kaltsogianni Polemis in E. Kaltsogianni).

³⁹ Procl. *In Prm.* 1168–1169 Steel.

⁴⁰ Procl. *In Prm.* 1168.20 Steel.

⁴¹ Procl. *In Prm.* 1168.23–25 Steel.

⁴² Procl. *In Prm.* 1168.22–25 Steel.

⁴³ Εἰ δὲ αὐτὸ τοῦτο λέγοντες, ὑπέστησε καὶ παρήγαγεν, ἐνεργείας ὀνόματα λέγομεν, οὐδὲ τοῦτο χρὴ θαυμάζειν· ἀπὸ γὰρ τῶν ὄντων αὐτῷ τὰ ὀνόματα προσάγομεν, ὀνόμασιν ἐνεργητικοῖς τὴν ἀνεργῆτον ἀπ' ἐκείνου τῶν πάντων σημαίνοντες ἔκφανσιν (Procl. *In Prm.* 1168.30–1169.4 Steel).

This is also the term employed regularly by Palamas himself to refer to the activity⁴⁴ which may be contemplated. It appears that in Proclus the περιουσία δυνάμεως is an ἔκφανσις. An ἔκφανσις is an activity which is constituent of the One.

Πᾶς θεός, ἀφ’ ἧς ἂν ἄρξηται τάξεως ἐκφαίνειν ἑαυτόν, πρόεισι διὰ πάντων τῶν δευτέρων, αἰεὶ μὲν πληθύνων τὰς ἑαυτοῦ μεταδόσεις καὶ μερίζων, φυλάττων δὲ τὴν ιδιότητα τῆς οἰκειᾶς ὑποστάσεως. (Procl. ET 125 Dodds)

From that station wherein he first recalls (ἐκφαίνειν) himself every god proceeds through all the secondary orders, continually multiplying and particularizing his bestowals, yet preserving the distinctive character of his proper nature. (tr. Dodds)

This ἔκφανσις is the causal aspect of the περιουσία δυνάμεως which Proclus says some call ‘energy’. They call it so since it is a cause of what is after the One. Gregoras apparently did not know or understand this notion in Proclus’ thought as he says:

Ἀλλὰ τοῦτον ὁ Χριστιανὸς ἐμιμήσατο Παλαμᾶς ἀμαθῶς τε καὶ κακοτρόπως, καὶ μιμησάμενος οὐκ ἠνέσχετο μέχρι μιμήσεως εἶναι τὰ γώνισμα· ἀλλὰ φιλότιμος ὢν ἐν κακοῖς ἐκείνου μὲν ἐξ ἀμαθίας διέφθαρκε τὴν λέξιν, αὐτὸς δὲ τῇ κακίᾳ κακίαν προστίθησι διανοίας. ἐκείνος μὲν γὰρ οὐδαμῇ δογματίζων ἀκτίστων θεοτήτων ἠλώκει πλῆθος· μηδὲ γὰρ ἐγχωρεῖν ἐνεργεῖ τῇ φύσει· ὁ δ’ ἀμέθεκτόν τε καὶ ὑπερκειμένον ἔφησεν εἶναι πρῶτον θεόν· δευτέρα δ’ ἔπειτα δίδωσι τάξει τὸ τῶν μεθεκτῶν καὶ ὑφειμένων θεοτήτων πλῆθος· τρίτην δὲ χώραν ἔνειμε τοῖς τε ἀνθρώποις καὶ ὅσα ὑπὸ τὴν αἴσθησιν ἐνάρετα πράγματα, καθὰ πολλακίς εἴρηται τε καὶ εἰρήσεται ἡμῖν· καὶ ἅμα ἀναρχά τε καὶ ἄκτιστα εἶναι ὠρίσατο, μετὰ πολλῆς τῆς αὐθεντίας ποιησάμενος τὴν προσθήκην. (Niceph. Greg. Hist. 23.2.7 [1103.2–13 Schoepn])

But the Christian Palamas imitated Proclus in an ignorant and incorrect manner. Though he imitated him, he could not bear that the competition was limited to imitation. He was arrogant in evil and destroyed Proclus’ expression out of ignorance. He adds evil to the evil of his understanding. For Proclus has not been caught in hypothesizing a multitude of uncreated divinities. For he acts not to concede it to nature. He said that what is unparticipated and lying above is the first God. To the second place he gives the multitudes of the participated and dependent divinities. He awarded a third place to humans and for those things which are productive within perception, as I have often said and will often say. He defined them as without beginning and uncreated, having made the addition with great authority.

⁴⁴ Ἀλλὰ καὶ ὑπεραγνώστου ὄντος καὶ ὡς ἀληθῶς κρύφιον καὶ τὴν ἔκφανσιν ἔχοντος (Gregor. Palam. *Hesych.* 1.3.4.7–9 Meyendorff).

Proclus in his commentary on the Parmenides explains exactly that the energies are part of the One. That is how the περιουσία δυνάμεως reaches levels below the One itself. Given the importance of this discussion in Proclus and the similarity of argumentative strategy it is worth quoting the passage here:

εἰ δὲ ταῦτα τῷ εἶναι παράγει, πολλῶ μᾶλλον τὸ ἐν ἐκείνῳ πρὸ τούτων αὐτῷ τῷ ἐν ὑπάρχειν παράξει τὰ πάντα, μηδὲ ἐνεργείας μετὰ τοῦ εἶναι ἐν δεόμενον. καὶ γὰρ εἰ δι' ἐνεργείας παρήγεν, ἔδει ζητεῖν, ἐπειδὴ ἐνεργεῖ, πότερον ὑφίστησι τὴν ἐνέργειαν ἑαυτοῦ τὸ ἐν ἢ οὐχ ὑφίστησιν. εἰ μὲν γὰρ οὐχ ὑφίστησι, δύο ἔσται τὰ πρῶτα· τὸ ἐν καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ ἐνός, διαφέροντα ἀλλήλων. εἰ δὲ ὑφίστησιν, ἀνάγκη ταύτην ὑφιστάσθαι τὸ ἐν πρὸ ἐνεργείας, ἢ ἐπ' ἄπειρον ἄνιμεν, ἐνέργειαν πρὸ ἐνεργείας τιθέντες· ὥστε ἀνάγκη τὸ ἐν πρὸ ἐνεργείας παράγειν αὐτὴν τὴν ἐνέργειαν. εἰ δὲ τοῦτο, θαυμαστὸν οὐδέν, εἰ καὶ τὸ πάντων αἴτιον οὕτως εἴη πρὸ πάσης ἐνεργείας, εἰ μὴ ἄρα {τὸ πρὸ πάσης ἐνεργείας} τὸ πρῶτον ἀπ' αὐτοῦ παραχθὲν ἐνέργειαν αὐτοῦ τις ἐθέλοι καλεῖν, πολλαχοῦ καὶ ἐπὶ τῶν τῆδε πραγμάτων τὰ ἀποτελέσματα καλούντων ἡμῶν ἐνεργείας τῶν ἀποτελεσάντων αὐτά. καὶ εἰ τοῦτο λέγοι τις, δῆλον ὅτι οὐκ ἐν αὐτῷ ἡ ἐνέργεια, ἀλλὰ μετ' αὐτό. ὥστε τὸ ἐν οὐ δεηθὲν ἐνεργείας ὑπέστησεν ὁ πρῶτον ὑπέστησεν. ὡς δὲ πρῶτον, οὕτω καὶ πᾶν ὑπέστησε. πάντα ἄρα μὴ ἐνεργῆσαν ὑπέστησεν. εἰ δὲ αὐτὸ τοῦτο λέγοντες, ὑπέστησε καὶ παρήγαγεν, ἐνεργείας ὀνόματα λέγομεν, οὐδὲ τοῦτο χρὴ θαυμάζειν· ἀπὸ γὰρ τῶν ὄντων αὐτῷ τὰ ὀνόματα προσάγομεν, ὀνόμασιν ἐνεργητικοῖς τὴν ἀνενέργητον ἀπ' ἐκείνου τῶν πάντων σημαίνοντες ἔκφανσιν. (Procl. *In Prm.* 7.1168–1169.4 Steel).

If they cause by being, even more the One itself will cause everything before them, by being the One, without needing an energy after being one. For if it were to cause through an energy, one needed to question, since it acts, whether its own energy belonged to the One or not. If it does not belong, then there will be two principles: the one and the energy of the one, different from each other. But if it belongs, it is necessary for the One to own it before the energy, otherwise we either go to infinity, if we posited it before the energy. Therefore, it is necessary that the One cause the energy itself before the energy. If it is so, no wonder that also the cause of everything be so before all energy, unless therefore one wished to call 'his energy' the first element before all activity caused from itself, everywhere applied to those matters we call the results energies of those which produce them. And if someone says this, it is clear that energy is not in it, but after it. Therefore, the One does not subsist without energy by which it subsists as first. Since it is the first, so everything subsists. Therefore, everything which does not act subsists. If they say this, it subsists and is a cause, we say the name of energy, this should not surprise: we apply the names from beings themselves, we indicate the inactive manifestation of everything from it by active names.

This striking similarity between the ideas proposed by Proclus and Palamas allows one to continue the comparison. Indeed, if one turns to the questions of the synod of 1351, one sees that Proclus would answer thus:

- 1) There is a distinction between essence and energy (Procl. In Prm. 1169.3–4)
- 2) Energy is uncreated (Procl. In Prm. 1168.21–22)
- 3) God is not complex (Procl. In Prm. 1168.18–19)
- 4) The term divinity applies to energy as well (Procl. In Prm. 1168.30–1169.2)
- 5) Essence is superior to energy (Procl. In Prm. 1168.23–25)
- 6) Participation is in the energy of God (ET23)

Therefore Palamas endorsed the notion of *περιουσία δυνάμεως* and *ἔκφανσις* in the similar way Proclus did. He does not shy away from using vocabulary easily found in neoplatonic texts, mainly because the same ideas are present in Dionysius the Areopagite⁴⁵ and Maximus the Confessor (580–662).⁴⁶ Gregoras appears to object to these notions and Akindynos confirms that Palamas thought that was the correct manner to understand the relation between God and his energies. Gregoras acutely noticed that Plotinus does not follow this direction, since he never uses the term *περιουσία δυνάμεως*. On the opposite side Dionysius the Areopagite proposes *ἔκφανσις* as the first action of God, and that creation occurs by *περιουσία δυνάμεως*.⁴⁷ Thus the *ἔκφανσις* is uncreated since it precedes creation. Palamas had argued that it was this which the apostles saw on Mt. Tabor, exactly as Psellos (1018–1081) had done before him by employing Proclus' philosophy.⁴⁸

Gregoras has thus turned Plotinus into an Anti-Palamite by demonstrating that select quotations from Ennead 6.7 [38] and 6.8 [39] are in contradiction with the definitions of the synod of 1351. While he correctly identified these passages, it is striking he did not use any other passage from Plotinus. Indeed, Ennead 4.8.6 [6] clearly endorses the notion of *Περιουσία δυνάμεως*.⁴⁹ This essay is number 6 in order of composition and was written before Plotinus met Porphyry in 263.⁵⁰ It is striking how Ennead 6.8 [39] is full of Aristotelian technical terms, while Ennead 4.8.6 [6]

⁴⁵ E.g. *ὡς τριάδα δὲ διὰ τὴν τρισυπόστατον τῆς ὑπερουσίου γονιμότητος ἔκφανσιν* (D.A. d.n. 113.1 Suchla).

⁴⁶ E.g. *Κρύβιος γὰρ ἔστι καὶ μετὰ τὴν ἔκφανσιν, φησὶν ὁ διδάσκαλος, ἢ ἵνα τὸ θεϊότερον εἶπω, καὶ ἐν τῇ ἔκφάνσει.* (Max. *Amb.* 5.58–59 Jansens) quoting Dionysius the Areopagite.

⁴⁷ *Ὡς κατ' οὐδὲν τῶν ὄντων ἐκπεπτωκότα, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπερέχοντα καὶ προέχοντα πάντα τὰ ὄντα κατὰ δύναμιν ὑπερούσιον καὶ πᾶσι τοῖς οὐσι τὸ δύνασθαι εἶναι καὶ τότε εἶναι κατὰ περιουσίαν ὑπερβαλλούσης δυνάμεως ἀφθόνῳ χύσει δεδωρημένον* (D.A. d.n. 203.25–204.4 Suchla).

⁴⁸ The topic was also addressed by Psellos in *Theologica* 1.11. See *Lauritzen F.*, Psellos the hesychast.

⁴⁹ *Αἰτία δυνάμεως ἀπλέτου* (Plot. 4.8.6.14 [6] Henry Schwyzer).

⁵⁰ Porph. *Plot.* 5 Henry Schwyzer.

more directly recalls Plato's text. This allows us to understand the famous metaphor of light⁵¹, fire and heat⁵² as being an example of the law of undiminished giving.

Thus, the synod of 1351 through Gregoras' acute observation, effectively condemned Plotinus' ideas as expressed in Ennead 6.8 and partially in 6.7. It did not condemn all of Plotinus' ideas, but those elaborated specifically in 263–268 when he was working with Porphyry. Moreover, on the question of *περιουσία δυνάμεως*, Proclus through Palamas may be considered a champion of Orthodoxy, platonic and maybe even Christian. Palamas therefore did not condemn Platonism but Ennead 6.7 and 6.8, while Proclus' opinion on divine energies, through the mediation of Dionysius the Areopagite, became dogma in the Synod of Constantinople of 1351.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- CCP 553 edd. E. *Schwartz* – J. *Straub*, *Acta conciliorum oecumenicorum* (Appendix: versiones Graecae) 4.1, Berlin 1971.
- CCP 1082 ed. F. *Lauritzen*, *Synod of 1082*, ed. A. *Melloni*, *Synods of the Great Church*, Turnhout 2017, 71–83
- CCP 1351 ed. F. *Lauritzen*, *Synod of 1351*, ed. A. *Melloni*, *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta* 4.1, Turnhout 2016, 171–218
- Dionysius Areopagita, *De Divinis Nominibus*, ed. B. R. *Suchla*, Berlin 1990.
- Gregorius Acindynos, *Refutatio Magna*, ed. J. N. *Cañellas*, Turnhout 1995.
- Gregorius Palamas, *Pro Hesychastis* [Grégoire Palamas. *Défense des saints hésychastes*, *Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et documents* 30], ed. J. *Meyendorff*, Louvain 1973.
- Gregorius Palamas, *Tomus Agioriticus* [Gregorio Palamas, *Tomo aghioritico La storia, il testo e la dottrina*], ed. A. *Rigo*, Leuven 2021.
- Iamblichus, *De Mysteriis* [Jamblique. *Les mystères d'Égypte*], ed. É. *des Places*, Paris 1966.
- Ioannes Italus, *Quaestiones quodlibetales* (Απορία και λύσεις), ed. P.-P. *Joannou*, Ettal 1956.
- Iustinianus: *Scritti teologici ed ecclesiastici di Giustiniano*, edd. M. *Amelotti* – L.M. *Zingale*, Milan 1977.
- Maximus Confessor, *Ambigua* ed. B. *Janssens*, Turnhout 2002.
- Patrologiae cursus completus (series Graeca)* 91, ed. J.-P. *Migne*, Paris 1857–1866.
- Michael Psellus, *Philosophica Minora* 2, D. J. *O'Meara*, Leipzig 1989.
- Nicephoros Chumnos, *Τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Χούμνου* [To philosophiko ergo tou Nikēphorou tou Choumnou], ed. P. K. *Chrestou*, Thessaloniki 2002.

⁵¹ Καὶ οὖν ἀπεικαστέον τὸ μὲν φωτί, τὸ δὲ ἐφεξῆς ἡλίω, τὸ δὲ τρίτον τῷ σελήνης ἄστρω κομιζομένω τὸ φῶς παρ' ἡλίου. Ψυχὴ μὲν γὰρ ἐπακτὸν νοῦν ἔχει ἐπιχρωννύντα αὐτὴν νοεράν οὐσαν, νοῦς δ' ἐν αὐτῷ οἰκεῖον ἔχει οὐ φῶς ὡν μόνον, ἀλλ' ὅ ἐστι πεφωτισμένον ἐν τῇ αὐτοῦ οὐσίᾳ, τὸ δὲ παρέχον τούτῳ τὸ φῶς οὐκ ἄλλο ὄν φῶς ἐστὶν ἀπλοῦν παρέχον τὴν δύναμιν ἐκείνῳ τοῦ εἶναι ὅ ἐστι. (Plot. 5.6.4.14–20 [24] Henry Schwyzer). See also Plot. 4.5.6 [29] Henry Schwyzer.

⁵² Plot. 5.1.3.6–10 [10] Henry Schwyzer.

- Nicephorus Greogras *Historia Romana*, edd. I. Bekker – L. Schopen, Bonn 1829–1855.
- Nicholas Methonesis. *Refutation of Proclus' elements of Theology*, ed. A. D. Angelou, Athens 1984.
- Olympiodorus in Alcibiadem, ed. L. G. Westerink, Amsterdam 1956.
- Plotinus, *Plotini opera*, edd. P. Henry – H. R. Schwyzer, Leiden 1951–1973.
- Proclus *Elementatio Theologica*, ed. E. R. Dodds, Oxford 1967².
- Proclus in *Parmenidem*, ed. C. Steel, Oxford 2007–2009.
- Sallustius. *Des dieux et du monde*, ed. G. Rochefort, Paris 1960.
- Simplicius. *Commentaire sur le Manuel d'Épictète*, ed. I. Hadot, Leiden – New York – Köln 1996.
- Synodicum Orthodoxiae*, ed. J. Gouillard, *Le Synodikon de l'Orthodoxie, Travaux et mémoires* 2 (1967) 45–107.
- Syrianus in *Metaphysica* [Commentaria in Aristotelem Graeca 6.1], ed. W. Kroll, Berlin 1902.
- Theodorus Metochites *Orationes*, edd. E. Kaltsogianni – J. Polemis, Berlin – Boston 2019.
- Zaccharias Scholasticus Ammonius, ed. M. Minniti Colonna, Naples 1973.

Литература – Secondary Works

- Clark G., Augustine's porphyry and the universal way of Salvation, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. Supplement No. 98, *Studies on Porphyry* (2007) 127–140
- Förstel C., Nikephoros Choumnos and Platonism, edd. F. Lauritzen – S. Wear, *Byzantine Platonists (284–1453)*, Steubenville 2021, 207–217.
- Lauritzen F., Psellos the hesychast, a neoplatonic reading of the Transfiguration on Mt. Tabor, *Byzantinoslavica* 70 (2012) 167–180.
- Lauritzen F. – Wear S., *Byzantine Platonists (284–1453)* Steubenville 2021.
- Leroux G., *Plotin : Traité Sur la Liberté Et la Volonté de l'Un* [Ennéade VI, 8], Paris 1990.
- Lloyd C., *Anatomy of Neoplatonism*, Oxford 1999.
- Louth, A., *Platonism from Maximos the Confessor to the Palaeologan Era*, edd. A. Kaldellis – N. Sinissioglou, *the Cambridge intellectual history of Byzantium*, 2017, 325–340.
- O'Meara D., *Plotin: Traité sur la liberté et la volonté de l'Un* by Georges Leroux, *Phronesis* 37.3 (1992) 343–349.
- Polemis I., *Neoplatonic and Hesychastic Elements in the Early Teaching of Gregory Palamas on the Union of Man with God: The Life of St. Peter the Athonite*, edd. P. Odorico – S. Efthymiadis – C. Messis – I. Polemis, *Pour Une Poétique de Byzance. Hommage a Vassilis Katsaros*, Paris 2015, 205–222
- Shchukin T., 'He Will Transcend His Own Nature': The Theme of Self-Conversion of the Intellect in the «Logos on Saint Peter of Athos» by St. Gregory Palamas and in *Enneades V, 3*, edd. F. Lauritzen – S. Wear, *Byzantine Platonists*, 218–231.
- Sinissioglou N., *Radical Platonism in Byzantium Illumination and Utopia in Gemisthos Plethon*, Cambridge 2011.

Фредерик Лаурицен

Скуола Гранде ди Сан Марко, Венеција

frederick.lauritzen@scuolagrandesanmarco.it

АНТИПАЛАМИТА ПЛОТИН

На сабору у Цариграду 1351. године разматрано је шест питања и одговора у вези са паламитским учењем о енергијама: 1) Постоји ли разлика између суштине и енергије у Богу? (ССР 1351.502–503); 2) Ако постоји, да ли је енергија створена или нестворена? (ССР 1351.503–505); 3) Ако је нестворена, како то да Бог није сложен? (ССР 1351.505–507); 4) Ако није, како то да се термин божанство односи и на енергију, а да не води у двобојје? (ССР 1351.508–509); 5) Да ли је исправно рећи да је суштина изнад енергије? (ССР 1351.511–512); 6) Да ли човек причаствује у суштини или енергији Бога? (ССР 1351.513–514). На свако од ових питања дат је одговор у саборској одлуци. 1) Постоји разлика између суштине и енергије (ССР 1351.519–784); 2) Енергија није створена (ССР 1351.785–820); 3) Бог није сложен (ССР 1351.821–862); 4) Термин божанство се односи и на енергију (ССР 1351.863–962); 5) Суштина је изнад енергије (ССР 1351.963–1034); 6) Причастност је у енергији Бога (ССР 1351.1035–1228).

Нићифор Григора је био осуђен на том скупу и потом је бранио свој став у делу *Ромејска историја*, где је указао да је новоплатоничар Плотин сагледавао однос божанског и божанских дејстава исто као он. То би подразумевало да су Платинове идеје такође биле осуђене на сабору из 1351. године. Но, нису осуђене све његове идеје, него конкретно оне које је разрадио у периоду од 263. до 268. године, када је сарађивао са Порфиријем. На супротној страни расправе, новоплатоничар Прокло је поткрепио своје ставове аргументима блиским онима које касније Григорије Палама износи у свом коментару на Платоновог *Парменида*. Штавише, по питању *περιουσία διυάψεως*, Прокло се преко Паламе може сматрати прваком православља, платоничарског а можда чак и хришћанског. Следи да Палама није осудио платонизам већ *Eneage* 6.7 и 6.8, док је Проклово мишљење о божанским енергијама, уз посредовање Дионисија Ареопагита, постало догма на Цариградском синоду 1351. Паламитска расправа је тако одјекивала аргументативним стратегијама које су оделиле Плотина од Прокла и показала блиставу динамичност византијског платонизма и у четрнаестом веку.

СРЂАН ШАРКИЋ
Правни факултет, Нови Сад
srdjansarkic@gmail.com

УГОВОР О ЗАЈМУ И ЗАШТИТА ДУЖНИКА ОД ЗЕЛЕНАШКИХ КАМАТА У СРЕДЊОВЕКОВНОМ СРПСКОМ ПРАВУ

(с освртом на утицај византијског права)

Римско право је разликовало две врсте уговора о зајму: бесплатни, пријатељски без камате (*mutuum*) и зајам с каматом (*fenus*). Религија и философија су осуђивале камату, али је она временом постала неопходност економског живота, те је римско законодавство, од времена Закона XII таблица до Јустинијанове кодификације, настојало да је ограничи. Хришћанска идеологија осуђује камату, али у византијским законима нема доследности: Прохирон је потпуно забрањује, Новела LXXXIII Лава VI је ограничава на 4%, док Василика преузима прописе из Јустинијанова кодификације. Матија Властар говори о камати у два поглавља Синџајме, наводећи црквена правила и световне законе. Српски правни споменици не помињу уговор о зајму, али се на једном месту у Арханђеловској хрисовуљи забрањује калуђерима да позајмљују новац с каматом, што је посредан доказ да је овај институт био познат српском праву.

Кључне речи: зајам, камата, Закон XII таблица, Јустинијан, Прохирон, Василика, Синџајме Матије Властара, Арханђеловска хрисовуља

Loan is delivery by one party to and receipt by another party of sum of money upon agreement, to repay it without (Roman *mutuum*) or with (Roman *fenus*). In Roman law, in the case of money, it could be required to pay interest if there had been a special stipulation to that effect. Rates of interest were limited from time of the XII Tables till Justinian's legislation. Under the influence of the provisions of the *Scriptures* the canons of Christian Church councils anathematized taking of interest as an usury, and *Procheiron* explicitly forbids it. However, taking of interest became a need of economic life, so the *Novella* LXXXIII of Emperor Leo VI allowed the interest with a rate of 4%, and *Basilika* repeated the provisions of Justinian's legislation. Matheas Blastares introduced in his *Syntagma* two chapters regarding interest, exposing ecclesiastical rules and secular laws. Serbian charters

and Law Code of Stefan Dušan do not mention the contract of loan, but Saint Archangels' chrysobull forbids to the monks to let the money at interest.

Keywords: loan, interest, XII Tables, Justinian, Procheiron, Basilika, Syntagma of Matheas Blastares, Saint Archangels' chrysobull

Према схватањима римских правника, зајам је реални уговор (контракт)¹ у коме једна страна – зајмодавац – предаје у својину одређену количину заменивих ствари другој страни – зајмопримцу, а ова се обавезује да ће на захтев или после протекла уговореног рока вратити једнаку количину ствари исте врсте и квалитета. Под тим појмом римско право је познавало два уговора с различитим називима: *fenus* и *mutuum* (у изворима чешће *mutui datio*). *Fenus* је био зајам с каматом, најчешће је то био зеленашки посао, који је (посебно узимање камате) морал осуђивао. За разлику од *fenus*-а, *mutuum* (*mutare* – променити, заменити) састојао се од пријатељског давања потрошних добара (*mutui datio*), био је увек бесплатан и ослањао се на узајамно поверење (*bona fides*).²

Зајам је могао да закључи сваки римски грађанин који је имао пословну способност, укључујући и лица *alieni iuris* (дословно они који живе по „туђем праву“, што значи да су под влашћу оца породице – *pater familias*-а). Али, једна сенатска одлука донета за владе цара Веспасијана (између 69. и 79. године н. е.) забрањује лицима *alieni iuris* да узимају зајам док им је *pater familias* још жив. Повод је био случај извесног Мацеда (*Senatus consultum Macedonianum*), који је узео велике зајмове, па је, притиснут од поверилаца, убио свог оца да би се домогао наследства и вратио дугове.³

¹ У класичном римском праву постојала је једна врста уговора код којих је предаја ствари (*res*) схваћена као форма закључења посла или, како каже знаменити римски правник Гај (D. XLIV, 7, 1, 2) „предајом ствари настаје облигација као код зајма“ (*Gaius libro secundo aureorum: Re contrahitur obligatio mutui datione*). Такви контракти се називају реалним и у ту групу спадају: зајам (*mutuum, fenus*), послуга (*commodatum*), остава (*depositum*), *fiducia* (од *fides* – вера, поверење, поштење, односно пренос ствари заснован на поверењу) и уговор о залози (*pignus*). Да би контракт био сматран реалним, морала су да постоје два основна елемента: 1) предаја ствари (*traditio rei*) и 2) сагласност странака да том предајом заснују облигацију за коју је предвиђена тужба.

² О зајму и реалним контрактима уопште могу се наћи детаљни подаци у многобројним уџбеницима римског права, које све не можемо навести. Листу најважнијих даје Šarkiћ, *Osnovi rimskog prava*, 134–136. У нашој историјскоправној књижевности зајму и камати посебну монографију посветио је Обрад Станојевић.

³ Садржина ове сенатске одлуке сачувана је захваљујући римском правнику Улпијану (D. XIV, 6, 1). Текст гласи: *Ulpianus libro vicensimo nono ad edictum. Verba senatus consulti Macedoniae haec sunt: 'Cum inter ceteras scelerosis causas Macedo, quas illi natura administrabat, etiam aes alienum adhibuisset, et saepe materiam peccandi malis moribus praestaret, qui pecuniam, ne quid amplius diceretur incertis nominibus crederet: placere, ne cui, qui filio familias mutuam pecuniam dedisset, etiam post mortem parentis eius, cuius in potestate fuisset, actio petitioque daretur, ut scirent, qui pessimo exemplo faenerarent, nullius posse filii familias bonum nomen exspectata patris morte fieri'*. (Улпијан у двадест деветој књизи коментара преторовог едикта. Речи сенатске одлуке поводом Мацеда су: „Будући да је, између осталих срамних дела, Мацеда, којим су његови нагони управљали, узимао и новац на зајам да би се одавао порочном животу, да се не би више дешавало да неко позајмљује под сумњивим околностима, наређује се: више нико неће имати право на тужбу и повраћај новца датог на зајам

Византијско законодавство редовно сврстава одредбе о зајму (δάνειον) заједно са прописима о залози (ἐνέχυρον), мада према савременом схватању правне науке, зајам, као врста уговора, спада у облигационо право, док залога, као једно од права на туђим стварима (*iura in re aliena*), спада у стварно право. Тако на пример, десето поглавље *Еκклоίε* носи наслов *Περὶ δανείου ἐγγράφου καὶ ἀγράφου καὶ τῶν διδομένων ἐπ' αὐτοῖς ἐνεχύρων* (О *писменом и усменом зајму и залoјама које се дају у вези с њим*) и садржи четири прописа.⁴ Поглавље XVI *Прохирона* је насловљено *Περὶ δανείου καὶ ἐνεχύρου* (О *зајму и залози*) и садржи 14 одредби, док глава XXVIII *Εἰσιναίσιε* под насловом *Περὶ χρέους*⁵ καὶ ἐνεχύρων (О *зајмовима и залoјама*) има 15 прописа.⁶ Стога је Матија Властар у својој *Синџајми*, слово Δ (Д), глава 2, ставио наслов *О зајмодавцима и зајму и залoјама*⁷ (у грчком тексту *Περὶ δανειστών, καὶ δανείου, καὶ ἐνεχύρων*,⁸ а у српскословенском преводу *О закѣмницѣхъ и залoзѣхъ*⁹). Ваља рећи да поменути прописи много више пажње посвећују залози него зајму.

У римском праву је уговор о зајму, у случају када је његов предмет био новац, повлачио и акцесорну обавезу плаћања камате (или интереса). Камате се нису могле уговорити неформално, већ је била потребна посебна стипулација (*stipulatio usurarum*). Један закон проглашен у име цара Диоклецијана и Максимијана наређује да се без стипулације не може захтевати камата из зајма.¹⁰

Питање порекла и суштине камате (према неким схватањима камате су „цена зајма“) једно је од оних о којима се у праву и економији највише расправљало. Старији писци су покушавали да праизвор камата нађу у оплођавању стоке или плоду са њиве. Међутим, првобитни зајам није имао производни већ потрошни карактер – трошио се и није давао никаква добра, јер га је најчешће узимао сиромаш у невољи.¹¹ Зато су философија и религија осуђивали камату (грчка реч *κάματος* дословно значи мука, труд, напор)¹² као

сину под влашћу, чак и после смрти оца под чијом је влашћу био. Тако нека знају они који се баве најгором врстом зеленашења да сина под влашћу очекивана смрт оца не може учинити добрим дужником“). Редактори Јустинијанових *Дијесџа*, посветили су цео шести титулус четрнаесте књиге коментарима ове сенатске одлуке (*De senatus consulto Macedoniano*). Поред наведеног Улпијановог текста титулус садржи још 19 одломака (укупно 20) из дела римских правника.

⁴ Ecloga X, ed. *Burgmann*, 204.

⁵ Χρέος дословно значи, дуг, обавеза, али га редактори *Εἰσιναίσιε* поистовећују са зајмом, који је у ширем смислу врста дуга.

⁶ Jus Graecoromanum, ed. *Zepos*, vol. II, 155, 320.

⁷ Матија Властар, Синтагма, превод *Субошин-Голубовић*, 155.

⁸ Σύνταγμα κατὰ στοιχείον, ed. *Ράλλης – Πότλης*, 204.

⁹ Матије Властара Синтагма, прир. *Новаковић*, 214.

¹⁰ Cod. Iust. IV, 32, 22. Година проглашења закона није наведена.

¹¹ *Сџанојевић*, Римско право, 288.

¹² Поред тога што су камату осуђивале религија и философија, сама грчка реч *καμάτια* постала је омражена и због свог значења. Када су у средњем веку економске прилике почеле изискивати кредит, пронађена је нова реч: *interesse* = накнада штете.

неморалан чин. Ево шта о томе каже Аристотел: „Sasvim je opravdano omraženo i zelenaštvo, jer se tu dobit postiže pomoću samog novca i novac ne služi svrsi kojoj je namenjen. Novac je, naime, nastao radi razmene, a kamata ga umnožava pa je otuda i dobila ime, jer deca liče na roditelje, a kamata je novac rođen od novca.¹³ Stoga je od svih načina bogaćenja ovaj najviše protivan prirodi“¹⁴ (Μεταβολῆς γὰρ ἐγένετο χάριν, ὁ δὲ τόκος αὐτὸ ποιεῖ πλέον. Ὅθεν καὶ τοῦνομα τοῦτ' εἴληφεν· ὁμοια γὰρ τὰ τικτόμενα τοῖς γεννώσιν αὐτὰ ἐστίν, ὁ δὲ τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίσματος. Ὅστε καὶ μάλιστα παρὰ φύσιν οὗτος τῶν χρηματισμῶν ἐστίν).¹⁵

Према Тацитовом сведочењу, у Риму је већ Закон XII таблица, на инсти-стирање плебејаца, забранио да се узима већи интерес од једне дванаестине (XII *tabulis sanctum, ne quis unciario fenore amplius exerceret*)¹⁶ од износа главнице (*fenus unciarum*), што је износило чак 100% годишње, ако је тачно да је „дванаестина“ (8,33%) била месечна стопа.¹⁷ Један плебисцит изгласан средином IV века п.н.е је упола снизио камату, а 342. године п.н.е. на предлог плебејског трибуна Генуција изгласан је закон назван по њему (*Lex Genutia*), којим се наплаћивање камате од римских грађана потпуно забранило.¹⁸ Нешто касније (194. п. н. е.) одредба је проширена и на Латине и перегрине. Цицерон је у време управљања Сицилијом увео каматну стопу од 1%, што су многи касније прихватили. Пошто су камате наплаћиване првог у месецу на римске *kalendae*, називане су „тужне календе“, а утуживање камата *actio kalendarii*.¹⁹

Јустинијаново законодавство доноси нове прописе: 1) за поморски зајам (*fenus nauticum*) била је дозвољена каматна стопа од 12%; 2) за пословни зајам 8%, јер је имао производни карактер; 3) редовна каматна стопа износила је 6%; 4) највиши друштвени слојеви могли су узимати камату до 4%, јер се сматрало да се прљају неморалном добити. Све каматне стопе обрачунаване су на годишњем нивоу. Потврђена је и забрана узимања „камате на камате“, која је постојала и у класичном римском праву, а која се називала *αναίτιοцизам* (од грчког ἀνά = горе, на том, уз, и τοκισμός = лихва, од глагола тоκίζω = позајмити уз интерес и τόκος = интерес, камата; латински *anatocismus* или *usurae usurarum*).²⁰

¹³ Ово је игра речи јер се на грчком камата каже τόκος, али та реч значи и рођење, рађање, пород, дете, потомак, поколење. Реч има исти корен као и глагол τίκτω, рађати, узроковати.

¹⁴ Aristotel, *Politika*, prevela Lj. Stanojević Crepajac, 22.

¹⁵ Aristotelis *Politica*, 1258 b, ed. Bekker 142.

¹⁶ Publii Cornelii Taciti *Ab excessu Divi Augusti*, VI, 16. У реконструисаном тексту Закона XII таблица овај Тацитов одломак сврстан је у таблицу VIII, 18a. *Bruns, Fontes iuris romani antiqui*, 28; *Girard, Textes de droit romain*, 18.

¹⁷ Међутим, Тит Ливије (*Ab Urbe condita*, VII, 16, 1) тврди да су такву одредбу донели плебејски трибуни Марко Дуилије и Луције Мененије 357–356 п. н. е. (такозвани *Lex Dulia Maenia*).

¹⁸ Ова одредба нанела је више штете него користи јер повериоци нису хтели да дају зајмове, или су наплаћивали и ризик због кршења закона.

¹⁹ Бујуклић, *Римско приватно право*, 263.

²⁰ *Cod. Iust.* IV, 32, *De usuris* (28 закона).

Под утицајем одредби из Старог завета²¹ канони хришћанске цркве анатемисали су узимање камате као лихву.²² Следећи хришћанску идеологију, византијско законодавство је настојало да потпуно забрани узимање зајмова са интересом, сматрајући га зеленашењем. *Еклоја*, на пример, не садржи ниједан пропис о камати: ни дозволу ни забрану, али већ *Прохирон* изричито забрањује узимање камате као нешто што је „недостойно Хришћанске Државе и забрањено божанским правом“ (ἀλλ’ οὖν ὡς ἀνάξιον τῆς ἡμῶν τῶν χριστιανῶν πολιτείας ἀλευκταίαν εἶναι κεκρίκαμεν, ἅτε παρὰ τῆς θείας νομοθεσίας κεκωλυμένην; нь мы оубоахомь тако не достоина сіа нашего христїаньскаго житїа, ѡтметьна быти расоудихомь таже божьствинимь закономь възбранена соуть).²³ Исту забрану понавља и *Ейнаїоја*.²⁴

Узимање камате је ипак постало неопходан захтев економског живота,²⁵ тако да *Новела* LXXXIII цара Лава VI Мудрог дозвољава интересну стопу у износу од 4% (ἀπὸ τρίτος ἕκαστοστῆς „трисоти део“).²⁶ У каснијим византијским правним збиркама нема правилности: неке садрже забрану узимања камате преузету из *Прохирона*, а у неким налазимо одредбе *Новеле* цара Лава VI. Таква недоследност среће се и у *Синѡајми* Матије Властара. Слово П, глава 11, насловљена *О ѱохлеји и ѱиимачини* (Περὶ πλεονεξίας καὶ ἀρπαγῆς, **О лихѡмствѣ и хиштени**), наводи да Свети „Григорије Ниски у шестом правилу каже да је божаствени апостол похлепу назвао видом служења идолима, те не знам како су оци наши превидели да је лече, а изгледа да је ово зло болест душе у троструком смислу, јер разум, размишљајући о добру, замишља да се оно налази у материји, не гледајући на нематеријалну доброту, а пожуда вуче

²¹ Излазак, 22, 25: *Каг даш у зајам новаца народу мојему, сиромашу који је код тебе, немој му биѡти као камаѡник, не ударајте на њ камаѡте*; Левитски законик, 25, 36: *Немој узимаѡти од њеѡа камаѡте ни добиѡти; неѡ се бој Боѡа, да би ѡроживѡ браѡи ѡвој уз тебе*; Поновљени закон, 23, 19: *Не даји на добиѡи браѡи својему ни новаца ни хране ниѡти и шѡѡа шѡѡо се даје на добиѡи* (превод Ђ. Даничића). У хрватском преводу С. Грубишића ти стихови (са мало друкчијом нумерацијом) гласе овако: Izlazak, 22, 24: *Ako uzajmiš novac kome od moga naroda, siromahu koji je kod tebe, ne postupaj prema njemu kao lihvar! Ne nameći mu kamata!* Levitski zakonik, 25, 36: *Ne uzimaj od njega ni lihve ni kamata. Boga se svoga boj, i neka tvoj brat živi s tobom*; Ponovljeni zakon, 23, 20: *Ne traži kamata od svoga brata, niti kamata za novac, niti kamata na jestvine, niti kamata na bilo što gdje se obično traže*.

²² Правила Светих апостола (Κανόνες τῶν ἀγίων Ἀποστόλων), 44: *Еѡиској или ѡрезѡиѡер, или ѡкан, који ѡпраѡи камаѡте од дужника, или нека ѡресѡиѡе, или нека буде сврѡнуѡи* (Επίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, τόκοις ἀπαιτῶν τοῦς δανεῖσφιμένους, ἢ παυσάσθω, ἢ καθαιρεῖσθω). Исту забрану понављају 17. канон Никејског сабора (325) и 10. правило Трулског или Пето-шестог сабора (691–692).

²³ Procheiron XVI, 14, Jus Graecoromanum, ed. Zepos, vol. II, 159; Крмчија Морачка, прир. Н. Дучић, Књижевни радови, књига 4, 310; Законоправило или Номоканон Светога Саве, Иловички препис, прир. М. Пејтровић, 289 б – 290 а.

²⁴ Epanagoge/Eisagoge XXVIII, 1; Jus Graecoromanum, ed. Zepos, vol. II, 320.

²⁵ A. E. Laiou, God and Mammon: Credit, Trade, Profit and Canonist, 265, заступа мишљење да је осуда камата од стране теолога и каноничара утицала на неке пословне људе, који су захваљујући каматама стекли богатство, да пред крај живота поделе део стеченог иметка сиромашнима.

²⁶ Les Nouvelles de Léon VI le Sage, éd. P. Noailles – A. Dain, 280–283.

надоле и откида се од онога што уистину жели. А свадљива и напрасита нарав из овог греха проистиче. И уопште може се рећи да ова болест одговара апостолском одређењу похлепе, јер ју је божаствени апостол назвао не само идолопоклонством него и кореном свих зала“ (Ο δὲ μέγας Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἐν τῷ ς. κανόνι, Τὸ τῆς εἰδωλολατρείας, φησὶν, εἶδος, οὕτω γὰρ ὠνόμασε τὴν πλεονεξίαν ὁ μέγας Ἀπόστολος, οὐκ οἶδ’ ὅπως ἀθεράπευτον ὑπὸ τῶν Πατέρων ἡμῶν περιώφθη· καίτοι γε δοκεῖ τὸ τοιοῦτον κακὸν τῆς τριττῆς ἐν τῇ ψυχῇ καταστάσεως πάθος εἶναι· καὶ γὰρ ὁ λογισμὸς τῆς τοῦ καλοῦ κρίσεως ἀμαρτάνων, ἐν τῇ ὕλῃ τὸ καλὸν εἶναι φαντάζεται, οὐ πρὸς τὸ αὔλον ἀναβλέπων κάλλος· καὶ ἡ ἐπιθυμία πρὸς τὰ κάτω ρεῖ, τοῦ ἀληθοῦς ὀρεκτοῦ ἀπορρέουσα καὶ ἡ φιλόνηκός τε καὶ θυμῶδης διάθεσις, πολλὰς ἐκ τῆς τοιαύτης ἀμαρτίας λαμβάνει· καὶ, τὸ ὄλον εἰπεῖν, συμφωνεῖ ἡ τοιαύτη νόσος τῷ Ἀποστολικῷ τῆς πλεονεξίας ὄρω· ὁ γὰρ θεῖος Ἀπόστολος, οὐ μόνον αὐτὴν εἰδωλολατρείαν, ἀλλὰ καὶ ρίζαν ἀπάντων τῶν κακῶν ἀπεφήνατο; Великий же Григоріє Нис’кий в’ шестомъ правилѣ, идолосложеніа, рече, видѣ, сице во именована лихоним’ство вожьств’ныи апостоль, не в’ѣдѣ како неисцѣлньнъ отъ отьць нашихъ прѣзрѣ се; и оубо видить се сицево зло, третіаго въ доуши оустръмакнїа страсть быти, ибо помыслъ добраго изборъ погрѣшакъ въ тины злыихъ быти мычтитъ се, не къ невештестьвннѣи възираетъ добротѣ; и желанїе къ долнимъ течеть, и отъ истиннааго желателнаго оттръзаюшти се; и любопрни же и паросни нравъ, многашти отъ таковаго грѣха оузрокуе прикмактъ; и отноуѣ решти съгласоуктѣ таковы недоугъ апостолскомоу лихонимства прѣдѣлоу; вожьствнннъ во апостоль, не тъкмо то идолосложенїе, нь и корѣнь в’сѣмъ злымъ отрече).²⁷ Мада овај одломак не помиње изречито камату, јасно је да Григорије из Нисе алудира на њу и забрањује је свештенству. Детаљније о узимању камате говори глава 7, слова Т, под насловом *О ѿмо да је сваком клирику забрањено да узима лихву* (Ὅτι τόκοις λαμβάνειν ἀπειρήται παντὶ κληρικῷ, καὶ περὶ τόκων; *Ико лихвы въземати отречен’но кестъ в’сакомоу причѣтнику*). Први део поглавља излаже црквена правила која забрањују свештенству узимање камате: 44. правило Светих апостола, 17. канон Првог Никејског сабора, 10. правило Трулског сабора, 4. правило Лаодикејског сабора, 5. правило Картагинског сабора и 14. правило Василија из Цезареје. Други део исте главе садржи световне законе (νόμοι, закони) који се односе на узимање камате: 1) забрана лихве преузета из *Прохирона* (XVI, 14); 2) каматне стопе, преузете из *Василика*, које понављају Јустинијаново законодавство;²⁸ 3) пропис римског права, преузет из *Василика*, који гласи: „Камата се уплаћује сразмерно позајмљеној главници; ако се догоди да је на позајмицу плаћено више него што треба, вишак се припаја главници“ (Οἱ τόκοι ἄχρι τῆς ποσότητος τοῦ ἐκδανεισθέντος κεφαλαίου ἐκτεινέσθωσαν· εἰ δὲ συμβαίῃ ἐπέκεινα τοῦ μέτρου τῶν κεφαλαίων καταβληθῆναι, εἰς τὸ κεφάλαιον λογιζέσθωσαν; *Лихвы, даже до количества заимован’нык главы да протезают се; аште ли приключитъ се више*

²⁷ Превод *Субошин-Голубовић*, 330; ed. *Ράλλης – Πότλης*, 430; прир. *Новаковић*, 455.

²⁸ *Basilika XXIII*, 3.

числа главъ платити се, въ главоу да вѣмѣniająть се);²⁹ 4) забрана анатоцизма, преузета такође из *Василика* (XXIII, 3, 75 и 78), и изражена речима: „Онај ко дрско зарачунава камату на камату лишава се грађанске части, јер нико не може тражити камату на камату, макар се и помало плаћала“ (Ὁ τόκος τόκου μεθοδεύων ἀτιμοῦται· οὐδεὶς γὰρ τόκον τόκου ἀλατεῖ, κὰν κατὰ μικρὸν καταβληθῆ; **Иже лихвоу лихвы оуъштрак, обесчѣствѣакъ се, никтоже во лихвы истезакъ, аште и по малоу платитъ се**).³⁰ Које су се од ових одредби примењивале у средњовековној Србији, на основу расположивих извора немогуће је рећи.

У српским правним споменицима нема непосредних података о зајму и повеље издате пре Душановог законика, као и сам Законик не помињу овај облигационоправни уговор. Ипак, један посредни податак који налазимо у хрисовуљи цара Душана Манастиру Светих арханђела Михајла и Гаврила (1348) указује на чињеницу да су се зајмови узимали у новцу и да се захтевала камата. Тај кратки одломак гласи: „...ако се нађе калуђер... да позајмљује динаре с каматом, да се протера“ (...и кто се оврѣте калоуѓкѣ... динаре дак оу каматоу - да се иждене).³¹ Како видимо, у складу са хришћанском идеологијом и црквеним правилима, калуђер који узима камате се протерује. Ипак, наш извор не наводи колика је била каматна стопа.

Повеља монаха Доротеја Манастиру Дренчи од 2. марта 1382. године такође прети изгоном из манастира онеме који би био *лихоимац* и *тајнојадник*³² (аще ли кто такоу вѣрѣшет се лихвимѣць, и таиншадникъ, да изгонитъ се изъ манастира).³³ *Лихоимац* је ван сваке сумње особа која узима лихву, прекомерну камату, мада нас ни ова повеља не обавештава колика је била каматна стопа.³⁴

Светоарханђеловска хрисовуља користи на једном месту и израз *камаѣник*, што би у данашњем значењу тога појма требало да буде схваћено као зеленаш, лихвар. Међутим, садржина одломка у коме се тај израз налази чини такво схватање тешко одрживим. Текст каже: „И с милошћу и пристанком Царства ми приложи ћесар Гргур цркви Царства ми, Арханђелу, Дабижива каматника, да даје за годиште 18 лисица“ (И сѣ милостию и хотѣникъ царства ми

²⁹ Basilika XXIV, 6, 26.

³⁰ Превод *Субоѣшин-Голубовић*, 365; ed. *Ράλλης - Πότλης*, 476; прир. *Новаковић*, 504.

³¹ Светоарханђеловска хрисовуља, прир. *Мишић - Субоѣшин-Голубовић*, 112. Занимљиво је да повеља употребљава израз камата, који се у *Синѣајми* Матије Властара не користи.

³² *Тајнојадник*, онај који једе у потаји.

³³ Повеље кнеза Лазара, прир. *Младеновић*, 181. Издавач је реч *лихоимац* превео са *лакомац* (187), што нам се не чини исправним.

³⁴ На основу расположивих извора немогуће је тачно утврдити колика се каматна стопа примењивала у средњовековној Србији. *С. Ђирковић*, одредница “Камата”, Лексикон српског средњег века, 273–274, процењује да се каматна стопа кретала између 10–12% годишње. Поређења ради, аутор наводи да је дубровачки суд признавао 15% као нормалну закониту стопу профи-та код трговачке трансакције.

приложи кесарь Гръгоуръ цркви царства ми Арххаггелоу Давижива каматника, да дак за годище .ни. лисиць).³⁵ Сматрамо да је у праву Теодор Тарановски када је написао: „Тешко је замислити, да побожни поклонодавац приложи цркви једног зеленаша и да баш то нагласи и да то цар потврди. Још теже је да се професија тобожњег зеленаша доведе у сагласност са данком, који му се намеће, и то од 18 лисица годишње“.³⁶ Али, шта је заправо израз *камайник* у овом контексту значио, тешко је рећи.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Aristotelis Politica, ed. I. Bekker, tr. W.E. Bolland, London 1877.
- Aristotel, Politika, prevela Lj. Stanojević-Crepajac, Beograd 1970.
- Basilicorum Libri LX, Series A: Textus librorum I–LX, 8 vols., eds. H. J. Scheltema, N. Van Der Wal, D. Holwerda, Groningen 1955–1988.
- Biblija, Stari i Novi Zavjet, prijevod A. Sović, S. Grubišić, F. Gass, Lj. Rupčić, Zagreb 1976.
- Corpus iuris civilis. Vol. I: Institutiones, ed. P. Krueger; Digesta, ed. Th. Mommsen; Vol. II: Codex Iustinianus, ed. P. Krueger, Berolini 1895 (reprint Clark, New Jersey 2010).
- Ecloga, Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V, ed. L. Burgmann, Frankfurt am Main 1983.
- Fontes iuris romani antiqui, ed. C. G. Bruns, Tübingen 1876.
- Jus Graecoromanum, vol. I–VIII, J. et P. Zepos, Athina 1931 (reprint Aalen 1962).
- Ματθαίου τοῦ Βλασταρέως Σύνταγμα κατὰ στοιχείον [Matthaiou tou Vlastareōs Suintagma kata stoiheion], edd. G. A. Ralles – M. Potles, Athenai 1859 (reprint Athina 1966).
- Les Nouvelles de Léon VI le Sage, ed. P. Noailles – A. Dain, Paris 1944.
- Publii Cornelii Taciti Annalium ab excessu Divi Augusti, ed. H. Furneaux, Oxford 1896.
- Textes de droit romain, ed. P. F. Girard, Paris 1890.
- Библија, Свето писмо Старога и Новога завјета, превео Стари завјет Ђ. Даничић, Нови завјет превео Вук Смић. Караџић, Нјујорк – Лондон 1950 [Biblija, Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta, preveo Stari zavjet Đ. Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stef. Karadžić, Njujork – London 1950].
- Гај, Институције, приредио и превео О. Сјанојевић, Београд 2009 [Gai Institutiones, priredio i preveo O. Stanojević, Beograd 2009].
- Законоправило или Номоканон Светога Саве, Иловички препис 1261. година, фототипија, прир. М. Пејровић, Горњи Милановац 1991 [Zakonopravilo ili Nomokanon Svetoga Save, Povički prepis 1261. godina, fototipija, prir. M. Petrović, Gornji Milanovac 1991].
- Крмчија Морачка, прир. Н. Дучић, Књижевни радови, књига 4, Београд 1895 [Krmčija Moračka, prir. N. Dučić, Književni radovi, knjiga 4, Beograd 1895].
- Матије Власћара Синтагмат, Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова, прир. С. Новаковић, Београд 1907 [Matije Vlastara Sintagmat, Azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila, slovenski prevod vremena Dušanova, prir. S. Novaković, Beograd 1907].

³⁵ Светоарханђеловска хрисовуља, 91.

³⁶ Тарановски, Историја III, 115 = 658.

- Мативија Власћар*, Синтаγμα, са српскословенског језика превела *Т. Суботићин-Голубовић*, Београд 2013 [*Matija Vlastar*, Sintagma, sa srpskoslovenskog jezika prevela *T. Subotin-Golubović*, Beograd 2013].
- Повеље кнеза Лазара, прир. *А. Младеновић*, Београд 2015 [Povelje kneza Lazara, prir. *A. Mladenović*, Beograd 2015].
- Светоарханђеловска хрисовуља, прир. *С. Мишић – Т. Суботићин-Голубовић*, Београд 2003 [Svetoarhandelovska hrisovulja, prir. *S. Mišić – T. Subotin-Golubović*, Beograd 2003].

Литература – Secondary Works

- Laiou, A. E.*, God and Mammon: Credit, Trade, Profit and the Canonists, Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State and Society, edited by N. Oikonomides, Athens 1991, 261–300.
- Stanojević, O.*, Zajam i kamata, istorijska i uporednopravna studija, Beograd 1966.
- Šarkić, S.*, Osnovi rimskog prava, Beograd 2017.
- Бујуклић, Ж.*, Римско приватно право, Београд 2012 [*Бујуклић, Ж.*, Rimsko privatno pravo, Beograd 2012].
- Сјанојевић, О.*, Римско право, Београд 2002 [*Stanojević, O.*, Rimsko pravo, Beograd 2002].
- Тарановски, Т.*, Историја српског права у немањићкој држави I–IV, Београд 1931–35 = Класици југословенског права, књига 12, Београд 1996 [*Taranovski, T.*, Istorija srpskog prava u nemanjićkoj državi I–IV, Beograd 1931–35 = Klasici jugoslovenskog prava, knjiga 12, Beograd 1996].
- Ђирковић, С.*, Камата, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 273–274 [*Čirković, S.*, Kamata, Leksikon srpskog srednjeg veka, Beograd 1999, 273–274].

Srdan Šarkić

Faculty of Law, Novi Sad
srdjansarkic@gmail.com

CONTRACT OF LOAN AND PROTECTION OF DEBTORS AGAINST USURY IN SERBIAN MEDIAEVAL LAW (Regarding the Influence of Byzantine Law)

Loan (*mutuum, fenus, δάνειον, заемь*) is delivery by one party to and receipt by another party of a sum of money upon agreement, to be repaid without (Roman *mutuum*) or with (Roman *fenus*) interest. Byzantine legal miscellanies (*Ecloga X; Procheiron XVI; Epanagoge/Eisagoge XXVIII*) always put the rules on loan in the same chapter with the provisions on pledge (*pignus, ἐνέχυρον, залог*), although modern legal scholarship treats pledge as part of property law and loan as a real contract and part of the law of obligations. That was the reason that Matthew Blastares included it in his *Syntagma* chapter Δ -2 under the title *On Lenders and Loan and Pledges*.

In Roman Law, in the case of money, one could be required to pay interest if there had been a special stipulation to that effect. Under the Laws of the Twelve Tables, interest rates were capped at 12%. In 345 B. C. this was reduced to 6%. Under Justinian, interest was not allowed to be recovered to a greater amount than twice the principal. Compound interest, so-called *anatocism* or *usurae usurarum* was

forbiden. The rates in Justinian's time were: a) maritime loans: 12%, p. a.; b) business loans: 8%, p. a.; c) ordinary, non business loans: 6%, p. a.; d) loans to farmers and persons of high rank: 4%, p. a.

Under the influence of the provisions of the *Scriptures*, the canons of Christian Church councils anathematized taking interest as an act of usury. Following the Christian dogma, Byzantine legislation tried to forbid lending money at an interest rate, treating it as an act of usury. Already the *Ecloga* has no provisions on usury, with no word on either permission or prohibition, but the *Procheiron* explicitly forbids taking interest as something “without dignity of Christian State and forbidden by the Legislation of God”. The same provision was repeated in the *Epanagoge/Eisagoge*.

However, taking interest became a need of the economic life, so the *Novella* LXXXIII of Emperor Leo VI allowed lending money at an interest rate of 4%, and the *Basilika* repeated the provisions of Justinian's legislation. Byzantine legal collections of a later date contain the prohibition of interest from the *Procheiron* but at the same time include a provision from Emperor's Leo VI *Novella*, as well. This confusion can also be found in the *Syntagma* of Matthew Blastares. Chapter II (P) – 11 is titled *On Greediness and Snatching Away*, and it brings the VI rule of Gregory of Nyssa, which says that the Holy Apostle called greediness a kind of idolatry. The text does not explicitly mention usury, but it is clear that Saint Gregory alludes to it and forbids it to the clergy. More details on interest can be found in Chapter T – 7, entitled *On the Prohibition of Taking Usury to all Clerics*, and it reports the ecclesiastical rules and secular laws on usury.

Serbian charters and the Law Code of Stefan Dušan do not mention the contract of loan. However, Emperor Dušan's chrysobull to the monastery of the Holy Archangels Michael and Gabriel (1348) forbids the monks from lending money at interest. The penalty would be expulsion. Beyond any doubt, this means that, in practical life, a loan of money existed and that the borrower had to pay an interest, but our source does not mention the rates. The same chrysobull uses the word *kamatnik*, which normally means usurer, but the context of the charter rules out such a meaning. The text says that “with the Emperor's grace and consent, Kesar (Caesar) Grgur gave to the church of the Holy Archangels the usurer Dabiživ, who has to give [to the church] 18 foxes yearly.” It is really hard to explain why a pious donor would give to the church an usurer. Obviously, the word *kamatnik* in the Holy Archangels' chrysobull had a different meaning, which remained unclear.

ЗОРАН ЧВОРОВИЋ
Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
zcvorovic@jura.kg.ac.rs

ОБРОК ИЗ ЧЛАНА 110. ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА И ПОСУЛ ИЗ ЗАКОНСКИХ СПОМЕНИКА РУСКОГ СРЕДЊОВЕКОВОГ ПРАВА*

Пропис члана 110. Душановог законика који забрањује судијама да на силу узимају *оброк*, до сада није претресан из упоредноправног угла и поред тога што се у цивилизацијски блиском руском праву, пре свега у Судебницима из 1497. и 1550. и Саборном уложенију из 1649. године, срећу слични антикорупцијски прописи који забрањују судијама узимање *јосула*. Еволуција термина *јосул* и других сродних пореских установа старог руског права, као што су *оброк* и *корм*, баца другачије светло на развитак пореске установе *оброка* у српском праву током XIII и XIV века, а самим тим и на члан 110. Душановог законика. Док досадашња истраживања српског *оброка* дају једну крајње статичну представу тог фискалног института, према којој *оброк* из Душановог законика има исто значење као и *оброк* из Бистричке повеље краља Стефана Владислава, сродни прописи руских правних споменика показују да су исти порески називи током времена добијали потпуно другачије правно значење. У раду се полази од тезе да ново значење термина *оброк* из члана 110. Душановог законика стоји у непосредној вези са променама у организацији власти Душанове државе, која је по својој правној природи била блиска московској држави цара Ивана IV Васиљевича.

Кључне речи: оброк, Душанов законик, *корм*, *јосул*, Судебници од 1497. и 1550.

The provision of Article 110 of Dushan's Code, which prohibits judges from taking *obrok* by force, has not been examined from a comparative legal point of view, although in civilizationaly close Russian law, primarily in the *Sudebniks* from 1497 and 1550 and the *Saborno ulozhenie* from 1649, there are similar anti-corruption regulations that prohibit

* Рад је резултат истраживања на пројекту Правног факултета Универзитета у Крагујевцу „Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније”.

judges from taking *posul*. The evolution of the concept of *posul* in Russian law, as well as the related tax institutions of *obrok* and *korm*, sheds a different light both on the overall development of the tax institution if *obrok* in Serbian law during the 13th and 14th centuries, as well as on the meaning of Article 110 of Dushan's Code itself. While previous research on the Serbian *obrok* gives an extremely static view of this fiscal institution, according to which *obrok* from Dushan's Code has the same meaning as *obrok* from the Bistrica Charter of King Stefan Vladislav, the related regulations of Russian legal sources show that the same tax expressions over time received a completely different legal meaning. This paper starts from the premise that the new meaning of the term "obrok" from the Article 110 of Dushan's Code is directly related to the changes in the organization of Dushan's state, which in its legal nature is close to the Muscovite state of Emperor Ivan IV Vasilyevich.

Keywords: *obrok*, Dushan's Code, *korm*, *posul*, *Sudebniks* from 1497 and 1550.

Зашто поново о оброку?

Након данас већ класичног рада о оброку и *приселици* Милоша Благојевића, питање значења речи *оброк* (*оброкъ*) из српских средњовековних правних споменика сматра се по правилу у српској историјској и правноисторијској науци решеним.¹

Благојевићеве тезе о оброку своде се у најкраћем на следеће: као прво, у правним споменицима српског средњег века реч *оброк* била је један *terminus tehnicus* за означавање тачно одређене фискалне обавезе;² друго, под *оброком* се подразумевала обавеза која је падала на земљорадничко зависно становништво и сеоске попове, а састојала се од „давања хране владару, његовој пратњи, његовим службеницима, а у најстарије време властели, па и *јостџима* (трговцима)“;³ треће, Благојевић је *оброку* дао оно значење које је у српској историографији пре његовог истраживања приписивано *приселици*, а од тада се *приселица* сматра једним видом колективне одговорности код накнаде штете трговцима и уопште путницима коју су им причинили лопови и разбојници;⁴ четврто, иако закључује како су „половином XIV века видљива настојања државе и владара да се ограничи право на *оброк*, као и да се утврди његова величина,“ Благојевић је био мишљења да се *оброк* као правна установа суштински није променио током два века развитка права у Немањићкој Србији, нити да је реч *оброк* у

¹ Благојевић, *Оброк и приселица*, 165–188. Основне тезе о оброку Благојевић је поновио у *Лексикону српског средњег века*: ЛССВ, 458 (*Благојевић*).

² У истраживању *оброка* и *приселице* Благојевић је пошао од тезе да је између њих морала постојати разлика, те да нису могла постојати „два различита назива за једну те исту дажбину“. Ова теза претпоставља да је у Србији у 13. и 14. веку постојао не само уређен и унификован порески систем него и већ формиран фискални правно-технички термини (*terminus tehnicus*). Благојевић, *Оброк и приселица*, 166, 167.

³ ЛССВ, 458 (*Благојевић*); Благојевић, *Оброк и приселица*, 168–169.

⁴ Благојевић, *Оброк и приселица*, 184, 187; ЛССВ, 586 (*Благојевић*).

правним споменицима тог времена имала и неко друго значење;⁵ и пето, екстензивно тумачећи норме српских средњовековних правних споменика, Благојевић је фискалну установу *оброка* проналазио и у оним одредбама у којима се не помиње реч *оброк*, али које на дескриптиван начин регулишу обавезу давања хране владару и државним службеницима различитог ранга.⁶

Аутори који су о *оброку* писали пре Благојевићевог истраживања могу се према закључцима које су извели поделити у две групе.

Прву групу чине они писци који су, као Стојан Новаковић, Радослав Грујић, Иван Божић и Александар Соловјев, поистовећивали *оброк* и *приселицу*, видевши у њима, речју Новаковића, „право на стан и храну, коју су имали властела, државни чиновници и службеници или страни посланици када куда путују“.⁷

Другу групу чине они аутори који су у *оброку* видели плату коју су носиоци локалне власти примали од месног становништва. Ову тезу је најпре изнео Константин Јиречек, закључујући: „оброк је, по свој прилици, био намет за плаћање жупских чиновника (плаћан о извесном року); под краљем Стефаном Драгутином плаћала га је жупа, а доцније се помиње као приплата или намѣткѣ града или жупе“.⁸ Међутим, Јиречек проширује своје тумачење *оброка*, тврдећи како се у појединим правним споменицима под *оброком* подразумевало и „давање животних намирница посланицима у пролазу и чиновницима сваке врсте, као и краљевим коњушарима, соколарима и псарима“. У прилог томе наводио је податке из повеље краља Милутина Манастиру Св. Ђорђа код Скопља.⁹ За разлику од Јиречека, Теодор Тарановски је сматрао да реч *оброк* у средњовековним српским правним споменицима искључиво значи плату коју су примали локални чиновници, пошто „нису локални органи примали плату од средњишње власти, него су наплаћивали одређени *оброк* од локалног становништва“.¹⁰ Видевши у *оброку* плату за локалне чиновнике, Тарановски је под *оброк* подводио и „доходак“ који је према члану 63. Душановог законика

⁵ Благојевић, *Оброк и приселица*, 175.

⁶ Благојевић, *Оброк и приселица*, 171–172.

⁷ Новаковић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, 222. Божић је истицао како „уз обавезу приселице везан је и термин ‘оброк’ кога нема у повељама које употребљавају реч приселица“. Божић, *Доходак царски*, 9. Да је и Соловјев био мишљења да се *приселица* и *оброк* односе на исти институт – право на стан и храну владара, државних службеника и страних посланика, види се из његовог тумачења члана 125. и 133. Душановог законика. Тако у коментару уз чл. 133. Соловјев најпре каже како је том одредбом „право приселице ограничено: поклицар са својом пратњом има право само на један оброк, на ручак или вечеру“, а потом додаје: „Треба навести да су у Српским повељама поједине манастирске метохије ослобођене те дужности, на пример у Скопској повељи из 1300. г. вели се: *Оброка не даши айоклисиџару ни свесѣаоу...*“ Соловјев, *Законик цара Стефана Душана, 1349. и 1354. године*, 279, 284.

⁸ Јиречек, *Историја Срба II*, 208.

⁹ Исто, 211.

¹⁰ Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, 269.

убирао кефалија.¹¹ *Приселица* је по Тарановском била додатна привилегија локалних чиновника, а састојала се у праву на „стан и храну, кад им је требало да на своме службеном путовању негде одседну” и „примали су (је) у натури или наплаћивали су у новцу”.¹² Тако је Тарановски пре Благојевића дошао до закључка да *оброк* и *приселица* нису два имена за исти правни институт, те да су ови изрази у српским средњовековним правним споменицима имали својство правнотехничких термина.

Благојевићево објашњење израза *оброк* потпуно је потиснуло наведена тумачења старијих писаца и постало доминатно у српској медијевалистици. Тако, примера ради, Ђорђе Бубало у коментару члана 110. Душановог законика наводи: „*оброк* је обавеза зависних људи да дају храну, обично за време одмора и ноћења, владару и његовој пратњи, као и државним службеницима када путују по земљи или у области своје надлежности”.¹³

Иако су Благојевићеви убедљиви закључци значајно помогли расветљавању појмова *оброка* и *приселице*, они ипак нису уклонили све недоумице око њиховог значења, пошто се поједини подаци из правних споменика не могу уклопити у Благојевићева тумачења. Тако је, примера ради, Љ. Максимовић скренуо пажњу на обавезу *πρὸς ἑλιτζας*, која се помиње у повељи цара Душана Манастиру Пресвете Богородице у Ликусаци у Тесалији из 1348. године, а која је одавно идентификована као *приселица*. Истовремено, локалне прилике у Тесалији у време доношења ове повеље оправдавају тумачење да се ради о „намету за издржавање државних службеника у пролазу или кантоновање војника”. Имајући то у виду, Максимовић примећује да је „податак из ликусадске повеље ближи [је] ранијем раширеном и познатом, мада од Благојевића с правом оспореном, схватању приселице”, па закључује: „Могуће је, међутим, да право решење за Ликусаду још увек измиче”.¹⁴

Оно што Благојевићево тумачење *оброка* чини у великој мери спорним јесте то што оно полази од једне прилично статичне представе тог правног института, која подразумева да се поједини јавноправни институти у праву Немањичке Србије нису мењали током XIII и XIV века. Међутим, од времена краља Милутина текао је убрзани процес рецепције византијског права и он је морао довести до преображаја правне природе српске државе, а тај преображај морала је пратити и поступна трансформација појединих јавноправних института. Уз то, свођење речи *оброк* само на једно значење – обавезу давања хране владару, његовој пратњи и службеницима – претпоставља да су се у

¹¹ Исто, 270.

¹² Исто.

¹³ Душанов законик, прир. Бубало, 190.

¹⁴ Максимовић, Порески систем у грчким областима Српског Царства, 114–115; Новаковић, Законски споменици српског средњег века, 792.

српским правним споменицима још од XIII века употребљавали прецизни правнотехнички термини (*terminus technicus*), који претпостављају постојање солидно развијене правне науке. Ипак, и сам Благојевић је указивао да је реч *оброк* у српским средњовековним изворима наративног карактера имала и друга значења, јер у њима „оброк је и плата или данак”.¹⁵

Оброк пре Душановог законика

Најстарији сачувани српски средњовековни правни споменик у коме се помиње *оброк* јесте повеља краља Владислава (1234–1243) Манастиру Св. Богородице у Бистрици у Полимљу.¹⁶ Повељом се манастирски меропси, сокалници и сеоски попови обавезују да када „приходи крааљ или властелинъ или гостъ, да приплака оу оброкъ”.¹⁷ Благојевић није имао сумње да се ова одредба повеље краља Владислава односи на *оброк* као дажбину, али је истовремено морао да примети како је у овом случају круг лица која су дуговала ову обавезу неубичајено широк: „Право на оброк није било резервисано само за владара и посланике у његовој служби, као што се то чинило у XIV веку, већ су право на оброк уживала властела и угледни гости када посете манастир, што само сведочи о старини поменуте обавезе”.¹⁸ Пошто у истом раду Благојевић доказује да је краљ Владислав издајући повељу Манастиру Св. Богородице у Бистрици заправо само поновио изгубљену „садржину оснивачке хрисовуље Стефана Немање” истом манастиру, то би из угла *оброка* значило да је ова пореска обавеза са тако широким кругом обвезника постојала већ крајем XII века у време оснивања Бистричког манастира.¹⁹

Тешко је, међутим, из угла права објаснити како је зависно становништво тог манастирског властелинства могло имати било какву пореску обавезу према трговцима (*іосійима*) који не врше јавноправну власт, пошто дажбине, па и када су натуралног карактера као у Србији у XII и XIII веку, увек служе за издржавање апарата принуде. Па и сам Благојевић на другом месту доводи у везу *оброк* са вршењем јавне власти, тврдећи како је у метохијама Манастира Св. Ђорђа код Скопља „представницима државне власти било ускраћено право да обављају службене послове на властелинству, (а) онда им свакако није могло припадати право на оброк”.²⁰ И у средњовековном државном уређењу пореска обавеза је морала имати какав-такав корелат у праву коришћења услуга административног и судског апарата, само што постојање

¹⁵ ЛССВ, 458 (Благојевић).

¹⁶ Благојевић, Оброк и приселица, 168.

¹⁷ Соловјев, Одабрани споменици српског права, 29.

¹⁸ Благојевић, О аграрним односима у Полимљу крајем 12. и почетком 13. века, 19.

¹⁹ Исто, 7.

²⁰ Благојевић, Оброк и приселица, 171.

таквог права није очигледно, јер се оно углавном не јемчи у форми субјективног права, као што се то редовно чини у нововековним конституционалним демократијама. Притом је тешко објаснити како се *оброк* дуговао свим трговцима и властелинима, а истовремено се манастирско зависно становништво у истој повељи ослобађало обавезе обезбеђивања хране за коњухе и псаре, који су у средњовековној Србији имали значајну улогу у владаревом персоналу.²¹

Рецију, оброк из повеље краља Владислава Манастиру Св. Богородице у Бистрици не одговара природи *оброка* као допунске обавезе (дажбине) привременог пружања „смештаја и давања хране док представници власти обављају своје службене послове у неком крају или селу,” како је ову установу тумачио М. Благојевић. *Оброк* у Бистричкој повељи краља Владислава значи, по свој прилици, један ручак,²² гозбу која се организовала сходно манастирском типуку за велике празнике и угледне манастирске госте, у које је у првом реду спадао краљ, а потом властела и трговци. У таквим приликама су манастирски меропси, сокалници и попови били дужни да дају допринос („приплака оу оброку”) манастиру у намирницама и личној раду. Ова испомоћ је за манастирско зависно становништва свакако била један ванредни феудални терет (*рабоша*).

Притом одредбе других српских повеља које ослобађају зависне становнике манастирских властелинстава обавезе *оброка* не би могле да се тумаче као ослобађање од обавезе обезбеђивања и припремања хране за потребе манастирских гозби, која се у Бистричкој повељи помиње под именом *оброк*, пошто су села манастирских властелинстава имала општу обавезу издржавања манастира. То недвосмислено произилази из члана 16. Душановог законика, који утврђује правни стандард за издржавање манастира: на 1 000 кућа (домаћинстава) долази 50 монаха.²³ Међутим, овим прописом је само кодификована обавеза која је пре доношења Законика била партикуларно регулисана повељним законодавством. Општа обавеза зависног становништва манастирских села да издржавају манастир морала је укључивати и обавезу давања намирница за организовање гозби за угледне манастирске госте. То потврђују и одредбе повеље краља Милутина Манастиру Св. Стефана у Бањској, која партикуларно регулише обим те обавезе: „Къди краљ доходи оу монастырь или оу метохию, чъто моу њ хътѣниѣ; а къди архиепископъ, да даѣ цръкы хлѣбъ и зобъ и сѣно, а людиѣ месо”.²⁴ Благојевић је с правом закључио

²¹ ЛССВ, 314–315 (*Михаљчић*); ЛССВ, 602–603 (*Мишић*).

²² Старословенска реч *оброкъ* имала је бројна значења, па се њоме код Чеха, Словака и Пољака у средњем веку означавала поред осталог порција хране, храна уопште, као и у ужем смислу храна за стоку, нарочито за коње. Етимологический словарь славянских языков (*obrovědati – obsojňnica*), 99.

²³ Душанов законик, прир. *Бубало*, 155; *Соловјев*, Законик цара Стефана Душана, 1349. и 1354. године, 185.

²⁴ *Соловјев*, Одабрани споменици српског права, 94.

како ово „давање хлеба и меса, приликом краљевог и архиепископовог доласка у манастир, не може бити ништа друго него извршавање обавезе obroka која се помиње у повељи Манастира Св. Богородице Бистричке”.²⁵

За праћање даље еволуције установе *obroka* важне податке пружа хронолошки гледано следећа сачувана српска повеља у којој се помиње *obrok*. Реч је о повељи којом је краљ Милутин 1299. године Манастиру Хиландару даровао нове поседе у Призрену и околини. Овом повељом је Хиландар добио и село Локвицу, које је том приликом српски владар ослободио „отъ всѣхъ работъ малихъ и великихъ, и obroka да не даю жюпомъ”.²⁶ Формулација којом се манастирски људи ослобађају свих работа, малих и великих, означава потпуни фискални имунитет и она је, по речима М. Ивановића, у повељама српских владара први пут употребљена управо у овој повељи.²⁷ Притом исти аутор примећује како се „тешко може поуздано утврдити” због чега је „након помена изузећа од свих намета, посебно поменут оброк”.²⁸

Ту правнотехничку недоследност и нелогичност М. Благојевић је решио тако што је закључио „да се оброк разрезивао на све становништво које је живело у жупи, односно по земљорадничким насељима, али ако су поједина насеља у некој жупи укључена у манастирско властелинство, онда је зависно становништво из таквих насеља плаћало оброк у оквиру властелинства, а не у оквиру жупе”.²⁹ Међутим, речи „и obroka да не даю жюпомъ” одвећ су јасне и прецизне да чине неоснованим свако закључивање према методу *ex silentio*, како је то учинио Благојевић. У повељи се обавеза *obroka* искључиво везује за жупу као јединицу локалне управе, а у тексту се не може пронаћи било какво упориште за закључак да се обавеза *obroka* дуговала и патримонијалној управи манастирског властелинства, односно „посредујућим властима”, како их је називао Тарановски”.³⁰ С обзиром на дуализам у организацији локалне управе у Србији крајем XIII века, који се огледао у истовременом постојању старог система локалне управе организоване на политичкој основи на челу са властелином и нове професионалне локалне управе на челу са кефалијом, не може се на основу Хиландарске повеље краља Милутина јасно утврдити да ли се *obrok* дуговао независно од тога да ли се радило о жупи која је дата једном властелину у „државу” или о „смесној” или градској „жупи” којима су управљале кефалије.³¹ Из ове

²⁵ Благојевић, Оброк и приселица, 169.

²⁶ Новаковић, Законски споменици српског средњег века, 388.

²⁷ Ивановић, Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина, 63.

²⁸ Исто, 63–64.

²⁹ Благојевић, Оброк и приселица, 171.

³⁰ Тарановски, Историја српског права у Немањићкој држави, 262–263, 273.

³¹ Тарановски, Историја српског права у Немањићкој држави, 269; ЛССВ, 168 (Благојевић) 165–169; Благојевић, Државна управа у српским средњовековним земљама, 282.

повеље краља Милутина не може се са сигурношћу одговорити ни каква је била садржина и функција *оброка* који се дуговао жупи, када није постојао фискални имунитет неког властелинства.

Повеља краља Милутина Манастиру Св. Ђорђа код Скопља од 1299/1300. године³² даје исцрпна обавештења о службеницима који су имали право на *оброк* када то право није било дерогирано фискалним имунитетом властелинства. Подаци из ове повеље важни су из угла тезе о еволутивном развоју уставне *оброка*, јер је реч о акту који је издат неких 60 до 70 година након Бистричке повеље краља Владислава (1234–1243), у којој се први пут помиње *оброк* и скоро 50 година пре доношења прописа о *оброку* у Душановом закону.

Међу обавезама којих су се ослобађали људи Манастира Св. Ђорђа помињу се три за које се раније често веровало да су сличне или истоветне по садржају: *миѿаѿи*, *ѿриселица*³³ и *оброк*.³⁴

Повеља краља Милутина Манастиру Св. Ђорђа је настарији сачувани српски правни споменик у коме се помиње *миѿаѿи*. У Византији се под *миѿаѿом* првобитно подразумевала „обавеза пружања смештаја и исхране чиновницима или војсци, у месту где бораве или се затекну у пропутовању,” што је блиско *оброку* онако како је ову установу тумачио М. Благојевић. Почетком XIV века, како примећује Љ. Максимовић, *миѿаѿи* добија ново значење, јер се у византијским повељама тим изразом почело означавати право кефалије да од становништва области под својом надлежношћу купује по нижој цени жито, вино и друге производе.³⁵ *Миѿаѿи* се у повељама српских владара појављује од времена краља Милутина, притом ретко у форми српске транскрипције грчког термина. У тражењу српске паралеле византијском *миѿаѿи* у новијим истраживањима предност се даје *оброку*, али тиме, по речима Максимовића, „нису обеснажени сви елементи опредељивања за термин приселица”.³⁶ Међутим, Милутинова повеља Манастиру Св. Ђорђа, у којој се посебно наводе *оброк*, *миѿаѿи* и *ѿриселица*, доводи у питање тумачење које постовећује *миѿаѿи* са *оброком* или *ѿриселицом*. Очигледно да је реч о различитим обавезама.

За тумачење *оброка* у Милутиновој повељи Манастиру Св. Ђорђа важно је упоредити одговарајуће одредбе ове повеље са сличним одредбама повеље коју

³² О датирању Милутинове повеље Манастиру Св. Ђорђа код Скопља више у: *Пириваѿирић*, Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља, 212–213.

³³ „И да нѿма улѿсти у село то Рѿчице никои владалцѿ краљевства ми ни владалцѿ дрѿжецаго жупу ту, ни узети конѿга доходак ни мала ни велика, ...ни митате, ...ни приселице...”. *Соловјев*, Одабрани споменици српског права, 75; *Новаковић*, Законски споменици српског средњег века, 614.

³⁴ „Оброка не дати апоклисиѿу, ни севасту, ни прах’тору, ни кнезу, ни кастрофилаксу, ни аподахатору ни геракару, ни коноху, ни пѿсару, ни којему кнефалии краљевства ми, отѿ великих о до малих власти”. *Соловјев*, Одабрани споменици српског права, 70; *Новаковић*, Законски споменици српског средњег века, 609.

³⁵ *Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, 95–96.

³⁶ ЛССВ, 411–412 (*Максимовић*).

је Манастиру Св. Ђорђа издао бугарски цар Константин Асен Тиха (1257–1277), јер је у науци већ одавно утврђено да је краљ Милутин приликом регулисања установе административног, судског и фискалног имунитета властелинства Св. Ђорђа у великој мери преузимао одредбе старије Константинове повеље.³⁷ Анализирајући одредбе о дажбинама у тим повељама, Иван Божић је закључио како се у њима помињу „оброк и *ѿриселица* и за њих везане обавезе поноса и провода,” а „овде се може додати и митат,”³⁸ али не прецизира које се од наведених дажбина помињу у повељи бугарског, а које у повељи српског владара.

У Константиновој повељи наводе се *миѿаѿи* („ни м[ит]ати”) и *ѿриселица* („Приселица да не плащаѿтъ”), али не и *оброк*, док се у каснијој Милутиновој повељи, као што је речено, помињу све три дажбине.³⁹ Ова разлика се не може објаснити само тиме што су имунитетне формуле у појединим одељцима Милутинове повеље знатно детаљније од оних из повеље Константина Асена⁴⁰ већ и стога што се списак данака и работа у Милутиновој повељи тек незнатно разликује од списка данака и работа у Константиновој повељи.⁴¹ Наиме, од данака и работа који се помињу у повељи краља Милутина, у повељи бугарског владара нема једино *оброка* и „гласа носити” (курирска служба).⁴²

Оброк се у Милутиновој повељи помиње само у првом одељку диспозиције у коме се манастирским људима који живе у граду Скопљу гарантује фискални имунитет: „И кто се обрѿтають у Скопи граду людие светого и великославнаго мученика Христова Георгиѿа Горѿга, да не работають у царину никою работу... Града не зидати ни блюсти. Писа не дати, димнине. Оброка не дати...”⁴³ У повељи бугарског владара манастирским људима у граду Скопљу јемчи се најпре да неће бити обавезни да раде на државном земљишту („да не работаѿтъ въ царинѿ никоѿ работѿ”)⁴⁴ и да неће давати *ѿрийлаѿие* („ни да даваѿтъ тѿ никоѿ приплатѿ”).⁴⁵ Потом се после таксативног навођења

³⁷ Грујић, Властелинство Светога Ђорђа код Скопља, 63.

³⁸ Исто, 13.

³⁹ Споменници на средновековната и поновата историја на Македонија, 198, 202; Дуйчев, Изъ старата българска книжнина, к. II, 63; Бобчев, Старобългарски правни паметници, 153.

⁴⁰ Ивановић, Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина, 68.

⁴¹ Споменници на средновековната и поновата историја на Македонија, 165; Божић, Доходак царски, 12.

⁴² Од дажбина које се помињу у повељи Константина Асена у Милутиновој повељи нема само кошарштине. Споменници на средновековната и поновата историја на Македонија, 202–203; Дуйчев, Изъ старата българска книжнина, к. II, 62–63.

⁴³ Соловјев, Одабрани споменници српског права, 70; Новаковић, Законски споменници српског средњег века, 608–609.

⁴⁴ Грујић, Властелинство Светога Ђорђа код Скопља, 66. Благојевић је, чини се, погрешно тумачио заповест да „не работають у царину никою работу” из Милутинове повеље Манастиру Св. Ђорђа, закључивши како „једино ови људи (манастирски људи који живе у граду Скопљу) нису морали да работају у ‘царину’, што значи да су били ослобођени од обављања пољопривредних радова на манастирским поседима”. Благојевић, Земљорадња у средњовековној Србији, 285.

државних службеника који су имали право да захтевају работе и дажбине када то право није било имунитетом дерогирано, прецизира обим судског, административног и фискалног имунитета који су уживали манастирски људи у граду Скопљу: „ни сждити, ни свазати, ни глобж възати, никои доходокъ”.⁴⁵

За разумевање *оброка* у повељи краља Милутина Манастиру Св. Ђорђа важно је приметити да писци ове повеље кроз целокупни текст акта доследно термилошки раздвајају град и жупу, као посебне локалне административно-територијалне јединице („у коџи любо жупѣ или граду Скопи”), као што праве јасну разлику између државних службеника и властеле као носилаца локалне управе („никои владалаць кралѣвства ми ни владалаць дрѣжешаго жупу ту”).⁴⁶ Стога не може бити случајно што је забрана узимања *оброка* предвиђена баш у оном одељку диспозиције у којем се манастирским људима у граду Скопљу гарантује имунитет (имунитет одређен према персоналном критеријуму), а не у одељцима диспозиције у којим се гарантује фискални имунитет конкретних манастирских села (нпр. село Речице у жупи Полог), нити на крају повеље, где се налази општа одредба којом се гарантује фискални имунитет свих села (метохија) Манастира Св. Ђорђа „по жупахъ кралѣвства ми” (имунитет одређен према територијалном критеријуму).⁴⁷ Осим тога, у повељи се забрана узимања *оброка* од манастирских људи у граду Скопљу везује искључиво за владареве службенике и његово особље – апоклисара,⁴⁸ севаста,⁴⁹ прахтора,⁵⁰ кастрофилакса,⁵¹ аподахатора,⁵² кнеза, кефалију, соколара, коњуха и псара, али не и за властелина коме је поверена управа над жупама („владалаць дрѣжешаго жупу ту”) и његове службенике.⁵³

Ускраћивање *оброка* у Милутиновој Скопској повељи наведеним владаревим службеницима, Благојевић је објашњавао тиме што је „представницима државних власти било ускраћено право да обављају службене послове на властелинству,” па им „онда свакако није могло припадати ни право на оброк”.⁵⁴

⁴⁵ Споменници на средновековната и поновата историја на Македонија, 187; Дуйчев, Изъ старата българска книжнина, к. II, 57.

⁴⁶ Соловјев, Одабрани споменници српског права, 75, 77, 81.

⁴⁷ Исто, 81.

⁴⁸ Поклисар, а у овом случају, по свему судећи, владарев. ЛССВ, 538 (Ђирковић).

⁴⁹ Катастарски и порески чиновник. ЛССВ, 661 (Максимовић).

⁵⁰ Порески чиновник. ЛССВ, 573 (Максимовић).

⁵¹ Заповедник градске тврђаве. Исто, 186.

⁵² Шеф владаревих складишта. Споменници на средновековната и поновата историја на Македонија, 186.

⁵³ Соловјев, Одабрани споменници српског права, 70, 75. На ову чињеницу већ је скренуо пажњу М. Благојевић, примећујући како Р. Грујић у вези са одредбом Милутинове повеље која помиње чиновнике који се у граду Скопљу лишвају права на оброк, „помиње властеоске и државне чиновнике, убрајајући у њих севаста, прахтора итд., али тешко је поверовати да су ‘чиновници’ неког властелинства имали право да обављају било какав посао изван властелинства својег господара, а још је теже претпоставити да су уживали право на оброк изван поседа својих господара”. Благојевић, Оброк и приселица, 170.

⁵⁴ Благојевић, Оброк и приселица, 171;

Међутим, у Милутиновој повељи се права на *оброк* лишшавају владареви службеници (аподахатор, кастрофилакс, прахтор, севаст и кефалија) чија се власт, с обзиром на дихотомију – град и жупа, могла простирати само до граница града Скопља. Уосталом, из Скопске повеље се види да је и жупа имала свог посебног севаста и прахтора,⁵⁵ не и аподахатора, касторофилакса и кефалију, али се код жупских службеника, за разлику од Милутинове Хиландарске повеље, из неког разлога не помиње право на *оброк*. Ако је *оброк* у Милутиновој Скопској повељи значао „привремено пружање смештаја и давање хране док представници власти обављају своје службене послове у неком крају или селу”, како је мислио Благојевић,⁵⁶ нејасно је зашто су се онда писци ове повеље определили да ослобађање од обавезе привременог пружања смештаја и давања хране предвиде у оквиру имунитетне формуле која се односила на поједине манастирске људе у граду Скопљу, а не у оквиру имунитетних формула које су се односиле на поједина манастирска села (нпр. Речице, Брод). Када се истовремено зна да су у градовима постојала коначишта и гостионице, па се зато са основаношћу претпоставља да су становници градова у средњовековној Србији били ослобођени обавезе давања стана и хране државним службеницима и страним посланицима док су на службеном путу (на Западу установа *ius descensus*).⁵⁷ Посебно је тешко препоставити да је такву обавезу српска власт могла да наметне у тек освојеном Скопљу, пошто је у Византији крајем XIII века такво природно издржавање чиновника на службеном путу било, по свему судећи, непознато.⁵⁸

Насупрот властелинству Манастира Св. Ђорђа, које је према Милутиновој повељи било „самовластно” и „самосудно”, а територијално састављено од 22 села и појединачних непокретности расутих у више жупа и у граду Скопљу,⁵⁹ налазио се град Скопље са сопственим локалним управно-судским апаратом који је био подређен српском владару. Они становници града Скопља који нису припадали властелинству Манастира Св. Ђорђа били су дужни да дају *оброк* наведеним државним службеницима у чијој су се управно-судској надлежности налазили. Посматран из тог угла, *оброк* из Скопске повеље краља Милутина имао је сва обележја плате коју је локални службенички апарат (стални и *ad hoc* у виду владаревог апоклисара) примао од месног становништва, као што је то

⁵⁵ Соловјев, Одабрани споменици српског права, 75.

⁵⁶ Благојевић, Оброк и приселица, 171.

⁵⁷ Соловјев, Законик цара Стефана Душана, 1349. и 1354. године, 279; ЛССВ, 699 (*Ковачевић-Којић*); *Божих*, Земљишни систем у „млетачкој Албанији”, 306.

⁵⁸ О томе сведочи запис Теодора Метохита са његовог путовања по Србију 1299. године. Византијски извори за историју народа Југославије 6, 84–86; Душанов законик, прир. *Бубало*, 198.

⁵⁹ Радослав Грујић примећује да „иако је територија ових појединачних аграрних објеката била доста велика ипак су села, са својим пространим границама и територијалним правима, сачињавала територијалну и економску снагу властелинства Св. Ђорђа Скопског”. *Грујић*, Властелинство Светога Ђорђа код Скопља, 53–55, 57, 59; *Тарановски*, Историја српског права у Немањинској држави, 273, 276–277, 284.

тврдио још Тарановски.⁶⁰ То што Скопска повеља не помиње право на *оброк* властелина који је управљао жупом („владалац држеца жупу ту”) ни његових службеника, могло би указивати да је појава *оброка* као плате повезана са почетком професионализације локалне управе у српској средњовековној држави.

Међу државним службеницима који су према Милутиновој повељи имали право на *оброк* посебно се помиње кефалија („ни којему кефалии краљевства ми”), кога, с друге стране, нема у повељи Константина Асена. Повеља којом је краљ Милутин даровао Келију Св. Петке у Тморанима код Скопља Манастиру Хиландару, а коју је издао непосредно после повеље Манастиру Св. Ђорђа, потврђује да је у Скопљу у то време постојао „кефалија градски”.⁶¹ Он је био управник града и као такав, речју Тарановског, „непосредни делегат владаочев”. Установу „кефалије градског” краљ Милутин је у Скопљу наследио од Византије, након што је после другог освајања Скопља, 1295–96. године, стабилизовао власт у граду.⁶² *Оброк* који се према повељи краља Милутина Манастиру Св. Ђорђа дуговао „кефалији градском” могао би бити исто што и „доходак” који „кефалије узимају по закону” из члана 63. Душановог законика, као што су то раније тврдили Тарановски и Соловјев.⁶³

Остаје, међутим, нејасно зашто се у повељи бугарског цара Манастиру Св. Ђорђа не помиње једино *оброк* од дажбина. Могуће је да се *оброк*, када се схвати као плата за локалне чиновнике, у повељи бугарског владара крије у синтетичком појму *ѝрийлаѝе* из првог одељка диспозиције ове повеље.⁶⁴

Оброк у Душановом законнику

Мада је Милош Благојевић закључио да „занимљива обавештења о томе ко је све имао право на *оброк* и шта се под овом дажбином подразумевало – пружа Душанов законик”,⁶⁵ само се у једном члану Законика изричито помиње *оброк*. То је члан 110, који гласи: „Судије куда год иду по земљи царевој и

⁶⁰ Тарановски, Историја српског права у Немањинској држави, 269.

⁶¹ Пиривајрић, Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља, 205–206; Новаковић, Законски споменици српског средњег века, 392.

⁶² Блајојевић, Државна управа у српским средњовековним земљама, 248–249; Тарановски, Историја српског права у Немањинској држави, 269; Максимовић, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, 78–79; Пиривајрић, Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља, 211.

⁶³ Тарановски, Историја српског права у Немањинској држави, 269; Соловјев, Законик цара Стефана Душана, 1349. и 1354. године, 225–226.

⁶⁴ Дуйчев, Изъ старата българска книжнина, к. II, 5; Божид, Доходак царски, 9; ЛССВ, 585 (Мрић). В. Мошин указује како се реч *ѝрийлаѝа*, која означава додатну дажбину, редовно помиње у бугарским повељама, а у повељама српских владара само у оним које се односе на територију Македоније. Изузетак су две Душанове повеље Манастиру Св. Архангела код Призрена у којима се се помињу „приплате жупске”. Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија, 186; Новаковић, Законски споменици српског средњег века, 696, 704.

⁶⁵ Блајојевић, Оброк и приселица, 171.

својој области, да немају право узети оброк на силу ни друго шта било, осим поклона што му ко поклони од своје воље”.⁶⁶

Полазећи од тумачења *оброка* као обавезе привременог давања хране владару и његовим службеницима, Благојевић је *оброк* проналазио и у оним члановима Душановог законика у којима се не помиње сама реч *оброкъ*, али који садржајем асоцирају на једно од многих значење ове старословенске речи – храна за људе и животиње или један дневни обед. Реч је о члановима 133. и 189. Душановог законика.

У првом од наведених чланова прописано је да се посланику (*ѿоклисару*) домаћег или страног владара тако „чини част” што ће му се „где дође, у чије било село” дати „да руча или вечера, па да иде даље у друга села”.⁶⁷ Да је у Немањићкој Србији зависно сеоско становништво имало обавезу да храни владаревог посланика (легата) док је на путу, види се јасно из извешатаја Теодора Метохита о посети Србији 1299. године.⁶⁸ У вези са ограничењем права посланика из члана 133. Душановог законика, А. Соловјев је приметио да се у Душановој повељи анагносту Драгоју, која је издата на дан доношења Законика 21. маја из 1349, као и у Душановој повељи Манастиру Св. Николе у Добрушти из 1355. године, предвиђало потпуно ослобођење од обавезе издржавања посланика.⁶⁹ Такву колизију наведених повеља са Закономиком Соловјев је објашњавао тиме што су „имунитети у хрисуваљама могли да постоје као *leges specialis* и поред *lex generalis*”.⁷⁰ Међутим, члан 133. Душановог законика супротан је чак и члану 26. самог Законика, који једном генералном нормом гарантује свим црквеним имањима потпуни фискални имунитет, тако што их ослобађа свих *работиа*. У *работи*е свакако спада и обавеза пружања хране и смештаја државним службеницима и посланицима, која се у историјској науци раније подводила под појам приселице, а почев од истраживања М. Благојевића под појам *оброка*.⁷¹

Са фискалном установом *оброка* и тенденцијом њеног ограничавања у Душаново доба М. Благојевић је довео у везу и члан 189. Душановог законика. У њему се прописивало да се особљу које се бринуло о владаревим коњима,

⁶⁶ Душанов законик, прир. Бубало, 189.

⁶⁷ Исто, 198.

⁶⁸ Византијски извори за историју народа Југославије 6, 84–86. И. Синдик је јасно показао да је реч о старој српској обичајно-правној установи која је из обичајног права грбальске жупе преузета у которски Статут, након што је краљ Милутин 1306. или 1307. године предао Грбаљ на управу Котору. Синдик, Однос града Будве према владарима из династије Немањића, 28.

⁶⁹ Соловјев, Законик цара Стефана Душана, 1349. и 1354. године, 284; Новаковић, Законски споменици српског средњег века, 720, 759.

⁷⁰ Соловјев, Законик цара Стефана Душана, 1349. и 1354. године, 284.

⁷¹ Члан 26. ДЗ гласи: „Цркве све што се налазе по земљи царства ми ослободи царство ми од свих работа, малих и великих”. Душанов законик, прир. Бубало, 158.

псима и пртљагу када путују земљом даје само оно што је „цар одредио пратећим писмом”.⁷² Члану 189. Душановог законика, како је приметио Ђ. Бубало, садржински је врло близак члан 187. у коме се ограничава право смештаја владареве свите и коморција (*сѣјаник*) на једно ноћење у једном селу.⁷³ И у погледу материје коју регулишу чланови 187. и 189. постоји колизија између Законика и Душанове повеље Манастиру Св. Николе у Добрушти од 1355. године, јер је та повеља уместо ограничења права на храну и смештај потпуно ослобађала наведено манастирско властелинство обавезе издржавања псара.⁷⁴

Чињеница је да су чланови 133, 187. и 189. Душановог законика садржински блиски и да се у њима уочава истоветна намера законодавца да заштити села од прекомерног и неравномерног економског оптерећења изазваног честим боравцима бројног владревог персонала. Пошто су у складу са чланом 26. Законика поједине повеље које је Душан издавао манастирима после 1349. године потпуно ослобађале поједина манастирска властелинства обавеза привременог издржавања поклисара, псара и соколара, могуће је да се ограничење права државних службеника на смештај и храну током путовања из чланова 133, 187. и 189. Законика тицало само села чији су господари били световни властелини. Законско лимитирање допунских работа на световним властелинствима наслања се и на пропис члана 42. Законика, који ослобађа властеоске баштине свих работа и данака, осим соћа и војне службе.⁷⁵ Притом би ограничења привилегија владаревих службеника из чланова 133, 187. и 189. Законика требало осветлити и у контексту сложених и противречних односа Душана са српском и грчком властелом.⁷⁶ Могуће је да се цар Душан одлучио да законски ограничи старе привилегије владаревих службеника и чланова његове свите због тога што су такве древне српске обичајноправне установе могле бити неприхватљиве властели грчког дела Царства („земља грчка”).⁷⁷

На основу текста чланова 133, 187. и 189. Законика са сигурношћу се може закључити да су се ограничења из тих прописа заиста тицала чиновничког права на добијање бесплатне хране и смештаја током службеног путовања. То исто се, међутим, не може рећи и за *оброк* из члана 110. Законика, осим ако

⁷² Душанов законик, прир. Бубало, 220.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Потпуно ослобађање манастирских властелинстава од обавезе пружања смештаја и давања хране псарима и соколарима предвиђено је и у две повеље које је Душан издао након доношења првог Законика 1349. године: у повељи анагносту Драгоју од 1349. и у повељи Манастиру Св. Архангела код Призрена од 1353. године. *Новаковић*, Законски споменици српског средњег века, 704, 720, 759.

⁷⁵ Душанов законик, прир. Бубало, 164; *Ивановић*, Властела Државе српских деспота, 43.

⁷⁶ *Осѣројорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, 81; *Ивановић*, Властела Државе српских деспота, 38–39.

⁷⁷ *Максимовић*, Порески систем у грчким областима Српског Царства, 104–107; *Блајојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, 74; *Блајојевић*, Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову, 281–283.

се израз *оброк* не тумачи искључиво језички и то тако што се старословенска реч *оброкъ* семантички редукује само на једно значење – обед, јело, које притом и није било доминантно у средњовековној словенској писмености.⁷⁸ Да је такво значење речи *оброк* било неуобичајено и за писце Душановог законика, види се по томе што у члану 133. нису користили заједничку именицу *оброкъ* у смислу једног дневног *оброка*, већ појединачне глаголе „руча или вечера” (*да ибѣдује или вечера*).⁷⁹ Примера ради, ни у Душановој Хтетовској повељи (1337–1343), која садржи ограничење права псара на један обед, не користи се заједничка именица *оброкъ*, већ посебне именице „вечера или ручак” (*и псароу или вечера или обѣдъ*).⁸⁰ Ако чланови 110, 133, 187. и 189. Душановог законика регулишу исту установу – право државних службеника на бесплатну храну и стан, тада постаје нејасно зашто законописци за означавање те фискалне установе у члану 110. употребљавају реч *оброк* као *terminus technicus*, који подразумева извештан ниво правно-теоријског уопштавања, док у члановима 133, 187. и 189. казуистично наводе поједине дневне обеды. Ако се у Душаново доба под *оброком* подразумевала обавеза давања хране и смештаја владаревим службеницима, зашто се онда у појединим Душановим повељама (примера ради: манастирима Трескавац, Лесново, Св. Архангели код Призрена) за обавезу издржавања на путу псара, соколара и коњуха користе термини – *псарь*, *геракаръ* и *коњ*, а не термин *оброкъ*?⁸¹

За утврђивање значења речи *оброк* у члану 110. Душановог законика од значаја је и чињеница да се она, после три повеље краља Милутина из 1299/1300. године (Манастиру Хиландару којом је дараовао поседе у Призрену и околини, Манастиру Св. Ђорђа код Скопља и Манастиру Хиландару којом је даровао Келију Св. Петке у Тморанима код Скопља),⁸² први пут помиње у сачуваним српским правним споменицима баш у члану 110. Душановог законика. У Душановим повељама не само да изостаје употреба речи *оброк* већ се уместо израза „оброка да не даю жоупомъ” који се користио у Милутиновим повељама (нпр. повеља краља Милутина Манастиру Хиландару од 1299. године), у Душановим повељама појављују изрази „оу жоупоу приплаштаю” или „приплате жоупьске”.⁸³ По својој прилици је ову промену имао у виду К. Јиречек када је закључио да се *оброк*, као „намет за плаћање жупских чиновника,” касније

⁷⁸ Этимологический словарь славянских языков (*obopovĕdati – obsojŋnica*), 98–101.

⁷⁹ Душанов законик, прир. Бубало, 101.

⁸⁰ Новаковић, Законски споменици српског средњег века, 660.

⁸¹ Исто, 671, 680, 707.

⁸² Исто, 388, 392, 609.

⁸³ У Душановој оснивачкој повељи Манастиру Св. Архангела код Призрена, као и каснијој повељи истом манастиру цара Душана и краља Уроша, у повељи Цркви Св. Архангела Михаила и Гаврила у Јерусалиму, којој је Душан даровао поседе Цркве Св. Николе на Врањини и у повељи Манастиру Св. Архангела у Леснову. Новаковић, Законски споменици српског средњег века, 680, 696, 704, 707.

појављује као „приплата или намѣтак града или жупе”.⁸⁴ Притом није без значаја то што се *ѿрийлаѿе жуйске* наводе у вези са црквеним имањима која су се налазила у српском делу Душанове државе („земља српска”), док се у повељама које је Душан издавао црквама и манастирима на територијама које су означаване као „грчка земља” употребљава израз *ѿоданак*, којим су се, по свој прилици, збирно означавале све додатне дажбине.⁸⁵

Формулацију из члана 110. Душановог законика „да нѣсть вољнь оузети вброка по силѣ” не би смо могли тумачити тако да се судијама забрањивало једино самовласно наплаћивање *оброка*, а да сам *оброк* није укинут, као што је то, по свој прилици, сматрао Тарановски.⁸⁶ Нису законописци у члану 110. Законика случајно термилошки одвојили *оброк*, као незаконити добитак, од *ѿокло-на*, као законитог („развѣ поклона што моу кто поклони вт свога хотѣнїа”).⁸⁷ Судије су доношењем Душановог законика, по свему судећи, изгубиле право на *оброк*, а то право су, како проистиче из повеље краља Милутина Манастиру Св. Ђорђа, пре тога уживали, пошто се међу службеницима који су имали право на *оброк* у Милутиновој повељи помињу најмање двојица који су поред управне вршили и судску власт – кефалија и кнез.⁸⁸ Управо због тога што је био лишен једног старог права, судија је могао да падне у искушење да га силом изнуди.

Права на *оброк* биле су лишене нове државне судије („судија царства ми”) које је установио цар Душан. Стога се прави смисао прописа члана 110. Душановог законика може утврдити само у контексту Душанове судске реформе. Чак 40 чланова првог и другог Законика посвећено је коренитој реорганизацији судске организације, делимичној реформи судског поступка и мерама заштите ауторитета и спречавања злоупотребе овлашћења судија и помоћног судског персонала (пристав, глобари).⁸⁹ Забрана изнуђивања *оброка* од стране судија из члана 110. припада мерама против злоупотребе овлашћења носилаца правосудне власти. Истом комплексу институционалних мера припада обавеза пристава из члана 162. да поступа искључиво по судијином писменом налогу, као и обавеза глобара из члана 188. Законика да глобе убира искључиво на основу писаног судијског налога.⁹⁰

⁸⁴ *Јиречек*, Историја Срба II, 208.

⁸⁵ У Душановим повељама Манастиру Трескавцу и Манастиру Богородице Перивлепте у Охриду. *Новаковић*, Законски споменици српског средњег века, 671, 673. Једини изузетак је помен *ѿрийлаѿе* у Душановој повељи Лесновском манастиру, који изгледа да потврђује тезу М. Благојевића да се источно од Скопља не може прецизније обележити граница између области важења српског и грчког права. *Блајојевић*, Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову, 282.

⁸⁶ *Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави, 708.

⁸⁷ Душанов законик, прир. *Бубало*, 96.

⁸⁸ *Блајојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, 42–43, 283–284.

⁸⁹ *Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави, 720; ЛССВ, 719 (*Веселиновић*); *Мирковић*, Судије „царства ми” Душановог законика, 21.

⁹⁰ Душанов законик, прир. *Бубало*, 211–212, 220.

Велика Душанова реформа судске организације с правом је у нашој наци доведена у везу са замашном реформом судске организације у Византији, коју је почетком 1329. године извео цар Андроник III.⁹¹ Притом се реформа Андроника III само надовезивала на неуспешну реформу његовог деде Андроника II, који је први увео установу новог императорског суда са царским судијама којима је додељен атрибут „васељенских”. Наиме, после расула изазваног латинском владавином требало је реформама старијег и млађег Андроника успоставити јединствени систем судске власти на оним територијама које су преостале Царству. Притом је важно место у реформама додељено борби против судијске корупције.⁹² О томе јасно сведочи текст писмене заклетве коју су 1329. године положила прва четворица новоизабраних „васељенских” судија: „да ћу пред Богом судити све спорове који ми буду достављани у мери мог разумевања и мојих снага и само по правичности” и „да ме неће ништа омести с пута који ми се чини правилним – ни страх, ни пристрасност, ни поклони, ни пријатељство, ни мржња”. „Васељенски” судија се пред царем обавезивао да ће у случају осуде за злоупотребу положаја добровољно прихватити казне лишења положаја и опште конфискације имовине и да се поводом такве осуде неће обраћати за ванредну правну заштиту патријарху, епископу ни било ком другом клирику. С друге стране, цар се обавезивао да ће новоизабране „васељенске” судије и њихову децу штитити од било какве освете од стране осуђених.⁹³ Иако се рад прве четворце „васељенских” судија завршио неславно, јер су већ 1337. године чак њих тројица били осуђени због примања мита, нова судска организација коју је установио Андроник III ухватила је корена широм Царства.⁹⁴ Већ стога је та реформа морала оставити утисак на цара Душана, који се бројним прописима Законика јасно представио као чувар византијских правних установа. Трагајући за византијским узором, А. Соловјев и Н. Радојчић довели су у везу члан 110. Душановог законика са прописима Василика (Basil. Lib. II, Tit. 1, 12) који забрањују изнуђивање мита од стране судија.⁹⁵ Душан је, међутим, у судским реформама старијег и млађег Андроника имао временски много ближи и самим тим опипљивији узор.

Прописи Законика о судијама и помоћном судском персоналу показују да је цар Душан увео државне судије из истих оних разлога због којих су у Византији уведене „васељенске” судије: стварање јединственог државног система

⁹¹ *Мирковић*, Судије „царства ми” Душановог законика, 21.

⁹² *Осиројорски*, Историја Византије, 469. У другом указу цара Андроника III јасно се виде мотиви и обим судске реформе, где се, поред осталог, наводи како „сматрајући важнијим од свега правичност, поставили смо васељенске судије у свим местима под нашом влашћу”. *Соколов*, Вселенские судьи, (online).

⁹³ *Соколов*, Вселенские судьи, (online).

⁹⁴ *Осиројорски*, Историја Византије, 469; *Соколов*, Вселенские судьи, (online).

⁹⁵ *Соловјев*, Законик цара Стефана Душана, 268; *Радојчић*, Законик цара Стефана Душана 1349–1354, 120.

судске власти, са јасно разграниченом месном и знатно проширеном стварном надлежношћу судија, уместо дотадашње партикуларне и доминатно патримоничне судске организације, и истовремена морална и професионална обнова судства и заштита ауторитета судија.⁹⁶ С таквим циљевима реформе био је неспојив древни обичајноправни децентрализовани начин финансирања судијских плата у виду *оброка* који је плаћало локално становништво, најпре у природи, а потом у новцу. Судија „царства ми”, чије би издржавање зависило од локалног становништва, није могао бити оличење владаревоје воље и гарант законитости и правде, што је од нових судија законодавац очекивао. Судије „царства ми” требало је не само именовањем већ и финансијски везати за врховну власт и одвојити од локалног становништва, а нарочито локалних моћника. Посебна пажња која је у Душановом законнику посвећена законитости рада глобара (чланови 187. и 194), који се иначе у српској држави први пут појављују са Милутиновом реформом судства,⁹⁷ свакако има везе са тежном државом да наплату глоба учини сигурнијом. А глобе, као убедљиво најраширенија казна у српском средњовековном праву,⁹⁸ морале су бити увећане због знатно проширене стварне надлежности новоустановљених државних судија, па су као такве могле бити сигуран извор прихода за њихово финансирање.

То би значило да државни првостепени судија плату за обављање службе, која је обухватала и накнаду трошкова службених путовања („Соудіе да проходе по земли, коуде коме кєсть вблєсть”, чл. 179),⁹⁹ од доношења члана 110. Душановог законика није примао од месног становништва, већ из владареве касе, у коју су се, као и у Византији,¹⁰⁰ сливале имовинске казне. То, међутим, не значи да локално становништво није више непосредно плаћало ниједног државног судију, јер су судску власт поред посебних судија наставили да врше и функционери локалне управе, пре свих кефалија, кога је плаћало становништво из области под његовом надлежношћу.¹⁰¹ Исти је случај био и у Византији после установљавања „васељенских” судија.¹⁰² Као што Душанова реформа судства није могла, речју А. Соловјева, да „предухитри Монтескјеа” и да потпуно одвоји суд од управе, она није могла ни да до краја раздвоји локалне од државних извора финансирања судија „царства ми”.¹⁰³

⁹⁶ Мирковић, Судије „царства ми” Душановог законика, 22–26, 30; Тарановски, Историја српског права у Немањинској држави, 708; ЛССВ, 719 (Веселиновић).

⁹⁷ ЛССВ, 117 (Марковић).

⁹⁸ Тарановски, Историја српског права у Немањинској држави, 397–403.

⁹⁹ Душанов законик, прир. Бубало, 114.

¹⁰⁰ Magdalino, Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries, 96.

¹⁰¹ Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе, 161.

¹⁰² Соколов, Вселенские судьи, (online); Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе, 158.

¹⁰³ Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе, 147.

Руски корм и њосул

У оскудици домаћих правних споменика потпунија представа о установи *оброка*, а у вези с њом и о члану 110. Душановог законика, тешко се може стећи без упоређивања српског *оброка* са сличним пореским установама појединих словенских права. А већ на први поглед етимологија и архаична садржина српског *оброка* указују на древно словенско обичајноправно порекло те установе.¹⁰⁴ Међутим, у досадашњим радовима о *оброку* скоро да је потпуно изостао такав компаративни приступ. Изузетак је донекле тумачење *оброка* код Теодора Тарановског као „сталне плате коју је за издржавање локалних органа плаћало месно становништво”, које је он формирао, по свему судећи, поредивши српски *оброк* са сличним фискалним установама руског средњовековног права, пре свега са установом *корма*. Додуше, Тарановски нигде изричито не изводи такве закључке, али такав приступ није био неуобичајен за овог правног историчара када је писао о појединим установама српског средњовековног права.¹⁰⁵

У руским средњовековним¹⁰⁶ правним споменицима реч *оброк* најчешће се користила за означавање ренте коју је зависно становништво плаћало световним и црквеним властелинима, а у изворима наративног карактера употребљавала се за означавање дохода, плена, закупа, чак и завета и обећања.¹⁰⁷ У руским правним споменицима периода феудалне расцепканости („удеони” период XII–XV век) срећу се и примери употребе речи *оброк* као ознаке за порез који је убирао велики кнез. Тако се под *оброком*, примера ради, подразумевала дажбина коју су велики кнежеви добијали од Великог Новгорода, као неки вид откупа за додељену самоуправу и одрицање од права вршења административно-судске власти на територији Великог Новгорода (*Договорная грамота Новгорода с тверским великим князем Александром Михайловичем 1326/27*: „А новгородъцемъ волости и оброковъ княжихъ не таити”).¹⁰⁸

Српском *оброку* је по садржини ипак знатно ближа руска средњовековна установа *корм*. Српскословенски *оброк* и рускословенски *кормъ* повезује

¹⁰⁴ Этимологический словарь славянских языков (*oborovedati – obsojǫnica*), 98–101.

¹⁰⁵ Нека од најјупелијих поглавља у *Историји српској љрава у Немањинској држави* Теодора Тарановског (*Назив и схвајање кривичној дела, Кривична дела љројив љравосуђа, Облице судској љосљуйка, Судски докази*) настала су тако што је аутор поједине српске средњовековне правне установе реконструисао не само на основу оскудних података из ретких сачуваних српских извора, већ и на основу поређења са сродним установама руског права.

¹⁰⁶ У Русији се „средњовековна фаза у развиту права не завршава падом Цариграда (1453. године), већ почетком европеизације под Петром I (почетак XVIII века)”. То само потврђује да у правноисторијским истраживањима хронолошки аспект има другоразредни значај. *Чворовић, Душанов законик у руском огледалу*, 14.

¹⁰⁷ Словарь русского языка XI–XVII вв., Выпуск 12 (*О–Опарный*), 156; *Николић, Древно-руско словенско право*, 66, 70.

¹⁰⁸ Грамоты Великого Новгорода и Пскова, 28; 114; Памятники права феудально-раздробленной Руси XII–XV, 144.

најпре иста првобитна семантика, јер се речју *кормъ* означавала храна, како за људе, тако и за стоку. Такође, реч *кормъ* се користила за означавање гошћења, давања прилога црквама у храни или за издржавање неког лица.¹⁰⁹ У правном смислу *корм* је, по речима В. О. Кључевског, била дажбина, односно терет („тягло”) у корист управника-намесника области кога је именовао велики кнез. Притом се *корм* делио на део који су становници области плаћали приликом ступања намесника на дужност („въезжий”) и на стални годишњи *корм* који се плаћао два пута, о Петровдану и о Божићу.¹¹⁰ У периоду удеоних кнежевина (XII–XV век) *корм* се давао у натури и састојао се од жита, меса, сена, док се у Московској Русији почев од XVI век исплаћивао у новцу.¹¹¹ Кључевски је сматрао да је *корм* као дажбина наследио древни порез *ѿољудје* („полюдье”) из периода формирања прве руске државе (X–XII века).¹¹²

У вези са *ѿољудјем* П. С. Стефанович указује да је до XII века *ѿољудје* био један „синтетички” и „мултифункционалан институт” о чијем садржају сведоче подаци код Константина Порфиригенита, у летописном запису о кнезу Игору и записима Ибн Руста. Руски велики кнез је са пратњом једном годишње, од новембра до априла, обилазио поједина племена која су признавала његову власт и том приликом је сакупљао порез, гостио се („кормление”), по Порфиригениту, „током целе зиме”, а вероватно вршио и друге функције власти, као што је суђење.¹¹³ Још је Н. М. Карамзин уочио како је *ѿољудје* заправо био „кнежев обилазак, то јест када владар због суђења, кажњавања и сакупљања пореза путује *по людам* или по областима своје Кнежевине”.¹¹⁴ У летописном запису о кнезу Игору за опис кнежевог прикупљања пореза користи се израз „ићи у порез” (*ходить в дань*). Истовремено, Стефанович доводи у везу *ѿољудје* са најстаријим предхришћанским веровањима о одговорности старешине за плодност и мир у једној заједници – као што је примитивни владар био обавезан да одржава благостање поданика и они су били дужни да га заузврат хране. Стога се и *ѿољудје* као порез у почетку давао у храни, касније у крзну и другим вредним стварима (нпр. тканине) и најзад у новцу.¹¹⁵

¹⁰⁹ Словарь русского языка XI–XVII вв., Выпуск 7 (К–КРАГУЯРЬ), 316.

¹¹⁰ *Ключевский*, Терминология русской истории, 161–162.

¹¹¹ *Ключевский*, Терминология русской истории, 162; *Каиштанов*, Финансы средневековой Руси, 84. Код поређења појединих правних установа руског и српског средњовековног права увек треба имати на уму да је државно-правни развитак код Руса због пада у монголско ропство (1240. г) „каснио” неких два века у односу на државно-правни развитак средњовековне Србије. Стога је праву византизоване Србије, од времена реформи краља Милутина, ближе право Московске Русије с краја XV и почетка XVI века, него право Кијевске Русије, чије је државно уређење било „удеоног” типа, а право доминантно обичајно. *Чворовић*, Душанов законик у руском огледалу, 13–14.

¹¹² *Ключевский*, Терминология русской истории, 162.

¹¹³ *Стефанович*, Об эволюции древнерусского полюдья, 53.

¹¹⁴ *Карамзин*, История Государства Российского, 550.

¹¹⁵ *Стефанович*, Об эволюции древнерусского полюдья, 54, 55; *Николић*, Древноруско словенско право, 65, 70.

Почев од XII века *ѿлоудје* у имунитетним повељама више не означава порез уопште, већ једну посебну врсту пореза – *корм*. *Корм* је служио за издржавање локалних намесника и њиховог апарата и разликује се од пореза (*дань*) који је намењен владару, при чему је и део *корма* убиран за великог кнеза. Имајући у виду намену *корма*, М. Ф. Владимирски-Буданов је закључио како је у том периоду „циљ именована намесника био двојак: приватни – обезбеђење издржавања (*кормление*) и државни – управљање”.¹¹⁶ Суштина таквог система локалне управе изражавала се кроз назив *кормленик* за бојара кога је велики кнез именовао за управника јединице локалне управе. Назив *кормленик* води порекло од тога што „намесници нису за своју службу примали плату од централне власти, већ су се они и њихови чиновници непосредно издржавали од натуралних давања, касније замењених новчаним давањима, која су падала на локално становништво”.¹¹⁷ Кључевски истиче како се променила и техника наплате *корма*, јер уместо да намесник, као што је некада чинио владар, обилази територију под својом влашћу (област од *об-власт*),¹¹⁸ њему доносе „на Петровдан и Божић одређену количину намирница”.¹¹⁹

Важан део *корма* чиниле су различите таксе – судске, саобраћајне, трговачке, које су водиле порекло од старих натуралних фискалних давања која се у XVI веку претварају у новчана, с тенденцијом обједињавања сродних фискалних обавеза. Такве су биле старе обавезе косидбе сена за кнежеве коње, издржавање кнежевих коња¹²⁰ и паса, учествовање у хајкама за време кнежевог лова. Ове појединачне обавезе зависног становништва, са изузетком последње, обједињују се већ у XV веку у таксу „закосное”, да би у XVI веку настао фискални термин „туковые деньги”, од речи „тук” са значењем хране (*корм*) за животиње.¹²¹

Саставни део *корма* чиниле су бројне судске таксе, које су наплаћивали намесници уз помоћ *ѿишуна* и *доводчика*.¹²² Државне судије у провинцији, а то су у московском периоду до средине XVI века били намесник у граду (наследник посадника из кијевског и „удеоног” периода) и *влоствель* у округу (*уезд*),¹²³ до пред крај XV века унапред су од странака наплаћивале накнаду за вођење судског поступка – *ѿосул*. О томе сведочи *Губная (уставная) московская запис*,

¹¹⁶ Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права, 193.

¹¹⁷ Чворовић, Кривично право у Уложенију цара Алексеја Михаиловича, 247.

¹¹⁸ Исто, 248.

¹¹⁹ Исто, 162; Словарь русских историзмов, 146.

¹²⁰ Подсећа на обавезу из члана 38. Душановог законика. Душанов законик, прир. Бубало, 162–163.

¹²¹ Каиштанов, Финансы средневековой Руси, 83–84.

¹²² Владимирский-Буданов, Христоматия по истории русского права, 75; Николић, Древноруско словенско право, 67–68.

¹²³ Филиппов, Учебник по истории русского права, 488; Ключевский, Терминология русской истории, 145.

донета пре 1486. године, којом је регулисано суђење за најтежа кривична дела у московском округу.¹²⁴ *Посул* се, међутим, временом претворио у предмет масовних злоупотреба и извор корупције, пошто су судије неретко наплаћивале већи износ од прописаног, а сама реч *йосул* постала је синоним за мито. Стога је Иван III Васиљевич члановима 1. и 38. Судебника из 1497. године забранио судијама у провинцији и Москви да наплаћују *йосул*.¹²⁵

У члану 3. Судебника из 1550. године цара Ивана IV Васиљевича узимање посула од стране судије проглашава се кривичним делом за које би судија био кажњен плаћањем накнаде у висини вредности тужбеног захтева у корист лица против кога је подмићени судија донео неправедну пресуду, као и плаћањем држави судских такси у троструком износу. Осим тога, владару је остављана могућност да корумпираног судију додатно казни по сопственом нахођењу још и новчаном казном.¹²⁶ У члану 99. Судебника из 1550. године поново се забрањује тужиоцу и туженом да дају *йосуле* судијама и приставима и истовремено се предвиђа да ће се та забрана јавно обзнанити по трговима руских градова и по округима.¹²⁷ Истовремено је у Судебнику из 1550. прописан целовит систем судских такси, које су до времена Бориса Годунова плаћане непосредно судећем суду. И најзад, остатак старог *корма*, који се наплаћивао два пута годишње, а који је служио за издржавање локалног административно-судског апарата, Иван IV је 1556. године трансформисао „у пореску обавезу према централној државној благајни” коју су убирали новоустановљени само-

¹²⁴ *Владимирский-Буданов*, Христоматия по истории русского права, 70; *Владимирский-Буданов*, Обзор истории русского права, 46. У једном од новијих радова В. В. Бочкарев доводи у питање аутентичност јединог сачуваног документа – *Губная (уставная) московская запис*, у коме се помињу правно дозвољени *йосули*, па изводи закључак да су у средњовековном руском праву постојали само правно забрањени *йосули*, као синоним за мито. *Бочкарев*, К вопросу о законности „посулов” в древнерусском праве XIV–XV вв., 3–24.

¹²⁵ „Судити суд бояром и околничим, а на суде быти у бояр и у околничих диаком. А посулов бояром, и околничим, и диаком от суда и от печалования не имати; також и всякому судне посула от суда не имати никому; а судом не мстити, ни дружити никому”, чл. 1. „А бояром или детем боярским, за которыми кормления с судом с боярским, и им судити, а на суде у них быти дворьскому, и старосте и лутчимь людем; а без дворского, и без старосты, и без лутчих людей суда наместником и волостелем не судити; а посула им от суда не имати, и их тиуном и их людем посула от суда не имати же, ни на государя своего, ни на тиуна, и пошлинником от суда посулов не просити...”, чл. 38. *Владимирский-Буданов*, Христоматия по истории русского права, 82–83, 95–96.

¹²⁶ „А которой боярин, или околничей, или дворецкой, или казначей, или дияк в суде посул возмет или обвинит кого не по суду, а обыщется то в правду, и на том боярине или на околничем, или на дворецком, или на казначей, или на дияке взяты исцев иск, а пошлины на царя и великого князя, и езд, и правда, и пересуд, и хоженое, и правом десятком, и пожелезное взяты втрое, а в пене что государь укажет”. *Владимирский-Буданов*, Христоматия по истории русского права, 118.

¹²⁷ „Да велети прокликати по торгом на Москве и во всех городех Московския Земли и Ноугородския Земли, и Тверския Земли, и по волостем: чтобы ищца или ответчик судиям и приставом посулов в суде не давали и не сулили”. *Владимирский-Буданов*, Христоматия по истории русского права, 178.

управни органи – *голови* и *целовальники*. Уместо непосредног издржавања у виду *кормления*, локални административно-судски апарат је од средине XVI века примао плату.¹²⁸

Са укидањем система *кормления* судије су у Московском царству, према сведочењу странаца, могле да примају само поклоне чија вредност није прелазила 8 рубаља, а у првој седмици после Васкрса – Светлој седмици, судијама је било дозвољено да заједно са васкршњим јајима примају и још неке ситније поклоне.¹²⁹ Да је до краја московске епохе (крај XVII века) поред законитог *корма*, који је убиран за државну касу, у пракси постајао и незаконити *корм*, односно *йосул*, који су од месног становништва изнуђивали локални чиновници, види се и по томе што је у члану 5. X главе Саборног уложенија цара Алексеја Михајловича из 1649. године скоро у целости поновљен пропис члана 3. Судебника из 1550. године о забрани узимања *йосула* под претњом казне.¹³⁰

Завршни осврт

Због оскудице српских правних споменика који потичу из XIII века са поменом речи *оброк*, тешко је утврдити њено право значење у српском праву у овом периоду. Чини се да се са сигурношћу може закључити једино да та реч све до почетка владавине краља Милутина није имала само једно значење у повељама српских владара. С друге стране, када се еволуција српског *оброка* посматра из перспективе развика сличних пореских установа сродног руског средњовековног права, може се претпоставити да се *оброк* развио из древног словенског начина опорезивања, који се у раном („кијевском“) руском средњовековном праву сачувао кроз мултифункционални институт *йолудја*. Могуће је да се речју *оброк* и у српском праву у XIII веку означавао древно мултифункционални институт који је обухватао како обилазак територије од стране владара и државних службеника и њихово издржавање током боравка на путу, тако и убирање пореза и вршење других функција јавне власти.

Оброк из повеље краља Милутина Манастиру Св. Ђорђа код Скопља већ недвосмислено опомиње на руски *корм* из периода од XIII–XV века, јер од тада *оброк*, као и руски *корм*, представља, речју Т. Тарановског, „сталну плату коју је за издржавање локалних органа плаћало месно становништво“. Преображај древне обичајноправне мултифункционалне установе *оброка* у класичан

¹²⁸ Филиппов, Учебник по истории русского права, 488–491; Чворовић, Кривично право у Уложенију цара Алексеја Михајловича, 249.

¹²⁹ Чворовић, Кривично право у Уложенију цара Алексеја Михајловича, 249.

¹³⁰ „А будет который боярин или околничей, или думной человек, или дьяк, или иной какой судья, исца или ответчика по посулом, или по дружбе, или по недружбе правого обвинит, а виноватого оправит, а сыщется про то допряма, н на тех судьях взяти исцов иск второе, и дати исцу, да и пошлины и пересуд и правой десяток взяти на государя на них же...“ Соборное уложение 1649 года, 31, 184–185.

порез који служи за издржавање локалног чиновничког апарата морао је у Немањинској Србији бити повезан са процесима започетим у време владавине краља Милутина: убрзаном рецепцијом византијског права, територијалним ширењем државе, последичним повећавањем локалног административно-судског апарата и започињањем процеса његове професионализације. С тим у вези, могуће је да се ново редуковано значење *оброка* као плате за локалне службенике најпре појавило само у освојеним „грчким земљама”, чему у прилог говори *оброк* из Милутинове Скопске повеље.

Увођење државних судија Душановим законом, односно судија „царства ми”, и последична забрана судијама да узимају *оброк* из члана 110. Законика, подсећају на процес који се у Московској Русији одвијао за владавине великог кнеза Ивана III Васиљевича и цара Ивана IV Васиљевича, када је укинут феудални начин издржавања локалног административно-судског апарата путем *кормљенија* (*кормления*). Забрана узимања *јосула* у Судебнику из 1497. године, ма како институт *јосула* био по својој природи ужи од *оброка*, опомиње на забрану судијама да примају *оброк* из члана 110. Душановог законика. Након тога су судије у Душановом српско-грчком царству и у руској царевини Ивана IV могле да примају само симболичне поклоне.

Даљу централизацију административно-судског апарата и пореског система у Русији могуће је пратити кроз прописе Саборног уложенија цара Алексеја Михајловича из 1649. године, које стоји на размеђу средњовековне и нововековне епохе у развоју руског права. У српској средњовековној држави централизација судства и пореског система, започета увођењем судија „царства ми” и укидањем права на *оброк*, прекинута је поновним повратком српске државе после смрти Душановог наследника у стање феудалне расцепканости. Тиме се можда може објаснити и поновна појава *оброка* у партикуларном законодавству српских владара, у повељи кнегиње Милице Манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори.¹³¹

¹³¹ Блајковић, *Оброк и приселица*, 168–169.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Византијски извори за историју народа Југославије, т. 6, Посебна издања САНУ, Византолошки институт 18, ур. Ф. *Баришић*, Б. *Ферјанчић*, Београд 1986 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. 6. Posebna izdanja SANU, Vizantološki institut 18, ur. F. *Barišić*, B. *Ferjančić*, Beograd 1986].
- Грамоты Великого Новгорода и Пскова, под ред. С. Н. *Валка*, Москва, Ленинград 1949 [Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova, pod red. S. N. *Valka*, Moskva, Leningrad 1949].
- Душанов законик, прир. Ђ. *Бубало*, Београд 2010 [Dušanovzakonik, prir. Đ. *Bubalo*, Beograd 2010].
- Законик цара Стефана Душана 1349–1354, прир. Н. *Рагојчић*, Београд 1960 [Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354, prir. N. *Radajčić*, Beograd 1960].
- Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354, прир. С. *Новаковић*, Београд 1898 [Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349. i 1354, prir. S. *Novaković*, Beograd 1898].
- Законски споменици српског средњег века, прир. С. *Новаковић*, Београд 1912 [Zakonski spomenici srpskog srednjeg veka, prir. S. *Novaković*, Beograd 1912].
- Изъ старата българска книжнина, к. II, прир. И. *Дуйчев*, София 1944 [Iz starata bŭgarska knizhnina, k. II, prir. I. *Duichev*, Sofia 1944].
- Одабрани споменици српског права (од XII до XV века), прир. А. *Соловјев*, Београд 1926 [Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do XV veka), prir. A. *Solovjev*, Beograd 1926].
- Памятники права феудально-раздробленной Руси XII–XV вв., под ред. С. В. *Юшкова*, Москва 1953 [Pamiatniki prava feudal'no-razdroblennoy Rusi XII–XV vv., pod red. S. V. *Yushova*, Moskva 1953].
- Соборное уложение 1649 года, Текст, Комментарии, рук. авт. кол. А. Г. *Маньков*, Ленинград 1987 [Sobornoe ulozhenie 1649 goda, Tekst, Kommentarii, ruk. avt. kol. A. G. *Man'kov*, Leningrad 1987].
- Старобългарски правни паметници, ч. I, прир. С. *Бобчев*, София 1903 [Starobŭgarski pravni pametnici, č. I, prir. S. *Bobchev*, Sofia 1903].
- Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија, ур. В. *Мошин*, Скопје 1975 [Spomenici na srednovjekovната i ponovata istorija na Makedonija, ur. V. *Mošin*, Skopje 1975].
- Христоматия по истории русскаго права, Выпуск второй, прир. М. Ф. *Владимирский-Буданов*, С. Петербург, Киев 1887 [Khristomatiia po istorii russkago prava, Vypusk vtoroy, prir. M. F. *Vladimirskiy-Budanov*, S. Peterburg, Kiev 1887].

Литература – Secondary works

- Magdalino P.*, Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries, ed. D. *Simon and A. Laiou*, Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries, Washington 1994, 93–115.
- Блајојевић М.*, Оброк и приселица, Историјски часопис XVIII (1971) 165–188 [*Blagojević M.*, Obrok i priselica, Istorijски časopis XVIII (1971) 165–188].
- Блајојевић М.*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997 [*Blagojević M.*, Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama, Beograd 1997].
- Блајојевић М.*, О аграрним односима у Полимљу крајем 12. и почетком 13. века, ур. Т. *Живковић*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 7–23 [*Blagojević M.* Oagrarnim odnosima u Polimlju krajem 12. i početkom 13. veka, ur. T. *Živković*, Kralj Vladislav i Srbija XIII veka, Beograd 2003, 7–23].
- Блајојевић М.*, Земљорадња у средњовековној Србији, Београд 2004² [*Blagojević M.*, Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 2004²].

- Блајојевић М.*, Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову, *Блајојевић М.*, Немањичи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 277–301 [*Blagojević M.*, Jedinstvo i podvojenost srpskih zemalja pre bitke na Kosovu, *Blagojević M.*, Nemanjić i Lazarevići i srpska srednjovekovna državnost, Beograd 2004, 277–301].
- Божић И.*, Доходак царски (Поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа), Посебна издања САН, књ.СCLIV, Одељење друштвених наука 17, Београд 1956 [*Božić I.*, Dohodak carski (Povodom 198. člana Dušanovog zakonika Rakovačkog rukopisa), Posebna izdanja SAN, knj.СCLIV, Odeljenje društvenih nauka 17, Beograd 1956].
- Божић И.*, Земљишни систем у „Млетачкој Албанији”, изд. Божић, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 259–331 [*Božić I.*, Zemljišni sistem u „Mletačkoj Albaniji”, изд. Božić, Nemirno Pomorje XV века, Beograd 1979, 259–331].
- Бочкарев В. В.*, К вопросу о законности „посулов” в древнерусском праве XIV–XV вв., Вестник Альянс-Архео 3 (2014), 3–24 [*Bochkarev V. V.*, K voprosu o zakonnosti „posulov” v drevne ruskomu pravu XIV–XV vv., Vestnik Al'ians-Arheo3 (2014), 3–24].
- Владимирский-Буданов М. Ф.*, Обзор истории русского права, Петроград, Киев 1915 [*Vladimirskiy-Budanov M. F.*, Obzor istorii russkago prava, Petrograd, Kiev 1915].
- Грујић Р.*, Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI–XV века, Гласник Скопског научног друштва 1 (1925) 45–77 [*Grujić R.*, Vlastelinstvo Svetoga Đorđa kod Skoplja od XI–XV века, Glasnik Skopskog naučnog društva 1 (1925) 45–77].
- Ивановић М.*, Властела Државе српских деспота (докторска дисертација), Београд 2013, приступљено 1. 7. 2022: <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/3293/Disertacija.pdf?sequence=4&isAllowed=y> [*Ivanović M.*, Vlastela Države srpskih despota (doktorska disertacija), Beograd 2013, pristupljeno 1. 7. 2022: <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/3293/Disertacija.pdf?sequence=4&isAllowed=y>]
- Ивановић М.*, Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина, Историјски часопис LXVI (2017) 49–83 [*Ivanović M.*, Razvoj institucije imuniteta u srpskoj srednjovekovnoj državi do kraja vladavine kralja Milutina, Istorijски часопис LXVI (2017) 49–83].
- Јиречек К.*, Историја Срба II. Културна историја, Београд 1952 [*Jireček K.*, Istorija Srba II. Kulturna istorija, Beograd 1952].
- Карамзин Н. М.*, История Государства Российского, т. III, Москва 1991 [*Karamzin N. M.* Istorija Gosudarstva Rossijskogo, t. III, Moskva 1991].
- Каштанов С. М.*, Финансы средневековой Руси, Москва 1988 [*Kashtanov S. M.*, Finansy srednevekovoy Rusi, Moskva 1988].
- Ключевский В. О.*, Терминология русской истории, Сочинения в девяти томах, Специальные курсы т. VI, Москва 1989 [*Klyuchevskiy V. O.*, Terminologija russoy istorii, Sochineniia v deviaty tomah, Special'nye kursy. VI, Moskva 1989].
- Лексикон српског средњег века (= ЛССВ), прир. С. Ђурковић, Р. Михалчић, Београд 1999 [Leksikon srpskog srednjeg века (= LSSV), прир. S. Ćirković, R. Mihaljić, Beograd 1999].
- Максимовић Љ.*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Посебна издања САНУ књ. 14, Византолошки институт, Београд 1972 [*Maksimović Lj.*, Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Posebna izdanja SANU, Vizantološki institut, knj. 14, Beograd 1972].
- Максимовић Љ.*, Порески систем у грчким областима Српског Царства, Зборник радова Византолошког института XVII (1976) 101–125 [*Maksimović Lj.*, Poreski sistem u grčkim oblastima Srpskog Carstva, Zbornik radova Vizantološkog instituta XVII (1976) 101–125].
- Мирковић З.*, Судије „царства ми” Душановог законика, ур. С. Ђурковић, К. Чавошки, Законик цара Стефана Душана – Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобар 2000. поводом 650 година од проглашења, Београд 2005 [*Mirković Z.*, Sudije „carstva mi” Dušanovog zakonik, ur. S. Ćirković, K. Čavoški, Zakonik cara Stefana Dušana – Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 3. oktobra 2000. povodom 650 godina od proglašenja, Beograd 2005].

- Николић Д., Древноруско словенско право, Београд 2000 [Nikolić D., Drevnorusko slovensko pravo, Beograd 2000].
- Остројорски Г., Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник у част Шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 79–86 [Ostrogorski G., Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom, Zborniku čast Šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, Beograd 1951, 79–86].
- Остројорски Г., Историја Византије, Београд 1996 [Ostrogorski G., Istorija Vizantije, Beograd 1996].
- Пиривајрић С., Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља, ур. Б. Милковић, Д. Џелебџић, ПЕРИБОΛΟΣ: Зборник у част Мирјане Живојиновић, Посебна издања САНУ, Византолошки институт 44/1, Београд 2015, 205–213 [Pirivatrić S., Hronologija vladarskih akata kralja Milutina izdatih posle osvajanja Skoplja, ur. B. Miljković, D. Dželebdžić, ПЕРИБΟΛΟΣ: Zborniku čast Mirjane Živojinović, Posebna izdanja SANU, Vizantološki institut 44/1, Beograd 2015, 205–213].
- Синдик И., Однос града Будве према владарима из династије Немањића, Историјски часопис VII (1957) 23–35 [Sindik I., Odnos grada Budve prema vladarima iz dinastije Nemanjića, Istorijski časopis VII (1957) 23–35].
- Словарь русского языка XI–XVII вв., Выпуск 7 (К–КРАГУЯРЬ), Москва 1980 [Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv., Vypusk 7 (K–Kraguiar'), Moskva 1980].
- Словарь русского языка XI–XVII вв., Выпуск 12 (О–Опарный), Москва 1987 [Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv., Vypusk 12 (O–Oparnyi) Moskva 1987].
- Соколов И. И., Вселенские судьи, Соколов И. И., О византизме, Москва 2003, приступљено 5. 07. 2022: <http://catholic.uz/app/webroot/library/127/284/index.htm> [Sokolov I. I., Vselenskie sudy, Sokolov I. I., O vizantizme, Moskve 2003, pristupljeno 5. 07. 2022: <http://catholic.uz/app/webroot/library/127/284/index.htm>].
- Соловјев А., Судије и суд по градовима Душанове државе, Гласник Скопског научног друштва 7–8 (1930) 147–162 [Solovjev A., Sudije i sud po gradovima Dušanove države, Glasnik Skopskog naučnog društva 7–8 (1930) 147–162].
- Соловјев А., Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, Београд 1980 [Solovjev A., Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine, Beograd 1980].
- Стефанович П. С., Об эволюции древнерусского полюдья, Русь, Россия: Средневековье и Новое время, Выпуск 3, Материалы к международной научной конференции Москва 21–23 ноября 2013 г, Москва 2013, 50–56 [Stefanovich P. S., Ob evolucii drevne russkogo polyud'ia, Rus', Rossiia: Srednevekov' ei Novoe vremia, Vypusk 3, Materialy k mezhdunarodnoy naučnoy konferencii Moskva 21–23 noiabria 2013 g, Moskva 2013, 50–56].
- Тарановски Т., Историја српског права у Немањићкој држави, Београд 1996 [Taranovski T., Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi, Beograd 1996].
- Филиппов А. Н., Учебник по истории русского права, Юрьев 1907 [Filippov A. N., Uchebnik po istorii russkago prava, Iur'ev 1907].
- Чворовић З., Кривично право у Уложењу цара Алексеја Михаиловича, непубликована докторска дисертација, Крагујевац 2013 [Čvorović Z., Krivično pravo u Uloženiju cara Alekseja Mihailoviča, nepublikovana doktorska disertacija, Kragujevac 2013].
- Чворовић З., Душанов законик у руском огледалу: Прилог упоредној српско-руској правној историји, Београд 2018 [Čvorović Z., Dušanov zakonik u ruskom ogledalu: Prilog uporednoj srpsko-ruskoj pravnoj istoriji, Beograd 2018].
- Этимологический словарь славянских языков (obpovědati – obsojbnica), Выпуск 29, под ред. О. Н. Трубачев, Москва 2002 [Etimologičeskij slovar' slavjanskikh iazykov (obpovědati – obsojbnica), Vypusk 29, podred. O. N. Trubachev, Moskva 2002].

Zoran Čvorović

Faculty of Law, University of Kragujevac

zcvorovic@jura.kg.ac.rs

OBROK FROM ARTICLE 110 OF THE DUSHAN CODE AND *POSUL*
FROM LEGAL SOURCES OF RUSSIAN MEDIEVAL LAW

When the evolution of the Serbian institution of *obrok* is viewed from the perspective of the development of financial institutions of the related Russian medieval law, it can be assumed that *obrok* developed from the ancient Slavic way of taxation, which was preserved in early Russian medieval law through the multifunctional institute of *polyud'ia*. It is possible that until the beginning of the reign of King Milutin, the Serbian *obrok* retained the characteristics of an ancient multifunctional institute similar to the Russian *polyud'ia*, which included both hosting rulers and civil servants, as well as their exercise of public authority in the field. *Obrok* from the charter of King Milutin to the monastery of St. George near Skopje already resembles the Russian *korm* from the 13th to the 15th century, because then *obrok*, as well as *korm*, represented, in the words of T. Taranovskiy, „a permanent salary that was paid by the local population for the maintenance of local bodies“. The change in the nature of the ancient common-law multifunctional institution of *obrok* into a standard tax that serves to support local authorities was probably connected with the beginning of the process of accelerated Byzantinization of the state administration, but also with the territorial expansion of the Serbian state and the inevitable growth of the local administrative-judicial apparatus. The introduction of state judges, i.e. judges „of the empire“ in Dushan's code, and the consequent ban on *obrok* in Article 110 of the Code, is reminiscent of the process that took place in Muscovite Russia during the reign of Grand Duke Ivan III Vasilyevich and Tsar Ivan IV Vasilyevich, when the feudal system of supporting the local administrative-judicial apparatus through *kormlenia* was abolished. The ban on *posul*, even though this institute was by its nature narrower than *obrok*, resembles the prohibition of judges from receiving *obrok* in Article 110 of Dushan's Code.

SALVATORE COSTANZA

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
salvicost@yahoo.it

I SERBI E LA GUERRA AL TURCO NELLE *EPISTOLE* DI FRANCESCO FILELFO*

Francesco Filelfo (Tolentino 1398 –Firenze 1481) è uno degli umanisti che guadagnarono un'eccellente conoscenza del greco a Costantinopoli, dove ha vissuto negli anni '20 del XV secolo. Il giovane erudito è integrato nelle classi dell'élite bizantina. In particolare, l'erede e correggente Giovanni VIII Paleologo lo scelse come suo personale segretario. Su incarico di Giovanni, Filelfo assistette al vertice internazionale a Buda nel 1423; dove incontrò personalmente l'imperatore germanico Sigismondo, il Despota di Serbia Stefan Lazarević e altri regnanti europei. Si recò anche a Kovin nel suo viaggio di ritorno a Costantinopoli. Nelle sue lettere a papi, re e principi, l'umanista italiano si propone come un *alter Nestor*, il quale può offrire i migliori consigli sulla guerra contro i Turchi. Inoltre, mostra un particolare interesse per la storia serba. A tal riguardo, menziona gli avvenimenti di maggior rilievo riguardo alla resistenza serba contro l'impero ottomano quali il sacrificio di Lazar nella battaglia di Kosovo polje (1389), l'eroica difesa di Belgrado nel 1456 e la caduta della fortezza di Smederevo nel 1459. In definitiva, l'epistolario di Filelfo rappresenta una testimonianza storica notevole concernente la storia dei Balcani occidentali.

Parole-chiave: Umanesimo italiano, guerra al Turco, resistenza serba, assedio di Belgrado, *propugnaculum*, *Triballi*/o

Francesco Filelfo (Tolentino 1398 – Florence 1481) was one of the humanists to gain a thorough knowledge of Greek in Constantinople, where he lived in the 1420s. The young learned man was integrated into the Byzantine establishment. In particular, the heir and joint emperor John VIII Palaiologos appointed him as his personal secretary. On behalf of John, Filelfo attended the international congress in Buda in 1423; he met personally with the Holy Roman Emperor Sigismund, Despot of Serbia Stefan Lazarević and other

* Ringrazio sentitamente i Revisori della Rivista per le loro utili e proficue osservazioni.

European leaders. He also went to Kovin on his return to Constantinople. In his Letters to Roman popes, kings and princes, the Italian humanist proposed to serve as an *alter Nestor*, a man who would give better advice on the war against the Turks. He is particularly interested in Serbian history. In this respect, he mentions the most important events relating to the Serbian resistance against the Ottoman Empire, such as the sacrifice of Lazar in the Battle of Kosovo polje (1389), the legendary defense of Belgrade in 1456, and the fall of the fortress of Smederevo in 1459. Filelfo's Letters represent an extraordinary testimony on Western Balkan history.

Keywords: Italian Humanism, War against the Turks, Serbian resistance, Belgrade's siege, Bulwark rhetoric, *Triballius*

Premessa: un umanista italiano a Bisanzio e nei Balcani

È interessante esaminare in prospettiva storica il lascito delle *Epistole* di Francesco Filelfo (Tolentino 1398 – Firenze 1481), di fatto la collezione più ampia pervenutaci, comprendente oltre duemila lettere in latino e centodieci in greco.¹ L'umanista italiano è, infatti, un testimone privilegiato degli avvenimenti più notevoli della sua epoca e si rivela una fonte preziosa anche per la storia della Serbia negli anni cruciali che segnano le ultime esperienze politiche e statuali della Nazione, a fronte della progressiva espansione della Sublime Porta nei Balcani occidentali.

Filelfo è profondamente legato alla grecità contemporanea. In gioventù trascorre un settennato estremamente proficuo (1420–'27) a Costantinopoli, dove si trasferisce come segretario del bailo veneziano Benedetto Emo ed ha modo di proseguire gli studi del greco con maestri prestigiosi quali Giovanni Chrysoloras (1360–1422), il nipote del celebre Manuele, e in seguito Giorgio Chrysokokkes. A conferma della stretta integrazione tra gli occidentali di talento e le classi più elevate della società bizantina, il giovane italiano sposa Teodora Chrysolorina, la figlia del suo primo maestro e consegue un successo notevole, perché è scelto come segretario personale e uomo di fiducia del correggente Giovanni VIII Palaiologos (1392–1448), il primogenito di Manuele II (1350–1425). In primo luogo si rimarca che l'umanista di Tolentino ha, quindi, una conoscenza autoptica della penisola balcanica. Difatti, accompagna Giovanni Palaiologos a Buda a un vertice diplomatico (1423) con Sigismondo di Lussemburgo (1368–1437), re di Ungheria e Croazia dal 1387, re dei Romani dal 1410 e di Boemia dal 1419, imperatore germanico dal 1433. In tale occasione Filelfo ha modo di porsi in rilievo in un contesto internazionale, entrando in contatto con le personalità più eminenti della scena politica.² Di quest'esperienza scrive con orgoglio al cardinal Giuliano Cesarini il Vecchio (1398–1444).³

¹ Cfr. Schreiner, *Epistolari umanistici*, 178–179. Ed. *Filelfo, Epistolarum*.

² Sulla legazione recata a Filelfo da Sigismondo di Lussemburgo, cfr. *Papacostea*, *Un humaniste italien*, 365–368; *Costanza*, *Die Reise*, 70–74.

³ *Ep.* II 66, 28.02.1436. Il cardinale apprezza la padronanza del greco di Filelfo, proponendogli l'incarico ufficiale di traduttore al Concilio di Basilea, sulla dimensione intellettuale di tale evento, cfr. *Bianca*, *Dopo Costanza*, 85–110; *Ead.*, *Die Überlieferung ekklesiologischer Werke*, 235–236.

Filelfo in Ungheria e in Serbia

Bisogna notare l'interesse per la Serbia e la sua storia manifestato da Filelfo, il quale durante la legazione a Buda (1423–1424) come segretario del Paleologo visita i Balcani occidentali, riportandone una conoscenza autoptica, non solo letteraria, come si riscontra per la maggior parte degli umanisti, specie della seconda e terza generazione:

missus non solum orator ad Amorathum, istius impii Mahometi patrem, sed ad Romanorum quoque imperatorem et regem, Sigismundum illum, non modo Graeciam omnem ad Triballos usque peragrarim, sed mare Euxinum trireme ingressus in Asprocastri oram cum descendissem, universam campestem illam vastamque latitudinem eques pervaserim, visisque circumnauque, et cognitis et Gotthis et Alanis ac reliquis eius inferioris Scythiae populis, post altissimos supra Bagnam oppidum et inaccessibilibus montes maximo labore et extremo periculo superatos, Bistrizam applicuimus, urbem pulchram et populosam, ex altera montium parte ad radices, unde postridie eius diei, quo eo perveneramus ad vesperam, cum iter coepissemus, magnis continuatisque itineribus Budam tandem, regium Pannoniae ulterioris emporium, attigimus, quo tempore legatus apostolicus cardinalis Placentinus, Branda Castellio, agebat in Pannonia, ad concitandum exercitum in Boemos.⁴

Fui inviato come ambasciatore non solo da Murād II, il padre di quest'infame Mehmet II, ma anche dall'imperatore romano-germanico e re Sigismondo, così che ho percorso non solo tutta la Grecia fino alla Serbia, ma sono anche sbarcato con una nave ad Asprokastron [lett. "Città Bianca", provincia di Odessa, ucraino Bilhorod Dnijstrov's'kij, rumeno Cetatea Albă], sul Mar Nero ho attraversato tutta quella vasta pianura e ho visto le regioni circostanti e conosciuto i Goti, Alani e tutti gli altri popoli della Scizia inferiore, dopo aver superato con gravissimo pericolo le montagne altissime e inaccessibili che sovrastano la città di Baia [nel distretto di Suceava, ungherese Moldvabánya], ci siamo fermati a Bistrița [capoluogo del distretto di Bistrița-Năsăud, ungherese Beszterce], città ricca e popolosa, posta ai piedi della catena montuosa dall'altro lato. Da lì il dì seguente a quello in cui eravamo arrivati di sera, abbiamo raggiunto finalmente, dopo giornate continue e ininterrotte di viaggio, Buda, piazza commerciale regia della Pannonia superiore, nel periodo in cui il legato pontificio, cardinale di Piacenza Branda Castiglioni (1350–1443) era in Ungheria per allestire un esercito contro i Boemi.

⁴ Filelfo, *Epistolarum* XX 28, 23.01.1464, vol. III, 962–964 = Costanza, *Die Reise*, 76–77, Nachtr. I.

Dopo la partenza da Buda nel 1424 Filelfo è presente, pare, al vertice internazionale di Kesmark (ungh. Késmárk), una piazzaforte magiara di frontiera ai piedi dei monti Tatra (od. Kežmarok in Slovacchia). L'incontro diplomatico è concepito per riconciliare l'Ungheria e la Polonia, ponendo le basi per la rinnovata intesa tra Hunyadi e Jagelloni secondo gli auspici della politica estera bizantina, in vista di una campagna congiunta antiottomana. Secondo lo storico bavarese Andrea da Ratisbona (1380–1444) a quest'assise oltre a Sigismondo e Ladislao II prende parte anche il Despota di Serbia Stefan Lazarević (1377 – 1427, sul trono dal 1389), il quale si distingue per sostenere attivamente i piani di crociata contro il Turco. Alla riunione assiste anche un consigliere dell'imperatore dei Greci (“des Kaysers räte von Kriechen”), del quale non è precisata l'identità. Ragionevolmente deve trattarsi di Filelfo intervenuto in rappresentanza del *basileus* assente per esporre le ragioni dei Paleologi e le loro richieste di aiuti militari rivolte agli Stati occidentali.⁵ Se questa ricostruzione è corretta, Filelfo ha modo d'incontrare ancora una volta i protagonisti della politica europea e in particolare il despota serbo allora regnante, ascoltando i suoi interventi. Pertanto, trae informazioni di prima mano, acquisendo un punto di vista privilegiato sul paese.

Durante il viaggio di ritorno il giovane segretario si spinge personalmente fino a Kovin (ungh. Keve) nel sud del Regno d'Ungheria corrispondente all'odierno Banato serbo, come narra puntualmente. Rientrato a Buda dal matrimonio del re di Polonia Ladislao II, è richiamato da Giovanni VIII a Costantinopoli per far fronte alla crisi intestina della famiglia imperiale. Nell'estate del '23 un cadetto di Manuele II, il diciassettenne Demetrio, scontento della propria situazione alla corte paterna, ha abbandonato la Capitale insieme con Ilarione Doria, una figura di spicco della colonia genovese, per recarsi ad Adrianopoli presso il sultano Murād II.⁶ Mentre il correggente Giovanni VIII discute con Sigismondo, Ladislao II di Polonia e Stefan Lazarević di Serbia dei progetti di guerra al Turco, la presenza del fratello alla Corte del nemico sarebbe fonte di grave imbarazzo per la famiglia imperiale. Filelfo narra le sue peripezie di viaggio:⁷

Inde rursus cum in Pannoniam revertissem, non multo post tempore sum a Ioanne ipso Palaeologo, qui ex Constantinopoli solverat in Italiam et ex Italia negotii sui gratia venerat ad Sigismundum in Pannoniam, iussus redire Constantinopolin ad sedandos domesticos fluctus, siqui fortassis eo a patria absente insurrexissent ob fratrem istum Demetrium, qui nunc degit apud impium tyrannum Mahometum, qui tunc etiam temptarat apud

⁵ L'identificazione di Francesco Filelfo con il legato dell'imperatore romano d'Oriente, che assiste all'incontro di Kežmarok, è avanzata da Papacostea, *Un humaniste italien*, 371.

⁶ Sphrantzes XII 2 16 Grecu; Silvestros Syropoulos, *Memoires* II 11, 112, 19–25 Laurent; Schreiner, *Kleinchroniken*, I, 117 Nr. 13/9; Mioni, Una cronaca inedita, 76 nt. 40; Kislinger, Johann Schiltberger; Harris, *The End*, 114.

⁷ Filelfo, *Epistolarum* XX 27, 23.01.1464, al card. Jacopo Ammannati Piccolomini (1422–1479), vol. III, 962–964.

patrem huius Amorathum transfugere. [...] Iussus igitur Constantinopolin confestim repetere, ob eam quam dixi causam, ubi Covinum venio ad Danubium, e regione Spendorobi, inde traiecturus in Triballos, per quos mihi expeditissimum iter futurum erat, sum a Latinis quibusdam gnari-sque mercatoribus factus certior [...], me iam mensis complusculos agere in Pannonia apud Sigismundum, itaque ne nullo pacto per agrum Turcorum, si mea mihi salus cara esset, et monere et detertere non desinebant. Quas mihi adhortationes diligentius cogitanti sanius consilium est visum, ut eiusmodi omissio itinere, diverterem ad partes Transilvanas, quas vocant, ut inde per Valacchos maturans ad Danubii ostium [...].

Pertanto, ritornato ancora una volta in Ungheria, non molto tempo dopo Giovanni VIII Paleologo, il quale da Costantinopoli si era recato in Italia e dall'Italia per i suoi affari era giunto da Sigismondo in Ungheria, mi ordinò personalmente di ritornare a Costantinopoli per sedare la tempesta in famiglia, se per caso in sua assenza dalla patria fossero insorti problemi a causa di suo fratello Demetrio (1407–1470), il quale ora si trova presso l'infame tiranno Mehmed II e allora aveva già tentato di fuggire presso il padre di costui Murād II. [...] Essendomi stato ordinato di recarmi immediatamente a Costantinopoli, per il motivo che ho sopra esposto, appena sono arrivato a Kovin sul Danubio, nella regione di Smederevo con l'intento di passare nel territorio dei Serbi, attraverso il quale il cammino sarebbe stato per me molto rapido, ma sono stato informato da alcuni mercanti latini al corrente dei fatti [...] che, avendo trascorso diversi mesi in Ungheria presso Sigismondo, non dovevo in alcun modo passare dalle terre dei Turchi, se mi era cara la vita e non smettevano di ammonirmi e distogliermi. Ripensando con maggiore attenzione a queste loro esortazioni, mi sembrò un consiglio alquanto salutare di lasciare da parte questa rotta, facendo una diversione dalla Transilvania e, quindi, raggiungendo attraverso il paese dei Valacchi il Delta del Danubio.⁸

La notizia data per inciso dall'umanista italiano è degna di rilievo. Il toponimo latinizzato (*Covinum*) rinvia palesemente alla forma serba Kovin, invece che a quella ungherese (Kevevára) o romena (Cuvin) per tale città. È altresì significativa la presenza registrata ivi di mercanti latini, cioè correligionari cattolici, non forzatamente italiani, provenienti da Adrianopoli (Edirne) in Tracia e approdati al Danubio nella regione di Smederevo nella Serbia centrale, crocevia di rotte commerciali molto frequentate nella I metà del XV secolo. Riguardo all'identità dei *mercatores* evocati da Filelfo possiamo pensare ad operatori della Dalmazia ed Albania veneta, di Ragusa (Dubrovnik), Cattaro (Kotor) o Spalato (Split), i quali sono molto attivi su vaste

⁸ Filelfo è diretto a Chilia, cfr. *Papacostea*, Kilia; *Iliescu*, À la recherche; *Ciociltan*, Chilia.

tratte dei Balcani occidentali. I ragusei in particolare sono esentati in Serbia da corvée e obblighi militari fin dagli inizi del XIV secolo e ricevono in seguito dai despoti franchigie e privilegi come quello di essere risarciti in caso di furto dal villaggio più vicino o dal principe, qualora non siano compensati per quanto loro indebitamente sottratto.⁹ Riguardo alla lingua della conversazione, se questi mercanti non adoperano il latino, impiegano il serbo con la mediazione di un interprete o forse una variante del veneziano quale lingua franca,¹⁰ che sarebbe comprensibile per Filelfo proveniente dalle Marche, studente a Padova e Venezia, quindi, al servizio delle strutture consolari della Serenissima. In ogni caso, potremmo pensare alla solidarietà interadriatica tra il Tolentinate all'epoca venticinquenne e gli accorti mercanti dalmati, i quali lo sconsigliano di proseguire verso sud nei territori serbi già occupati dai Turchi. Pertanto, lo inducono a deviare a nordest o a est verso la Transilvania in Valacchia. L'autore rimarca la consapevolezza che la via più celere passa dalle pianure della Serbia centrale e meridionale. La geografia politica di questi anni segnata dalla pressione martellante della Porta per spostare verso nord la frontiera balcanica a proprio vantaggio ridisegna, di conseguenza, le normali rotte balcaniche.

In conclusione, è rilevante la memoria di quest'incontro avvenuto a Kovin ad oltre quarant'anni di distanza, come l'intellettuale italiano precisa con esattezza. Il suo racconto lascia traccia del dinamismo socio-economico e della mobilità riscontrabili sulle rive serbe del Danubio prima dell'occupazione ottomana.

Serbia e lotta al Turco nelle Lettere di Filelfo

Grazie a quest'esperienza umana, diplomatica e odepórica giovanile nei Balcani Filelfo si propone nei decenni seguenti a principi, sovrani, pontefici come il consigliere ideale in vista della Guerra al Turco e lancia ripetuti appelli infervorati alla Crociata. In tal modo ricalca l'immagine di *alter Nestor*, emulando l'eroe omerico onusto di anni, ma riverito per la sua saggezza. Parimenti, intende essere utile per i consigli strategici, logistici, etnografici che può dispensare ai suoi protettori.¹¹

Nell'orazione a Papa Pio II Piccolomini per il Concilio di Mantova allegata alla lettera (XLIII 5) inviata al cardinale Filippo Calandrini, arcivescovo di Bologna (1403–1476) Filelfo delinea un excursus della storia della conquista ottomana in Anatolia, sul Mar Nero e nei Balcani. Pertanto, evoca anche la battaglia di

⁹ Cfr. *Jireček*, *Staat und Gesellschaft*, 46–47, 49; *Sedlar*, *East Central Europe*, 353. Nei porti dalmati sono attivi pure mercanti veneziani e italiani, cfr. *Raukar*, *Venecija*, 205–225; *Id.*, *La Dalmazia*, 73–80.

¹⁰ Probabilmente il codice di comunicazione è il serbo natio o un idioma fondato sul veneziano con prestiti dal greco e altre lingue balcaniche, specie se si pensa a mercanti di Ragusa, ove la lingua romanza autoctona si era estinta alla fine del secolo precedente, mentre era in regressione nel resto della Dalmazia, su tale situazione di plurilinguismo, cfr. *Cortelazzo*, *Il contributo*; *Rinaldin*, *Il veneziano*, 28–29; *Crifò*, *Venezia*, 50–51, 53.

¹¹ Secondo *Meserve*, *Nestor denied*, 47–65 l'anziano umanista tradisce il suo ruolo, sostenendo la causa della crociata invece della pace. Bisogna rispettare la libertà di Filelfo di presentare le urgenze ideologiche che preferisce, cfr. *Costanza*, *Testimonianze epistolari*, 29–33.

Kosovo polje, la Piana dei Merli presso Priština nella Serbia meridionale avvenuta il 15.06.1389, giorno di S. Vito ("Vidovdan") e sottolinea l'eroica morte sul campo del principe serbo Lazzaro (n. 1329 ca., sul trono dal 1371):¹²

Et ne sim in re minime iucunda narrando prolyxior, ubi Turci per Theodorum Cantacuzenum, qui Iohannem Palaeologum ut pupillum et generum impius circumscriptor patruo avitoque regno fraudarat, ex Asiatica Mysia in Thraciam, Callipoli ad Hellespontum tradita, perinde atque socii sunt traducti, nunc socerum, nunc generum Horcane ductore fallentes, ut sunt ad omne improbitatis genus proclives atque anhaelantes, brevi temporis curriculo magna ex parte Thracia occupata, duce Amoratho, Horcanis filio, in Triballos, qui nunc Servi appellantur, irruere. Quo in loco ubi magna utrinque caede iam perpetrata Amorathus a Lazaro, strenuo atque fortissimo Triballorum duce, qui se pro patria immaculatam hostiam devovens cum duodecim intrepidis commilitonibus in castra ipsa intra crudelissimi sceleratissimique tyranni tentorium impetum fecerat, multas vulneribus confossus occiditur.

E per non essere troppo prolisso in una storia assai spiacevole, appena i Turchi e i loro alleati furono trasferiti da Teodoro (I. Giovanni VI) Cantacuzeno (1292–1383), l'empio traditore, il quale aveva defraudato il giovane Giovanni V Paleologo (1332–1391), suo genero, del regno ereditato dai suoi padri, dalla Misia in Asia alla Tracia e consegnò loro Gallipoli sull'Ellesponto, ingannarono sia il suocero sia il genero sotto la guida di Orhan I (1281–1362, sultano dal 1326), poiché sono inclini e anelanti ad ogni genere di infamia, in breve volgere di tempo occuparono gran parte della Tracia. Sotto la guida di Murād I (1326–1389, sultano dal 1362), figlio di Orhan I, mossero l'attacco contro i Triballi, i quali oggi sono denominati Serbi. In quel luogo [*i.e.* Piana dei Merli, Kosovo Polje], in cui fu perpetrata da entrambi i lati grande strage, Murād fu ucciso da Lazzaro, principe dei Serbi valoroso e fortissimo, il quale si offrì per la patria come vittima immacolata con dodici intrepidi commilitoni e si lanciò all'assalto nell'accampamento fin dentro alla tenda del crudelissimo e sceleratissimo tiranno, infliggendogli molte ferite.

Quest'episodio militare del conflitto con la Porta è mitizzato e assunto tra gli eventi fondativi della Nazione Serba.¹³ Riguardo alla ricostruzione proposta da Filelfo l'interpretazione prevalente nella storiografia odierna è che il sultano turco Murād I sia stato ucciso non dal principe Lazzaro, ma da un nobile o cavaliere del suo seguito, al quale diversi decenni dopo la tradizione dell'epopea impose il nome

¹² *Ep.* XLIII 5, 6.11.1475.

¹³ Cfr. *Braun*, *Kosovo*; *Mihaljčić*, *The Battle of Kosovo*; *Zirojević*, *Das Amsselfeld*; *Radić*, *Der serbische Kosovomythos*.

del leggendario Miloš Obilić. Sicuramente entrambi i sovrani a guida degli eserciti contrapposti caddero sul campo di battaglia, lasciando indeciso l'esito dello scontro, di cui profittarono strategicamente i Turchi.¹⁴ Nella ricezione ideologica della battaglia il sovrano della Serbia Morava, talora indicato erroneamente come zar, rappresenta il paradigma di una vittima sacrificatasi per amore della patria che in seguito diventa oggetto di culto ed è canonizzato dalla Chiesa Serba. La dimensione oblativa dell'anziano principe votato alla morte per fermare l'invasore ottomano è enfatizzata dal racconto filelfiano in termini metastorici ed espressamente religiosi, come rivela l'apposizione predicativa *immaculatam hostiam*. L'assalto finale del dinasta serbo insieme con dodici compagni d'arme, contraltare trasparente del collegio apostolico, evidenzia la figura di Lazzaro non solo come *pius rex e defensor Christianitatis*, ma invero come *alter Christus*.¹⁵ La narrazione di questi dodici guerrieri senza la menzione di Lazzaro si desume dalla lettera gratulatoria che l'umanista Coluccio Salutati (1331–1406), cancelliere del Comune fiorentino, scrisse nel 1389,¹⁶ in risposta alla missiva inviata dal re Tvrtko I di Bosnia (1338 ca. – 1391) per riferire al Senato fiorentino la vittoria cristiana a Kosovo polje a fini di propaganda e autocelebrazione.¹⁷

In definitiva, l'espansione ottomana in Serbia desta vivissima preoccupazione in Filelfo. All'amico veneziano, il medico Pietro Tommasi (m. 1459), chiede d'essere informato sulle iniziative della Serenissima per contrastare l'arrembante manovra del nemico, che minaccia la fortezza di Smederevo alla confluenza della Jezava nel Danubio.¹⁸

Quid apud vos novi feratur de Turco Mahometo, desydero audire, ociaturne an negociatur, et ubi sit gentium. Nam certi nihil ad nos affertur, quantum sunt qui eum in Triballos cum maximo robustissimoque exercitu, ad quingenta hominum milia, processisse affirmant, adversus Spendorobum, quod est munitissimum oppidum ad Danubium positum, e regione Hungariae. Nos dormimus. At Turci vigilant.

Desidero sentire le novità che circolano presso di voi riguardo al Turco Mehmed II, se stia oziando o se avvii negoziati. Infatti, nulla di sicuro è stato riferito a noi, sebbene vi siano alcuni che affermano che egli abbia

¹⁴ Cfr. Radojčić, Die griechischen Quellen; Grégoire, L'opinion byzantine; Pertusi, Première études, 79 = rist. 140; Ćirković, Kosovo polje; Mihaljčić, Lazar Hrebeljanović; Reinert, From Niš; Bartl – Sundhaussen, Kosovo polje.

¹⁵ Cfr. Kämpfer, Der Kult; Mihaljčić, Lazar Hrebeljanović: istorija.

¹⁶ Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missiva – I Cancelleria 21, f. 139r–v, edito da Pez, *Codex Diplomatico-Historico-Epistolaris*, 89; Fejér, *Codex diplomaticus*, 567–569; Makušev, Итальянские архивы, 42; Id., *Monumenta historica*, 528–529; Wenzel, Magyar diplomaciai, 682–683, cfr. Braun, Kosovo, 14–15; Reinert, A Byzantine Source, 258. Per avvenimenti precedenti al portato diretto delle sue conoscenze, intuizioni ed esperienze personali, Filelfo si affida ragionevolmente a fonti documentarie come questa lettera di Salutati o racconti più antichi diffusi nella I metà del XV secolo.

¹⁷ Per la lettera perduta di Tvrtko I al Senato fiorentino e la risposta di Salutati, cfr. Reinert, A Byzantine Source, 258–259 n. 19: anche il cancelliere fiorentino presenta i combattenti alla Piana dei Merli come martiri caduti eroicamente per la salvezza del Cristianesimo, congratulandosi con il sovrano bosniaco.

¹⁸ Filelfo, *Epistolarum* XIII 28, 5.06.1456.

avanzato contro i Serbi con un esercito grandissimo e fortissimo di cinquecentomila uomini contro Smederevo, che è una fortezza assai ben difesa posta sul Danubio, fuori dalla regione dell'Ungheria. Noi dormiamo, ma i Turchi sono desti.

A seguito dei suoi viaggi Filelfo si mostra inquieto, avendo maturato la convinzione che i territori posti nella pianura danubiana si trovano in una posizione geografica strategica: è questa la zona privilegiata per condurre operazioni contro i Turchi, come puntualizza al patrizio veneziano Bernardo Giustiniani (1408–1489):¹⁹

Atque Pannonia quidem ipsa ex omnibus regionibus est ad bellum in Turcos aptissima, tum quia Turcis finitima est, utpote quam Danubium ab illis separat [...] Nam ab ipsa etiam urbe Buda Constantinopolim usque superato Danubio per campestrum planiciem expedite adeo licet proficisci, ut ne carpentis quidem et plaustris ullum offeratur itineris impedimentum.

La Pannonia è la regione più adatta di tutte per la guerra al Turco, anzitutto perché confinante con i Turchi, dai quali li separa solo il Danubio [...] Difatti, una volta superato il Danubio, si può raggiungere rapidamente Costantinopoli dalla città di Buda attraverso una pianura campestre, in cui si offre una rotta senz'alcun impedimento per i carri pesanti e le carrozze.

In genere l'umanista italiano cavalca la *Bollwerksrhetorik* secondo il cliché del baluardo da ergere contro l'espansione del nemico. Analogamente scrive a Ludovico Foscari (1409–1480):²⁰

Hungaros a Turcis Danubium separat, populos ferocissimos omnium, quibus cum Turci manum conseruerint unquam in Europa adversa acie. Habent hi ex altera parte Bellogradum in Triballis, quibus Turci superbissime dominantur. Itaque facillimus est ex Pannonia in Turcos et expeditissimus transitus.

Il Danubio separa dai Turchi gli Ungheresi, il popolo più ardito di tutti²¹, con i quali i Turchi non hanno mai ingaggiato battaglia in Europa. Questi mantengono dall'altro lato Belgrado tra i Serbi, sui quali dominano i Turchi con grande arroganza. Pertanto, è molto agevole e assai rapido il passaggio dall'Ungheria ai Turchi.

¹⁹ Filelfo, *Epistolarum* XXXII 23, Milano, 13.09.1467, vol. III 1473–1479, in part. 1402,70–73. In modo particolare l'Ungheria è identificata come lo scudo (*clypeus, scutum*) della Cristianità, cfr. Mihály, *Der ungarische Türkenkrieg*, 94–96; Helmuth, Pius II., 79–139; Srodecki, *Validissima semper*, 149–150.

²⁰ Filelfo, *Epistolarum* XIX 13, Milano, 1.08.1463, vol. II 930,503–514.

²¹ Sul *topos* dell'Ungheria *antemurale* della Cristianità, cfr. Mihály, *Der ungarische Türkenkrieg*, 97–100: nel XV–XVI secolo il tema è rilanciato da intellettuali come Johannes Cuspinianus: *Hungari, quorum regnum antemurale, et Christianitatis clypeus vulgo appellatur*, citazione *ibid.* 93 n. 2 da Reusner, *Selectissimarum orationum*, 176–177.

A tal proposito, nelle *Epistole* Filefo ricorda il ruolo decisivo di Giovanni (János) Hunyadi (Kolozsvár 1407 – Zemun 1456) nella difesa di Belgrado (21.07.1456), che impone una pausa ai piani espansionistici del sultano turco, stabilendo un fronte danubiano destinato a resistere per diversi decenni.²² Il comandante ungherese partecipa in precedenza alla sfortunata battaglia di Varna (10.11.1444) sul Mar Nero, che segna la tragica conclusione di una crociata salutata inizialmente dall'entusiasmo generale e dalle aspettative più rosee di vittoria in campo occidentale. A quest'impresa partecipano anche il cardinal Giuliano Cesarini il Vecchio, il corrispondente citato di Filefo, il quale è inviato in Ungheria come legato pontificio e predicatore della Crociata e il giovane re di Polonia Ladislao III Jagellone (Władysław III Jagiełło, Ulászló I come re di Ungheria), nato nel 1424. Il re Ladislao e il cardinal Cesarini cadono entrambi in battaglia,²³ mentre Giovanni Hunyadi sfugge a stento alla morte.²⁴

Al contrario dei toni encomiastici della lettera a Ladislao III, in cui ricorda l'epitalamio pronunziato a Cracovia per le nozze dei genitori dello Jagellone,²⁵ Filefo addossa in seguito la responsabilità della catastrofe all'attitudine temeraria del giovane sovrano a Varna (1444)²⁶ e lamenta poi la diserzione dei contingenti rumeni dei principati di Moldavia e Valacchia nella Seconda battaglia di Kosovo (17–20.10.1448), combinando i due episodi bellici.²⁷ Nella lettera a Carlo VII di Francia (1403–1461, sul trono dal 1422) Filefo accusa l'inesperienza di Ladislao, il quale rifiuta di seguire i saggi consigli di Giovanni Hunyadi, agendo in modo sconsiderato. Inoltre, ricorda al sovrano francese la carneficina dei contingenti serbi, ungheresi e

²² Cfr. Engel, János Hunyadi, 103–123; *Pálosfalvi*, From Nikopolis, 182–183. Alla metà del XV secolo il fronte cristiano di resistenza antiturco si attesta sul Danubio, cfr. Sedlar, East Central Europe, 246, 251.

²³ Il cardinal Cesarini non è ucciso dagli Ungheresi, come afferma Filefo nell'*Ep.* VIII 24, bensì dai Turchi, come si rileva dalle fonti, cfr. Campana, per la maggior parte, 248.

²⁴ Cfr. Babinger, Von Amurath, 233–244; Gualdo Rosa, Il Filefo, 112 e n. 13; Sedlar, East Central Europe, 14, 247; Necipoğlu, Byzantium between the Ottomans, 37; Srodecki, *Validissima semper*, 157.

²⁵ Filefo, *Epistolarum* VI 1, 7.11.1444, cfr. Costanza, Die Reise, 70 e n. 39; *Id.*, Testimonianze epistolari, 26. Cfr. anche Holweg, Kaiser Johannes VIII., 14–24; Salamon, Polen und Byzanz, 151–164; Meserve, Nestor denied, 55; Srodecki, *Validissima semper*, 139 n. 131 sulla lettera di Filefo allo Jagellone con ulteriore bibliografia.

²⁶ Filefo, *Epistolarum* XIX 13, a Ludovico Foscarini, Milano, 1.8.1463, vol. II 917–934, in part. 918,50–53: *Nam de Amorpho, Ciryis filio, quid attinet meminisse? Quanta clade affectus est apud Barnam? Nonne per id temporis actum esset et de Amorpho et de omni Turcorum tetra erubescendaque tyrannide, si Vladislaus rex, adolescens animosus magis quam callidus, unius Iohannis vaivodae consilium sequi quam iuvenili temeritati obsequi maluisset* (Che c'entra menzionare Murād, il figlio di Çelebi Mehmed? Quanta strage non ha causato a Varna? Allora avremmo posto un termine alla tirannide crudele e infame dei Turchi, se il re Ladislao III, un giovane ardimentoso più che astuto, non avesse voluto seguire il parere del voivoda Giovanni Hunyadi invece di affidarsi alla sua temerarietà giovanile.)

²⁷ La storiografia di parte romana recusa la diserzione delle truppe moldave e valacche, lamentando il mancato aiuto di Venezia, cfr. Pall, Autour de la croisade, 144–158; *Id.*, Un moment décisif, 102–120; Panaitescu–Stoicescu, La participation, 221–231; Denize, The Rumanians, 114.

boemi in quella che è una battaglia europea delle Nazioni combattuta nella piana del Kosovo nel 1448 alla ricerca della rivincita per la recente disfatta subita a Varna.²⁸

Erat certe huius Mahometi pater Amorathus, qui modo animam efflavit, et versutus et callidus, rerumque bellicarum scientissimus. Cuius unius peritia et consilio factum est, ut fugatis etiam ad Barnam profligatisque Turcis fere omnibus, e victo victor per effraenatam Vladislai adolescentis audaciam imprudentiamque evaserit, et anno item proximo ad quintumdecimum Kal. Novembres per Getarum ad se defectionem vahementi clade in Triballis Ungaros et Bohemos, a quibus acerrime urgeretur, affecerit.

Murād II, il padre di Mehmed II., il quale ora è appena spirato, era sinceramente intelligente ed astuto e peritissimo di tecnica militare. Solo grazie alla sua esperienza ed alla sua preveggenza gli riuscì di essere un vincitore invece di un vinto, dopo che quasi tutti i Turchi a Varna (1444) erano stati messi in fuga e sgominati. E poté scampare alla sconfitta a causa dell'audacia sfrenata e dell'imprudenza di Ladislao che era appena un ragazzo. Perciò, il 18 ottobre dell'anno seguente (1448) Murād II, a causa della diserzione dei Romeni, che passarono dalla sua parte, poté compiere un'ingente strage di Serbi, Ungheresi e Boemi, dei quali subiva una pressione molto dura.

Nell'appello alla guerra contro il Turco lanciato a Carlo VII l'umanista si richiama alla cooperazione politico-militare tra il voivoda Giovanni Hunyadi e il despota di Serbia Giorgio (Đurađ) Branković (1377–1456) elevati entrambi al rango di *defensores Christianitatis*.²⁹ I due sovrani con le loro forze congiunte potranno garantire ai francesi e agli alleati occidentali una brillante vittoria contro il nemico comune grazie al generoso impegno profuso alla guida dei rispettivi eserciti:³⁰

Reliqui vero aut centuriones aut tribuni militum, qui bellandi gloria ducerentur insignes, in illis pluribus illustribusque victoriis quas de Turcis Ioannes Vaivoda adeptus est, omnes propemodum periire. Quae cum ita sint, quid est per immortalem Deum, quod te, rex Karole, a tanta et tam certa vincendi spe retardare debeat, tanta praesertim oblata vel occasione vel opportunitate? [...] Sin autem itinere malis in Turcos quam navigatione uti, istud tibi per finitimam Germaniam et Pannoniam est futurum. Facile te sequantur et Germani ipsi non inviti, et Hungari, Ioannes ipse Vaivoda libentissime, maioribus etiam copiis quam sit opus, sequantur Triballi, duce Georgio, fortissimo et prudentissimo principe, sequantur ii

²⁸ Ep. VIII 24, 17.02.1451, citata in Spremić, Despot Đurađ Branković, 360.

²⁹ Sul conflitto tra il Despotato serbo guidato da Giorgio Branković (1427–1456) e i Turchi, cfr. Schmitt, Der Balkan, 136. Cfr. anche Spremić, Despot Đurađ Branković, 255–260.

³⁰ Ep. VIII 24.

Getae omnes qui ad Istrum et Euxinum incolunt, eo pertinacius fidem servaturi, quo superiore anno cum defecissent ad Turcos ingenti numero ab illis sunt interempti [...].

I restanti comandanti e capitani, i quali si erano resi illustri in guerra, sono quasi tutti morti in tante e celebri vittorie conseguite dal voivoda Giovanni Hunyadi. Pertanto, visto che le cose stanno così, perché Tu, re Carlo, in nome di Dio dovresti indugiare di fronte ad una speranza di vittoria così eclatante e sicura? [...] Ma se tu vuoi preferire la via di terra a quella per mare, questa ti si offre a disposizione attraverso il paese vicino della Germania e l'Ungheria. Facilmente Ti seguiranno ben volentieri i Tedeschi e anche i Magiari e lo stesso voivoda Giovanni assai lieto con un maggior numero di truppe di quelle di cui hai bisogno. Ti seguiranno i Serbi sotto la guida di Giorgio (Branković), un principe molto forte e prudente. Ti seguiranno i Romeni, che abitano al di qua e al di là del Danubio e sul Mar Nero e Ti resteranno fedeli tanto più che un numero enorme di loro furono uccisi dopo che hanno disertato per passare coi Turchi [...]

Negli anni di una fulminea espansione della Porta nei Balcani Giovanni Hunyadi è ricordato come l'eroe della resistenza contro gli Ottomani. Al capitano ungherese arride la vittoria a Belgrado dopo un'eroica resistenza presso questa piazzaforte di confine alla confluenza tra Sava e Danubio. L'episodio segna una battuta di arresto duratura per l'avanzata turca nel cuore dell'Europa centrale programmata da Mehmed II e agevolata dalla recente presa di Costantinopoli (29.05.1453).³¹ In relazione alla grave situazione politico-militare nella Serbia centrale Filelfo descrive in dettaglio gli avvenimenti a Ludovico Foscarini:³²

Quis enim ambigat, si vos iam pridem et universis Christianis et vobisipsis consulere voluissetis, Turci, qui nunc et Italiam et Italiae proxima regna omnia terrore concutiunt, non modo ex Pannonia Triballisque et Dalmatia, sed ex omni Europa turpissime essent foedissimeque eiecti? [...]

Nova enim Roma illa Constantinopolis ita ut erat exanguis ac fere exanima, si servata esset, quod facili vestra poterat minimaque impensa fieri, neque Triballi (quos nunc Servos nominant) neque Peloponnenses sponte dedidi issent ad Turcos. Nam Synopen et Trapezunta Cerasuntaque atque Metylenen non modo Mahometus non expugnavit, sed ne oppugnavit quidem. [...]

³¹ Cfr. Sedlar, *East Central Europe*, 251; Schreiner, *Kriege im Namen Gottes*, 156–158; Pálosfalvi, *From Nikopolis*, 184–186.

³² Filelfo, *Epistolarum* XIX 13, da Milano, 1.08.1463, 921,148–158, 923,213–218, 222–240, 925,282–285.

Postea Triballos subiugavit omnis. Quid enim in Triballis aliud restat praeter Bellogradum? Quod ipse oppidum, ut ab Hungaris adhuc tenetur fortissimeque defenditur, ita infaustae illi atque atroci baelluae futurum puto exitiosum. Apud hoc enim Bellogradum impurus iste flagitiosusque Mahometus, qui tanta nos formidine nunc turbat, superioribus annis ab hisdem Hungaris parva admodum manu, duce Iohanne vaivoda, tanta est calamitate cum suo universo exercitu affectus, ut trucidatis iannissaris omnibus et interempto innumerabili equitatu amissisque simul cum castris et impedimentis et sarcinis et tanta vi tormentorum tantoque thesauro, vix ipse cum reliquiis copiarum turpiter effugere potuerit.

Se voi, (oh Veneziani), in precedenza aveste già voluto guidare tutti i Cristiani e voi stessi, chi potrebbe mai dubitare che i Turchi, i quali ora minacciano con terrore l'Italia e tutti i regni più vicini all'Italia, non solo sarebbero stati rigettati con grande infamia e vergogna non solo dall'Ungheria, dalla Serbia e dalla Dalmazia, ma invero da tutta l'Europa? [...]

La Nuova Roma, cioè Costantinopoli, era così esangue e quasi esanime, se si fosse mantenuta in piedi e sarebbe potuta essere vostra con minimo sforzo e i Triballi, i quali ora sono chiamati Serbi, e i Peloponnesiaci non si sarebbero arresi spontaneamente ai Turchi. Difatti Mehmed II non ha espugnato, ma neppure conquistato Sinope, Trebisonda, Cerasunta e Mitilene. [...]

In seguito, Mehmed II sottomise tutti i Serbi. Cosa rimane ai Serbi oltre a Belgrado? Credo che anche questa fortezza, che è tenuta e difesa dagli Ungheresi con grande forza, sarà espugnata da quella belva infausta e crudele. Proprio presso Belgrado l'empio e infame Mehmed II, che ci preoccupa con così grave timore, negli anni scorsi con tutto il suo esercito fu attaccato dai medesimi Ungheresi con una piccola schiera sotto la guida del voivoda Giovanni, cosicché, dopo che questi uccise tutti i giannizzeri e innumerevoli cavalieri, dovette darsi alla fuga con le truppe restanti e perse molti accampamenti, salmerie e carriaggi e un carico così ingente di tesori, sicché infine a stento poté fuggire con vergogna.

Insieme con Hunyadi alle mura di Belgrado si trova pure il cappuccino S. Giovanni da Capistrano (1386–1456), il predicatore della Crociata ed assistente spirituale dell'esercito, pronto a risollevarne il morale delle truppe con il suo esempio eroico e la sua certezza incrollabile nella vittoria dei Crociati.³³ Filelfo, tuttavia, tace la presenza di questa guida carismatica nel campo cristiano, limitandosi ad enfatizzare l'apporto militare del voivoda ungherese, il quale riesce a respingere il sultano, scalfendo il mito

³³ Cfr. Sedlar, *East Central Europe*, 251; Schreiner, *Signa Victricia*, 259–302, rist. edd. U. Meier, G. Signori, G. Schwerhoff, *Rituale, Zeichen*, 11–63; *Id.*, *Kriege im Namen Gottes*, 158–160; Tracy, *Balkan Wars*; Pálósfalvi, *From Nikopolis*, 176.

dell'invincibilità del Turco ad appena tre anni dalla presa di Costantinopoli. Nella lettera al doge veneziano Cristoforo Moro (1390–1471, in carica dal 1462 alla morte) lo scrittore ricorda l'esempio di questa sconfitta cocente inflitta ai Turchi:³⁴

Mahometo autem quis timidior? Quis ignavior? Nonne hic est idem Mahometus, quem annis superioribus in Triballis, cum Bellogradum obsideret – quid inquam, obsideret, imo iam esset Bellogradum potitus – a Ioanne illo Vaivoda fortissimo belli duce, qui vix quinque hominum millia secum duxisset in pugnam, fusus est et superatus, cum tanto illo Turcorum et tam innumerabili formidabilique exercitu?

Ma chi è più vigliacco di Mehmed II? Chi più imbecille? Non è forse il medesimo Mehmed, il quale negli anni scorsi, mentre assediava Belgrado in Serbia (che dico: assediava? ormai l'aveva già quasi occupata), fu sconfitto dal celebre Giovanni Hunyadi, un fortissimo generale, il quale aveva condotto con sé in battaglia appena cinquemila uomini contro un esercito degli Ottomani così numeroso e poderoso?

Dopo la cruciale resistenza a Belgrado, diverse circostanze si rivelano esiziali per il fronte cristiano. Nel 1456 muoiono Giovanni Hunyadi e S. Giovanni da Capistrano, i due salvatori di Belgrado e pure l'anziano despota di Serbia Giorgio Branković. La perdita di questi campioni della causa cristiana è certamente propizia per gli Ottomani a causa dei problemi dinastici e i conseguenti torbidi nei relativi regni. In Ungheria la crisi è risolta con l'elezione del figlio del defunto voivoda Mattia (Hunyadi Mátyás) appena quindicenne, ma pronto ad assumersi le sue responsabilità, mentre in Serbia la successione è più travagliata e innesca una crisi dinastica e familiare.³⁵

Negli anni seguenti si determina, quindi, la caduta di Smederevo (20.06.1459) che corrisponde alla perdita dell'indipendenza della Serbia annessa come provincia all'impero turco, diventando un sangiacco (*sancak*) integrato forzatamente nell'orbita ottomana, con l'effetto di una massiccia migrazione dei membri della nobiltà, della classe intellettuale, del clero verso gli Stati cristiani dell'Occidente.³⁶ Nel racconto di Filelfo trova larga eco tale catastrofe. Si evidenzia che il re d'Ungheria Mattia Corvino è particolarmente adirato contro Radivoj Ostojić, alias Radivoj di Bosnia e suo fratello Tommaso, i quali trattano la capitolazione di questa fortezza difesa arditamente da suo padre Giovanni Hunyadi nel 1441 e consegnata ora ai Turchi senza combattere. A giugno del '59 gli Ottomani penetrano, infatti, nei territori serbi

³⁴ Ep. XXI 1, 15.03.1464.

³⁵ Per i torbidi nella penisola balcanica seguiti alla morte contemporanea di Giovanni Hunyadi e del despota di Serbia, cfr. *Pálosfalvi*, From Nikopolis, 191–192.

³⁶ Cfr. *Geiss*, Der Balkan, 28; *Kosanović*, Serbische Eliten, 63 per la prospettiva storica di questa cesura saliente della storia della Serbia: «Das Ergebnis der Eroberung und der Integration Serbiens in das Osmanische Reich war eine fast vollständige Vernichtung des Adels und des Klerus. Serbien blieb über Jahrhunderte hinweg relativ dünn besiedelt und wirtschaftlich unterentwickelt.».

e si approssimano alla fortezza di Smederevo, dove non è approntato alcun piano di difesa. Questa resa incondizionata compromette la tenuta della frontiera danubiana, favorendo l'avanzata della Porta.³⁷ Mattia non si stanca d'accusare di tradimento e intelligenza col nemico i due dinasti serbo-bosniaci, i quali lasciano nelle mani dei Serbi solo Belgrado: Radivoj di Bosnia tratta la resa nella speranza di guadagnare presso i Turchi condizioni più favorevoli per la sua dinastia.³⁸ Di contro, Filelfo sottolinea che malgrado la sua attitudine filoturca e la ricerca di una soluzione di compromesso con la Porta per contrattare un margine di sopravvivenza, i Kotromanić non riescono a salvare la libertà del Regno di Bosnia. Al contrario l'ultimo sovrano di Bosnia, Stefan Tomašević, il quale è inviato dallo zio Radivoj alla Dieta ungherese per essere accettato a Smederevo come nuovo Despota di Serbia nel 1458-'59, subisce un triste destino. Insieme con lo zio Radivoj è crudelmente decapitato alla presenza di Mehmed II nel maggio o, più probabilmente, agli inizi di giugno del 1463:

*At citeriorem Pannoniam, una cum ipso Stephano rege atque regis patruo Rhadivoi in praesentia, qua vi coepit? Sola ipsius regis vaecordia (l. ve-cordia) et stulticia, qui dum se fide Turcica tutum putat, dum omnibus in rebus morem gerit, dum nullum detractat imperium, et ob eam rem praeterea maxime fideret, quoniam Turcis tributum penderet, non intelligebat nullam in infidelibus esse fidem. Is enim est Turcorum mos, id ingenium, ut fraude et perfidia sanctius nihil ducant. Itaque et Pannonia ipsa sine proelio capta atque in praedam versa, et rex per omnem contumeliam una cum patruo truculentissime iugulatus, et nobis et caeteris debet exemplo offerri, nihil esse cuiquam a Turcis tutum, qui tunc magis insidiantur et nocent, cum videntur amiciores. Nulla valent Turci magnitudine animorum, nullo robore corporum, nulla virtute, nullo humanitatis iure.*³⁹

Ma con quale forza il Sultano ha occupato la Pannonia citeriore (Bosnia) alla presenza del re Stefan Tomašević e dello zio del re Radivoj? Solo con la pazzia e stoltezza dello stesso sovrano, il quale, mentre si ritiene al sicuro per la lealtà dei Turchi, temporeggia in tutto e non assume alcun potere e ripone la fiducia più grande nel fatto di pagare un tributo ai Turchi, non comprendeva che gli infedeli non hanno alcuna fede. Questo è il costume e il carattere dei Turchi di non ritenere alcunché più santo dell'inganno e della perfidia. Pertanto, anche la Bosnia stessa è stata catturata senza combattimenti e ridotta a bottino di guerra, mentre il re è stato decapitato insieme con suo zio (Radivoj) in modo

³⁷ Sulla guerra al Turco a Smederevo e Belgrado, che János Hunyadi difese eroicamente contro Mehmed II, cfr. Srodecki, *Validissima semper*, 156; Tracy, *Balkan Wars*, 31-32.

³⁸ Il Corvino ordina la confisca dei beni dei dinasti bosniaci all'interno del suo regno e informa del loro tradimento Papa Pio II dopo il Concilio di Mantova, obbligando Tommaso a discolarsi pubblicamente, cfr. Rudić, *Bosnian Nobility*, 107-109.

³⁹ *Ep. XIX 13* a Ludovico Foscarini, Milano, 1.08.1463.

molto crudele con il massimo disprezzo e questo deve servire di esempio a noi e agli altri che nulla di sicuro viene dai Turchi: questi tendono insidie e procurano danno proprio nel momento in cui sembrano essere più amichevoli. I Turchi non danno alcun valore alla grandezza d'animo, alla forza fisica, alla virtù, ai diritti umani.

Nella considerazione politica dell'umanista questa fine disonorevole prova che i Turchi disprezzano i patti e rendono impossibile la ricerca di una mediazione onorevole. Qualsiasi compromesso favorisce al contrario le mire espansionistiche della Porta e le consente di riorganizzarsi, programmando nuove campagne militari.⁴⁰ La risposta suggerita senza sosta da Filelfo è una vigorosa controffensiva che egli auspica sia promossa da Mattia Corvino, per ricacciare gli invasori e liberare gli stati già occupati nei Balcani. Pertanto, in un appello accorato a Luigi XI di Francia (1423–1483) subito dopo la sua ascesa al trono (1461) lo esorta a finanziare tempestivamente una Crociata guidata dal re Mattia, un ottimo e valoroso comandante militare, degno della fama del padre,⁴¹ ma impossibilitato a sostenere da solo i costi dell'impresa.⁴² Frattanto, i Turchi minacciano ugualmente l'Europa centro-orientale fino all'Ungheria e l'Asia con la conquista nel Mar Nero di Sinope (Sinop) e dell'impero di Trebisonda (Trabzon), di fatto l'ultima enclave bizantina.⁴³ Tali concetti sono ribaditi ugualmente nella lettera citata al doge veneziano Cristoforo Moro⁴⁴ ed in un altro appello al veneziano Papa Paolo II (1417 – 1471, n. Pietro Barbo) subito dopo la sua elezione (30.08.1464), per convincerli a finanziare i progetti bellici di Mattia Corvino in un momento critico, in cui il regno di Bosnia e ampi territori serbi sono già nelle mani del nemico, il quale si approssima alle porte dell'Italia.⁴⁵

Audimus, videmus et ex vulnerum acerbitate atque magnitudine iam sentimus pulsare Turcos Italicas fores, inferiorem Pannoniam, cui Bosthaenae hoc tempore nomen est, ferro ignique vastatam subiugarunt omnem. Superiorem vero, quem incolunt Hungari, nostra neglegentia obsessam tenent. Nam quid aliud agat Rex Matthias quam prohibere Turcos a traiectu Danubii? Qui si pecuniis, ut par fuerat, esset adiutus, non modo Turcos arceret ab impetu in Hungariam, sed illos ultro adortus fusos ac fugatos ad extremam internitionem redegisset. [...]

⁴⁰ Sugli ultimi anni del regno di Bosnia fino alla decapitazione del re Stefano, cfr. Tracy, *Balkan Wars*, 32; Rudić, *Bosnian Nobility*, 105–106. I nobili bosniaci guidati da Stefan Vukčić Kosača chiesero espressamente ai Veneziani di organizzare una campagna militare per liberare il loro paese dai Turchi.

⁴¹ Cfr. Srodecki, *Validissima semper*, 151, 158.

⁴² Filelfo, *Epistolarum XVII* 34, Milano, 19.10.1461.

⁴³ Cfr. Schmitt, *Der Balkan*, 263; Pálosfalvi, *From Nikopolis*, 203.

⁴⁴ Filelfo, *Epistolarum XXI* 1, 15.03.1464.

⁴⁵ Filelfo, *Epistolarum XXIII* 1, Milano, 20.09.1464, II. 1029–1040. Questa lettera è celebre per l'attacco contro il predecessore Pio II Piccolomini accusato di avarizia, il che innescò una grave scandalo, suscitando difese accorate, cfr. Santapaola, *L'invettiva*, 64.

Interea vero temporis Mahometus tyrannus ille, ut est non minus astutus et maliciosus quam sceleratus et impius, nihil aliud molitur, nihil aliud parat quam irrumpere in Italiam [...] Et quo magis videtur oppugnare Laizium, quae urbs posita ad flumen Savum dividit inferiorem hoc tempore a superiore Pannonia, eo studiosius se accingit adversus Italos. Obsidet, inquam, Mahometus cum exercitu maximo oppugnatque Laizium die noctuque. Quod dum facit, habet etiam alias copias, quae per finitimam Dalmatiam excurrentes, ad confinia usque Italiae omnia populantur, omnia vastant, omnia captivorum flactibus complent et sanguine.

Sentiamo, vediamo e già sappiamo dalla gravità delle ferite che i Turchi sono giunti alle porte dell'Italia, hanno devastato a ferro e fuoco e occupato la Pannonia inferiore, che oggi è chiamata Bosnia. Ed ora assediano la Pannonia superiore, in cui abitano gli Ungheresi a causa della nostra negligenza. Cos'altro potrebbe fare il re Mattia, se non impedire ai Turchi di passare il Danubio? Se però ricevesse un sostegno finanziario, potrebbe stornare i Turchi dall'attaccare l'Ungheria, ma anche sconfiggerli, metterli in fuga e sgominarli interamente. [...] Frattanto, il tiranno Mehmed II non meno astuto e malvagio che empio e scellerato non medita nient'altro se non di assalire l'Italia e a questo si adopera massimamente. [...] E quanto più ora assedia Šabac, una città sulla Sava, che segna il confine tra Pannonia inferiore (Bosnia) e superiore (Ungheria),⁴⁶ con tanto maggiore impegno si prepara ad aggredire gli Italiani. Ribadisco: Mehmed II pone l'assedio a Šabac giorno e notte con un esercito molto potente. E nello stesso tempo ha anche altre truppe, che fanno scorrerie in Dalmazia e devastano tutto fino ai confini dell'Italia, distruggono ogni cosa tra le lacrime dei prigionieri e copioso spargimento di sangue.

L'ulteriore avanzata dei Turchi nella penisola balcanica è consolidata dalle conquiste in Grecia con l'occupazione del Peloponneso nel 1460 e la caduta dell'Eubea (Negroponte) nel 1470.⁴⁷ Questo tema è discusso con toni angosciati nella lettera citata a Bernardo Giustiniani (XXXII 23), a fronte della paventata invasione dell'Italia destinata a subire la medesima sorte della Serbia secondo il disegno espansionistico della Porta:

Brevique factum videmus, ut, capta Peloponneso ac Triballis in dedicationem actis et cum Illyrico Pannonibus cunctis inferioribus subiugatis, ecce bis et in Italiam ipsam impetum fecerit et ingentem inde praedam

⁴⁶ Filelfo fa riferimento con ogni probabilità a Šabac, nota anche come Zaslou, o ad un altro centro sulla Sava della Serbia come Rača (od. Sremska Rača). In alternativa si potrebbe pensare in Bosnia ed Erzegovina a Brčko nell'omonimo distretto o a Šamac, Brod, Gradiška nella Repubblica Serba.

⁴⁷ Sulla reazione alla catastrofe del Negroponte di Filelfo interessato a discolpare il suo amico e corrispondente epistolare Niccolò da Canal, ammiraglio veneziano e capitano della flotta di Calcide, dall'accusa di non avere difeso l'isola dall'assalto turco guidato dal sultano Mehmed II in persona, cfr. Costanza, Testimonianze epistolari.

asportarit, tantumque et vobis ipsis et aliis christianis principibus terrorem incusserit, ut vel de imperio dubitetur.

Come vediamo, è avvenuto in breve tempo che dopo la conquista del Peloponneso, la capitolazione dei Serbi e la sottomissione dell' Illiria e di tutta la Pannonia inferiore (Bosnia), ecco il Turco ha mosso l'attacco due volte contro la stessa Italia, prelevando notevole bottino e ha suscitato un terrore così vivace tra Voi (Veneziani) e gli altri principi cristiani da far dubitare del vostro impero.

Infine, nella lettera citata all'arcivescovo Filippo Calandrini (XLIII 5) Filelfo ricapitola gli effetti dell'occupazione ottomana nei Balcani subito dopo la presa della Polis:

Nonne paulo post Peloponnesus eodem tacta fulmine periit? Quid enim Triballos, quid Illyricorum, quid Dalmatiae reliquias commemorem, quos omnis assiduis incursionibus et incendiis premit ac perdit idem nefarium abominabileque monstrum? Verum quid Triballos memini? Nos enim Mahometus iam omnis egit in aerumnosissimam servitutem. Nunc ultimo exitio Pannoniis imminet. Eoque faciliorem sperat de iis victoriam, quod Spendorobum, Tribalorum emporium, expeditum per Danubium transitum in Hungaros praebet.

Forse poco dopo tutto il Peloponneso non è caduto dopo essere stato colpito dalla medesima folgore? Perché ricordare, infatti, i Serbi, gli Illirici, quel che resta della Dalmazia, che il medesimo mostro empio e abominevole tiene sotto pressione e distrugge tutti con costanti attacchi e incendi? Perché dunque ricordo i Serbi? Difatti Mehmed II già ci lascia tutti in una schiavitù molto pericolosa. Ora da ultimo incombe con la distruzione gli Ungheresi e spera che la vittoria su di loro sarà tanto più facile, in quanto Smederevo, piazzaforte commerciale dei Serbi, offre una via celere contro gli Ungheresi attraverso il Danubio.

Triballi/Serbi

Nelle *Lettere* di Filelfo si rileva l'uso dell'etnonimo arcaico *Triballi* impiegato per designare i Serbi, che deriva dal nome di una tribù stanziata in origine nei territori della Serbia sudorientale e della Bulgaria.⁴⁸ In prospettiva storica le fonti medio-bizantine assegnano il titolo di Τριβαλλοί a genti proto-serbe.⁴⁹ Con l'ascesa della dinastia dei Nemanjić (1166–1371) l'etnonimo è identificato con "Serbi" (Σέρβοι) con una perfetta equivalenza.⁵⁰

⁴⁸ Sulle tribù ricordate in quest'exkursus riferito all'età di Filippo II e Alessandro Magno, cfr. *Ferone*, Il IV secolo, 37–38 e n. 30.

⁴⁹ Cfr. in particolare Joh. Scylitzes, Thurn 424 di rimando a Stefan Vojislav (1018–'43), signore di Duklja (greco Διόκλεια) nell'attuale Montenegro.

⁵⁰ Cfr. Nicetas Choniates 1.6.1: κατὰ τοῦ τῶν Τριβαλλῶν ἔθνους (εἶποι δ' ἄν τις ἕτερος Σέρβων), cfr. *Malamut*, Concepts, 450–451; *Pontani*, Niceta Coniata, 492–493 n. 79.

In termini metastorici è rilevante, infine, la genealogia mitica dei popoli europei risalente alle nozze di Polifemo e Galatea, in cui Filelfo include pure i Serbi attraverso la menzione del loro progenitore Triballo, figlio di Illirico, come spiega in una dotta requisitoria indirizzata al doge di Venezia Niccolò Tron (1399–1473):⁵¹

Atque, ut intelligatur, qui sint Pannoni et qui Hungari, paulo altius repetam et id quidem paucis. Polyphemo cognomento Cyclopi ex Galathea filii tres nati perhibentur Celtus, Illyricus, Gallas, quicum ex Sicilia movissent, tribus his nationibus bello superatis imperitarunt Celtis, Illyricis atque Gallis, quibus etiam singuli a suis nominibus nomina indiderunt. Sed ex Illyrici posteritate nati autumantur Pannonius aut Pannon et Scordiscus et Paeon ac Triballus, qui etiam a suis ipsorum nominibus gentis, quas subiugarunt, appellaverunt. Pannoni igitur iisdemque Pannonii ex Polyphemo illo ducentes originem, qui belli Troiani temporibus in Sicilia regnans vir fuit bellicosissimus et arcus sagiptaeque peritissimus, tam ex paterno sanguine quam ex assidua exercitatione nihil magis oderunt quam otium ac pacem.

Per far capire chi siano i Pannoni e gli Ungheresi, ripeterò una notizia antica in poche parole: si dice che Galatea e Polifemo generarono tre figli di nome Celto, Illirico e Galla. Costoro partirono dalla Sicilia, sconfissero in battaglia tre nazioni e sottomisero i Celti, Illiri e Galati, i quali presero nome da loro. Si racconta riguardo alla discendenza di Illirico, che da lui nacquero Pannonio (o Pannone), Scordisco, Peone e Triballo. Da essi presero nome i popoli che essi avevano in precedenza sgominato. I Pannoni dunque trassero origine da Pannonio e dal celebre Polifemo, il quale regnava all'epoca della guerra troiana in Sicilia ed era un uomo molto bellicoso e un maestro con l'arco e frecce, a causa del sangue paterno così come da un assiduo esercizio ebbero in odio l'ignavia e la pace più di qualunque altra cosa.

L'umanista ripropone anche per i Serbi questo schema dell'etnogenesi desunto dall'enciclopedia antica, in particolare da Timeo di Tauromenio⁵² ed Appiano di Alessandria.⁵³ Questo racconto si è originato nell'età di Dionisio I (432–367 a.C.) come strumento di propaganda e di sostegno della penetrazione siracusana nell'Adriatico d'intesa con gli Illiri e con l'ausilio dei mercenari celti.⁵⁴

⁵¹ Filelfo, *Epistolarum* XXXIV 23 (4.12.1471), vol. III 1473–1479, in part. 1476,125–1477,169; Costanza, Polifemo, Galatea, 38–40.

⁵² Timaios, *FGrH* 566 F69 = *EM* 220.5 s.v. Γαλατία, cfr. Briquel, *Des Aborigènes*, 243; Alessandri, *Alessandro Magno*, 139; Muccioli, *Interessi etnografici*; Costanza, Polifemo, Galatea, 29.

⁵³ Appian, *Illyr.* 2.3–4 = *Hist. Rom.* 10.2.3–4: Ἰλλυρίφ δὲ παῖδας Ἐγγελέα καὶ Αὐταριέα καὶ Δάρδανον καὶ Μαΐδον καὶ Ταύλαντα καὶ Περραιβὸν γενέσθαι, [...] Αὐταριεὶ δὲ αὐτῶ Παννόνιον ἡγοῦνται παῖδα ἢ Παίονα γενέσθαι, καὶ Σκορδίσκον Παίονι καὶ Τριβαλλόν, ὧν ὁμοίως τὰ ἔθνη παρώνυμα εἶναι. Καὶ τὰδε μὲν τοῖς ἀρχαιολογοῦσι μεθείσθω, γένη δ' ἔστιν Ἰλλυριῶν, ὡς ἐν τοσῆδε χώρᾳ, πολλά. La conclusione del catalogo corrisponde ad un'aggiunta seriore, cfr. Šašel Kos, Appian, 115–117; Costanza, Polifemo, Galatea, 28.

⁵⁴ Cfr. Šašel Kos, *The Roman Conquest*, 145; Dzino, *Illyricum*, 56; Castiglione, *La discendenza*, 25; Costanza, Polifemo, Galatea, 30–32, 36–37, 42.

L'intento di Filelfo è di postulare saldamente il vincolo di fratellanza tra Serbi, Ungheresi e altri popoli occidentali come i francesi di ascendenza celtica nel sogno di vederli marciare tutti a schiere compatte contro il Turco. Si tratta del nemico dell'Europa cristiana non solo spirituale, ma anche culturale, che minaccia di fare sprofondare il continente nella barbarie, come già avvenuto nell'Ellade e privarlo del patrimonio venerato della civiltà greco-latina.⁵⁵ Nella visione storico-politica dell'umanista italiano la Nazione Serba appartiene a pieno diritto alla famiglia europea e merita di restare in quest'orizzonte culturale e religioso come *propugnaculum* dell'Occidente.

Appendice

Antroponimi, etnonimi, toponimi serbi nell'Epistolario di Filelfo.

Bellogradum: Belgrado
(Београд, Београд), *Ep.* XIX 13 (x3), XXI 1 (x2).

Covinum: Kovin
(Ковин), *Ep.* XX 27.

Georgius, princeps: Giorgio (Ђурад) Branković
(Ђурађ Бранковић, 1377 ca. – Smederevo 1456), *Ep.* VIII 24.

Laizium: Šabac
(Шабац)?, *Ep.* XXIII 1 (x2).

Lazarus, Triballorum dux: Lazzaro
(Лазар 1329 ca. – Kosovo polje 1389, principe serbo dal 1371, Santo), *Ep.* XLIII 5.

Rhadivoi: Radivoj Ostojić, alias Radivoj di Bosnia
(Радивој Остојић, 1410 ca. – Jajce 1463), *Ep.* XXIX 13.

Servi: Serbi,
Ep. XIX 13, XLIII 5.

Spondorobum: Smeredevo
(Смедерево), *Ep.* XIII 28, XX 27, XLIII 5.

Stephanus rex: Stefan Tomašević
(Стефан Томашевић, ? – Jajce 1463, Despota di Serbia 1458–1459, ultimo re di Bosnia dal 1461 alla morte), *Ep.* XXIX 13.

Triballus/i: Serbo/i,
Ep. VIII 24 (x2), XIII 28, XIX 13 (x5), XX 27 (x2), XXI 1 (x2), XXXII 23, XL 10, XLIII 5 (x5).

Triballus: Triballo,
mitico progenitore dei Serbi, *Ep.* XXXIV 23.

⁵⁵ Come lamenta nella lettera a Giorgio di Trebisonda (1395–1472 ca.) in *Epistolarum* XXVII 35, 30.10.1466, vol. III 1195, 10–11, per congratularsi con l'amico del suo ritorno in Italia, nuova patria delle Muse, da Costantinopoli, «dove tutto si è imbarbarito, essendo sotto il dominio del barbaro» (ἡ καὶ τότε ἅπαντα ὑπὸ βαρβάρῳ ὄντα χρονίως, ἐβαρβαρώθησαν:).

ЛИСТА РЕФЕРНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Codex Diplomatico-Historico-Epistolaris V/3, ed. *B. Pez*, Augsburg 1729.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/1, ed. *G. Fejér*, Budae 1834.
- Die byzantinischen Kleinchroniken (*Chronica byzantina breviora*) I, ed. *P. Schreiner*, 1975.
- Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории. Флоринтийский государственный архив [Ital'janskije arhivy i hranjashhiesja v nih materialy dlja slavjanskoj istorii. Florintijskij gosudarstvennyj arhiv], ed. *V. Makušev*, Sankt Peterburg 1870.
- Filelfo, Epistolarum: Francesco Filelfo. Collected Letters. Epistolarum libri XLVIII, vol. I–IV, ed. *J. de Keyser*, Alessandria 2017.
- Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból III, ed. *G. Wenzel*, Budapest 1876.
- Monumenta historica Slavorum Meridionalum vicinorumque populorum I, ed. *V. Makušev*, Varsaviae 1874.
- Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio (Narrazione cronologica), vol. I, ed. *A. Pontani*, Milano 2017.
- Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quattuor, vol. 1–2, ed. *N. Reusner*, Leipzig 1596.

Литература – Secondary Works

- Alessandri S.*, Alessandro Magno e i Celti, *Museum Helveticum* 54.3 (1997) 131–157.
- Babinger Fr.*, Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444), *Oriens* 3.2 (1950) 233–244.
- Baglioni D.*, Il veneziano «de là da mar»: Contesti, testi, dinamiche del contatto linguistico e culturale, Berlin–Boston 2019.
- Bartl P.* – *Sundhaussen H.*, Kosovo polje (1389, 1448), edd. *H. Sundhaussen* – *K. Cleving*, *Lexicon zur Geschichte Südosteuropas*, Wien–Köln–Weimar 2002, 2016², 527–528.
- Bianca C.*, Dopo Costanza: classici e umanisti, ed. *M. Chiabo*, Alle origini della nuova Roma: Martino V (1417–1431). Atti del Convegno, Roma, 2–5 marzo 1992, Roma 1992, 85–110.
- Bianca C.*, Die Überlieferung ekklesiologischer Werke in den römischen Bibliotheken der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, edd. *J. Dendorfer* – *C. Märtl*, Nach dem Basler Konzil. Die Neuordnung der Kirche zwischen Konziliarismus und monarchischem *Papat* (ca. 1415 – 1475), Münster 2008, 235–254.
- Bianca C.*, La biblioteca di Mattia Corvino, edd. *G. Arbizzoni* – *Ead.* – *M. Peruzzi*, Principi e signori. Le biblioteche nella seconda metà del Quattrocento: atti del convegno di Urbino, 5–6 giugno 2008, Urbino 2010, 377–392.
- Braun M.*, “Kosovo”. Die Schlacht auf dem Amselfeld in geschichtlicher und epischer Überlieferung (= *Slavisch-Baltische Quellen und Forschungen* 7), Leipzig 1937.
- Briquel D.*, Des Aborigènes en Gaule: à propos d'un fragment de Timagène (= *Hesperia* 5), Roma 1995, 239–249.
- Campana C.*, «per la maggior parte è sottoposta 'a Turchi... e sono per il più Greci. Le cronache della Marciana e la Romania», edd. *S. Koldlitz* – *M. Koller*, *The Byzantine Ottoman Transition in Venetian Chronicles*, Roma–Venezia 2018, 235–256.
- Castiglioni M. P.*, La discendenza di Polifemo e la politica di Dionigi di Siracusa, edd. *T. Alfieri Tonino* – *S. Struffolino*, Dinamiche culturali ed etniche nella Sicilia orientale (= *Aristonothos. Scritti per il Mediterraneo antico. Quad.* 4), Trento 2014, 25–34.

- Ciociltan V.*, Chilia in primul sfert al veacului al XV-lea, *Revista de Istorie* 34 (1981) 2091–2096.
- Čirković S.*, Kosovo polje, *Lexicon des Mittelalters*, 5, Stuttgart–Weimar 1999, 1461.
- Cortelazzo M.*, Il contributo del veneziano e del greco alla lingua franca, edd. *H.G. Beck, M. Manoussacas, A. Pertusi*, Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV–XVI). Aspetti e problemi, *Atti II Convegno internazionale di storia della civiltà veneziana* (Venezia, 3–6 ottobre 1963), vol. II, Firenze 1977, 523–535.
- Costanza S.*, Testimonianze epistolari sulla caduta dell'Eubea (1470): la posizione di Filelfo *alter Nestor*, ed. *S. Fiaschi*, *Philephiana. Nuove prospettive di ricerca sulla figura di Francesco Filelfo. Atti del Seminario di Studi*, Macerata, 6–7 novembre 2013 (= *Quaderni di Rinascimento* 51), Firenze 2015, 25–46.
- Costanza S.*, Die Reise des Johannes VIII. Palaiologos laut Francesco Filelfo und anderer Quelle, ed. *E. Juhász*, *Byzanz und das Abendland VI. Studia Byzantino-Occidentalia* (= *Antiquitas, Byzantium, Renascentia* 33 – *Eötvös-József-Collegium*), Budapest 2019, 61–84.
- Costanza S.*, Polifemo, Galatea e le origini di Illiri e Celti alla luce delle fonti antiche (Timeo, Appiano) e umanistiche (Fr. Filelfo, N. Comes), *Živa Antika* 71 (2021) 27–48.
- Crifò F.*, Venezia e le lingue balcaniche, levantine e orientali (1496–1571), ed. *D. Baglioni*, *Il veneziano*, 49–74.
- Denize E.*, The Rumanians and the Late Crusades. From Iancu of Hunedoara to Michael the Brave, *Annales d'Université "Valahia" Târgoviște. Section d'Histoire et Archéologie* 4–5 (2002) 112–126.
- Dzino D.*, *Illyricum in Roman Politics, 229 BC–AD 68*, Cambridge 2010.
- Engel P.*, János Hunyadi: The Decisive Years of his Career, 1440–1444, edd. *J. Bak – B. Király*, *From Hunyadi to Rákoczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, New York 1982.
- Ferone C.*, Il IV secolo, Atene e l'Adriatico, ed. *L. Braccesi*, *La pirateria nell'Adriatico antico. Atti dell'Incontro di Studio Venezia*, 10 marzo 2002 (= *Hesperia* 19), Roma 2004, 31–48.
- Fine J. V.A.*, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, 1994.
- Geiss I.*, Der Balkan als historische Konfliktregion, ed. *J. Elvert*, *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart*, Stuttgart 1997, 21–36.
- Grégoire H.*, L'opinion byzantine et la bataille de Kossovo, *Byzantion* 6 (1931) 247–251.
- Gualdo Rosa L.*, Il Filelfo e i Turchi: un inedito storico dell'Archivio vaticano, *Annali della Facoltà di lettere e filosofia della Università di Napoli* 2 (1964–'68) 109–165.
- Harris J.*, *The End of Byzantium*, New Haven – London 2010.
- Helmrath J.*, Pius II. und die Türken, edd. *B. Guthmüller – W. Kühlmann*, *Europa und die Türken in der Renaissance* (= *Frühe Neuzeit* 54), Tübingen 2000, 79–139.
- Holweg A.*, Kaiser Johannes VIII. Palaiologos und der Kreuzzug des J. 1444, *Byzantinische Zeitschrift* 72 (1980) 14–24.
- Iliescu O.*, À la recherche de Kilia byzantine, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 16 (1978) 229–236.
- Jireček C.*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. III Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts (= *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophische-historische Klasse* 56), Wien 1912.
- Kämpfer F.*, Der Kult des heiligen Serbenfürsten Lazar. Textinterpretationen zur Ideologieggeschichte des Spätmittelalters, *Südostforschungen* 31 (1972) 81–139.
- Kislinger E.*, Johann Schiltberger und Demetrios Palaiologos, *Byzantiaka* 4 (1984) 97–111.
- Kosanović M.*, Serbische Eliten im 19. Jahrhundert. Selbstwahrnehmung und Zielsetzung zwischen Tradition und Modernisierung, ed. *G. Schubert*, *Serbien in Europa. Leitbilder der Moderne in der Diskussion*, Wiesbaden 2008, 61–72.

- Malamut É.*, Concepts et réalités : recherches sur les termes désignant les serbes et les pays serbes dans les sources byzantines des Xe–XIIe siècles, ed. *M. Balard*, Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, I–II, Paris 1998, 439–457.
- Meserve M.*, Nestor denied: Francesco Filelfo's Advice to Princes on the Crusade against the Turks. *Osi-ris* 25.1 (2010) 47–65.
- Mihaljčić R.*, Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje, Beograd 1984.
- Mihaljčić R.*, The Battle of Kosovo in History and Popular Tradition, Beograd 1989.
- Mihaljčić R.*, Lazar Hrebeljanović, in *Lexicon des Mittelalters*, vol. 5, Stuttgart–Weimar 1999, 1773.
- Mihály I.*, Der ungarische Türkenkrieg als rhetorisches Thema in der Frühen Neuzeit, ed. *W. Köhlmann* – *A. Schindling*, unter Mitarbeit von *W. Hauer*, Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance (= *Contubernium* – Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 62), Stuttgart 2004, 93–116.
- Mioni E.*, Una cronaca inedita bizantina (dal Marc. gr. 595), *Rivista Studi Bizantini e Slavi* 1 (1981) 71–88.
- Muccioli F.*, Interessi etnografici e tradizioni storiografiche nel Libro celtico di Appiano, edd. *C. Bearzot*, *R. Vattuone*, *D. Ambaglio*, Storiografia locale e storiografia universale. Forme di acquisizione del sapere storico nella cultura antica. Atti del Congresso Bologna, 16–18 dicembre 1999, Como 2001, 347–377.
- Necipoglu N.*, Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire, Cambridge 2009.
- Pall F.*, Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444), *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine* 22.2 (1941) 144–158.
- Pall F.*, Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est européen : la croisade de Varna (1444), *Balcania* 7.1 (1944) 102–120.
- Pálosfalvi T.*, From Nikopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526, Leiden–Boston 2018.
- Panaitescu P.* – *Stoicescu N.*, La participation des Roumains à la bataille de Varna, *Revue Roumaine d'Histoire* 4.2 (1965) 221–231.
- Papacostea S.*, Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg, *Revue Roumaine d'Histoire* 15 (1976) 421–436.
- Papacostea S.*, Un humaniste italien au service de Byzance en Europe Centrale au XVe siècle, *Études Byzantines et Post-Byzantines* 5 (2006) 365–375.
- Pertusi A.*, Première études en Occident sur l'origine et la puissance des Turcs, *Bulletin de l'Association Internationale d'études du sud-est européen* 10/1 (1972) 49–94, rist. *C.M. Mazzucchi*, Bisanzio e i Turchi nella cultura del Rinascimento e del Barocco. Tre saggi di Agostino Pertusi, Milano 2004, 113–170.
- Radić R.*, Der serbische Kosovomythos, edd. *J. Bahlcke* – *St. Rohdewald* – *Th. Wünsch*, Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff, Berlin 2013, 823–832.
- Radojčić N.*, Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kossowo polje, *Byzantion* 6 (1931) 241–246.
- Raukar T.*, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV. i XVI. stoljeću, *Radovi Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest* 10 (1977) 203–225.
- Raukar T.*, La Dalmazia e Venezia nel basso medioevo, edd. *U. Israel* – *O.J. Schmitt*, Venezia e Dalmazia (= *Venetiana* 12), Roma 2013, 63–88.
- Reinert St. W.*, From Niš to Kosovo polje. Reflections on Murad I' Final Years, ed. *E. Zachariadou*, *The Ottoman Empire (1300–1389)*, Rhetymnon 1993, 169–211.
- Reinert St. W.*, A Byzantine Source on the Battles of Bileća (?) and Kosovo Polje, *Kydones' Letters* 396 and 398 Reconsidered, edd. *C. Heywood*, *C. Imber*, *Studies in Ottoman History: In Honour of Professor V.L. Ménage*, Instabul 2010, 249–272.

- Rinaldin A.*, Il veneziano dei mercanti in Oltremare, ed. *D. Baglioni*, Il veneziano, 27–48.
- Rudić S.*, Bosnian Nobility after the Fall of the Kingdom of Bosnia in 1463, ed. *Id./ S. Aslantaş*, State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule, Beograd 2017, 103–128.
- Salamon M.*, Polen und Byzanz – Wege der Bewegung, edd. *G. Prinzig – M. Salamon*, Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer Table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1966. Wiesbaden 1999, 151–164.
- Santapaola D.*, L'invettiva di Francesco Filelfo contro Lodrisio Crivelli. Il corpo come specchio di ogni morale. *Revista de Estudios Latinos* 21 (2021) 61–75.
- Šašel Kos M.*, The Roman Conquest of Dalmatia in the Light of Appian's *Illyrike*, ed. *G. Urso*, Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli 25–27 settembre 2003, Pisa 2004, 141–166.
- Šašel Kos M.*, Appian and Illyricum (= Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije 43), Ljubljana 2005.
- Schmitt O. J.*, Der Balkan zwischen regionaler Herrschaftsbildung und osmanischer Eroberung, ed. *Id.*, Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800 (= Handbuch zur Geschichte Südosteuropas 2), Berlin–Boston 2021, 9–218.
- Schreiner Kl.*, *Signa Victricia*. Heilige Zeichen in kriegerischen Konflikten des Mittelalters, ed. *G. Althoff*, Zeichen, Rituale, Werte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster (= Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme 3), Münster 2004, 259–302; rist. edd. *U. Meier, G. Signori, G. Schwerhoff*, Rituale, Zeichen, Bilder. Formen und Funktionen symbolischer Kommunikation im Mittelalter, Köln–Wiemar–Wien 2011, 11–63.
- Schreiner Kl.*, Kriege im Namen Gottes, Jesu und Mariä. Heilige Abwehrkämpfe gegen die Türken im späten Mittelalter und in der Frühen Neuzeit, ed. *Id.*, unter der Mitarbeit von *E. Müller-Luckner*, Heilige Kriege. Religiöse Begründungen militärischer Gewaltanwendung: Judentum, Christentum und Islam im Vergleich (= Schriften des historischen Kollegs 78), München 2008, 151–191.
- Schreiner P.*, Epistolari umanistici e manoscritti greci: Guarino da Verona, Isidoro di Kiev, Giovanni Aurispa, Francesco Filelfo, ed. *S. Fiaschi*, Filelfo, le Marche, l'Europa. Un'esperienza di ricerca, Temi e Testi 178, Roma 2018, 165–180.
- Sedlar J. W.*, East Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500, Washington D. C. 1994.
- Spremić M.*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба [Despot Đurađ Branković i njegovo doba], Beograd 1994.
- Srodecki P.*, *Validissima semper Christianis propugnacula* – Zur Entstehung der Bollwerkshetorik in Polen und Ungarn im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit, edd. *M. Długosz – P. O. Scholz*, unter Mitarbeit v. *M. Faber*, Sarmatismus versus Orientalismus im Mitteleuropa. Sarmatyzm versus Orientalizm w Europie Środkowej. Akten der Internationalen Wissenschaftlichen Konferenz in Zamość von 9. bis zum 12. Dez. 2010, Berlin 2012, 131–168.
- Tracy J. D.*, Balkan Wars. Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia and Venetian Dalmatia, 1499–1617, Lanham/Mar.–London 2016.
- Zirojević O.*, Das Amselfeld im kollektiven Gedächtnis, edd. *Th. Bremer – N. Popov – H.-G. Stobbe*, Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung, Berlin 1998, 45–61.

Salvatore Costanza

National and Kapodistrian University of Athens

salvicost@yahoo.it

THE SERBS AND THE WAR AGAINST THE TURKS
IN THE LETTERS OF FRANCESCO FILELFO

The Italian humanist Francesco Filelfo (Tolentino 1398 – Florence 1481) wrote a monumental collection of Letters in 48 books. He studied Greek rhetoric in Constantinople in the 1420s and became a pupil of the eminent Byzantine scholar John Chrysoloras, whose daughter Theodora Chrysolorina was his first wife. The young man was highly integrated into the Byzantine upper classes. The heir and joint emperor John VIII Palaiologos appointed him as his personal advisor. On behalf of John, Filelfo attended the international congress in Buda in 1423. He had a chance to personally meet with the King of Hungary and Roman Emperor Sigismund, the Despot of Serbia Stefan Lazarević and many European leaders during his stay in Central Europe. On his return to Constantinople, he also went to Kovin, where Latin merchants, probably from Dalmatia, advised him not to pursue his travels through Serbian territories occupied by Turks.

Filelfo was always proud to have traveled around the Balkans. As a consequence of his youthful experience in Eastern Europe, he proposed himself to Roman popes, kings and European leaders as a very good advisor about the war against the Ottoman Empire. He also prided himself on being a master of rhetoric, combining the persuasiveness of a rhetorician and his great knowledge of the places where this war was fought. Thus, he often called for a crusade against the Turks by sending letters to leading personalities of his time. He had a clear view of Ottoman expansion under Sultan Mehmed II, with special regard to the political situation in the Western Balkans. He recalls the key events in Serbian history, such as the Battle of Kosovo polje (1389), where Lazar lost his life or the defense of Belgrade in the heroic siege in 1456. He also gives a rather detailed account of the fall of the fortress of Smederevo in 1459. Radivoj Ostojić of Bosnia and his brother Thomas were responsible for the surrender of this strategic fortress on the Danube to the Turks. The author also dwells upon the beheading of Radivoj and his nephew Stefan Tomašević, the Serbian Despot in 1459 and last Bosnian king. They were executed in the presence of Sultan Mehmed in 1463. According to Filelfo, it is out of the question to make deals with the Turks as a consequence of this disaster. Indeed, there is no solution outside of winning the war against these treacherous enemies.

We also remark that Filelfo regularly refers to the Serbs as *Triballi*. He finds this ethnonym in Byzantine sources. He also remembers Triballus, a mythical ancestor of Serbs, in a genealogy dating back to the cyclops Polyphemus and his beloved Galatea. This ancient myth gathered from classical Greek sources (Timaios of Tauromenion, Appian of Alexandria) stresses the family ties between Serbs and other European peoples such as Hungarians, the French and Italians.

All this ascertained, Filelfo's bulwark rhetoric suggests that a crusade against the Ottomans is the only way to get Balkan freedom back. The Italian humanist is convinced that, with joint efforts, Serbs, Hungarians and Middle-European peoples can achieve this extraordinary success.

MILOŠ ŽIVKOVIĆ
University of Belgrade – Faculty of Philosophy
milos.zivkovic@f.bg.ac.rs

WARRIOR SAINTS AT NEREZI – THE SELECTION OF FIGURES AND OTHER REMARKS ON THEIR ICONOGRAPHY*

The paper deals with the figures of warrior saints in the nave of the Church of St. Panteleimon in Nerezi. Within this group of saints, in addition to the most famous, easily recognizable ones, there are also those warriors on the identity of which scholars have expressed different opinions. Based on the iconographic analysis, the depictions of the saints in question are identified in the article. The figures of some military saints in Nerezi are also analyzed in the broader context of their representation in the art of the Byzantine cultural sphere. In addition to the above, attention is paid to the specific way of grouping the Nerezi warriors, as well as to two different iconographic models of depicting its members.

Keywords: Nerezi, warrior saints, iconography, Byzantine art, wall painting, 12th century

The wall paintings in the Church of St. Panteleimon in the village of Nerezi near Skopje, whose construction in 1164 was funded by the Byzantine aristocrat Alexios Angelos Komnenos, grandson of Emperor Alexios I (1081–1118), have long been known as one of the most important achievements of 12th-century Byzantine art. Almost a century ago, Nikolai Lvovich Okunev introduced the international academic public to those unique frescoes after having discovered previously unknown sections of the original murals beneath the paintings executed on the walls of the Church of St. Panteleimon in 1885.¹ This significant discovery had a strong impact in academic circles. The awareness of the extraordinary

* The research was conducted with the support of the Science Fund of the Republic of Serbia (Program *Ideas*, Grant No. 7748349), in the framework of the project: *From Barbarians to Christians and Rhomaioi. The Process of Byzantinization in the Central Balkans (late 10th – mid-13th century)* – BarByz_10–13.

¹ Okunjev, *Stari srpski živopis*, 38–39; *idem*, *Manastir u selu Nerezi*; *idem*, *La découverte*; *idem*, *Les peintures*.

stylistic merit of the painters of the Nerezi frescoes grew in time, and at first, scholars mostly focused on the artistic features of their works, held in high regard in the history of Byzantine and, more generally, medieval art.² On the other hand, the thematic repertoire of the Nerezi wall paintings, as an ensemble, was largely neglected for a long time, although Okunev noted certain interesting features in some of its segments. Almost half a century ago, shortly after the completion of the first restoration-conservation works on these frescoes,³ Horst Hallensleben and Richard Hamann-Mac Lean were the first to compile an exhaustive overview of their iconographic contents.⁴ However, it was not until several decades later that the Nerezi wall paintings were subjected to systematic research in a monograph published by Ida Sinkević in 2000. Based on the author's doctoral dissertation defended at Princeton University six years earlier, the book, in addition to the architecture and sculpture of the church, discusses its earliest murals and the later fresco layer (second half of the 16th century). It minutely analyzes the programmatic structure of the oldest frescoes, considers their iconographic characteristics and assesses their stylistic features in a broader comparative perspective.⁵ Then, the original wall paintings at Nerezi were the subject of two more doctoral dissertations. In 2004, almost concurrently with the publication of the drawings of the Nerezi frescoes,⁶ Donka Bardžieva-Trajkovska published a monograph on the wall paintings in the Church of St. Panteleimon. This book is particularly valuable in the research of the thematic program because the author attempts to name the saints whose identity remained unresolved in earlier research and to provide a more in-depth exploration of the repertoire of the wall paintings in the narthex, where some remnants of the cycle of the patron saint have survived.⁷ Very recently, Olga Ovčarova published another monograph on the Nerezi murals.⁸ This extensive, richly illustrated book provides a detailed

² For a critical overview of the research of the Nerezi frescoes in the first fifty years following their discovery see Đurić, *Vizantijske freske*, 182–183, n. 8. For a bibliography of the papers on the subject up to 1989 see Vitlarski, *Bibliografija*.

³ The first round of conservation works lasted from 1955 to 1960 (cf. *Spirovski*, *Konzervatorske radovi*); they continued in the following two decades after the church suffered damage in a devastating earthquake that struck Skopje in 1963, cf. *idem*, *Konzervatorski intervencii*. The most recent conservation-restoration interventions at Nerezi were made in the 1990s.

⁴ *Hallensleben, Hamann-Mac Lean*, *Die Monumentalmalerei*, plan 6–7. Cyril Mango corrected several identifications of saints in his review of the book, cf. *Mango*, *Die Monumentalmalerei*, 439. Cf. also *Hamann-Mac Lean*, *Grundlegung*, 261–276.

⁵ *Sinkević*, *The Church of St. Panteleimon*.

⁶ *Nerezi. Crteži na freski*.

⁷ *Bardžieva-Trajkovska*, *St Panteleimon at Nerezi*. The book is an expanded version of the author's doctoral dissertation defended at the University of Skopje in 2004. Bardžieva-Trajkovska had previously written about the Nerezi frescoes in several papers: *eadem*, *Za tematskata programa*; *eadem*, *Dogmatskiot aspekt*; *eadem*, *New Elements*.

⁸ *Ovčarova*, *Freski Nerezi*. The monograph is based on the author's doctoral dissertation defended at the Moscow State University M. V. Lomonosov in 2018. The results of Ovčarova's years-long research have also appeared in several papers: *eadem*, *Obrazy monakhov i gimnografov*; *eadem*, *Images of the Holy Hymnographers*; *eadem*, *Obraz apostol'skogo tselovaniia*; *eadem*, *Freski Nerezi. Obraz i stil'*; *eadem*, *Tri tipa*; *eadem*, *Istoriia izucheniiia*; *eadem*, *Stil' Nerezi*; *eadem*, *Nerezi*.

examination of the artistic features of the earliest Nerezi frescoes and analyzes their iconographic content. The author supplemented the available material for some segments of the program, also offering some thought-provoking interpretations of its ideational underpinnings.⁹

Although research of the iconographic program of the murals in the Church of St. Panteleimon at Nerezi was undertaken several times in the last two or so decades, it can still be added to in some aspects. This paper will focus on an important group of saints in the naos:¹⁰ the figures of warriors in the first zone of the western bay. This group warrants a reinvestigation due to the different opinions expressed in scholarly literature about the identity of some of its members. The doubts and uncertainties concerning this fundamental problem are the result of the lack of accompanying inscriptions and the fact that these figures have yet to be subjected to a more detailed iconographic analysis. However, once we place these intriguing representations – which, in some cases, display not entirely standard typological characteristics – in an appropriate comparative framework, they can be identified with a fair degree of certainty. Furthermore, in regard to their iconography and even their very appearance, it seems sensible to take a closer look at some already identified holy warriors as examples that can provide a reference point in the history of representing these saints in (Middle) Byzantine art. A more in-depth consideration of the military saints shown at Nerezi, in other words, offers an opportunity to draw attention to some infrequently used and under-researched variants of their visual representations and to offer a clearer placement of some of them in the art of the Byzantine cultural sphere, particularly in wall painting. Hence, an attempt to accurately identify the members of the warrior saint “cohort” in the naos of St. Panteleimon is important not only as a contribution to our knowledge about the thematic repertoire of this valuable Komnenian monument but also, at least to an extent, as a contribution to the research of the iconography of this category of saints in general.¹¹

⁹ Besides the three scholarly monographs, the church at Nerezi was also the topic of some publications intended for a wider circle of readers (cf. *Miljković-Pepek*, *Nerezi*; *Dimitrova*, *The church of Saint Panteleimon*); recent publications on the Post-Byzantine frescoes and icons in the church include *Popovska-Korobar*, *Ikonite*, 233–235 (no. 34–35); *Mašnić*, *Friz svetitelja*; *Božinovski*, *Postvizantiskoto slikarstvo*.

¹⁰ It should be said here that the representations of some groups of saints at Nerezi were discussed in special studies. In her book on the representations of holy monks in Byzantine wall painting, Svetlana Tomeković included the figures of this type of saint at Nerezi, which she had already discussed in some earlier papers, *Tomeković*, *Les saints ermites et moines*, 2011, 262 et passim. Besides Olga Ovčarova (cf. n. 8 supra), Nancy Patterson Ševčenko has recently taken an interest in the images of holy hymnographers at the Church of Saint Panteleimon, cf. *Ševčenko*, *Five Hymnographers in Nerezi*. Finally, the Nerezi depictions of holy physicians were considered by Tatjana Starodubcev in her works on the cult and visual portrayals of this distinctive type of saint, cf. *Starodubcev*, *Lekar i čudotvorac*, 26, sl. 2; *eadem*, *Sveti lekari*, 2018, 83–84, 113–114, 121, 124, 150, 158, 157, 169.

¹¹ It should be noted that images of the warrior saints have also survived in the northwestern domed room of the Nerezi katholikon. Here, St. Orestes, one of the Five Martyrs of Sebasteia, is shown as a soldier, and St. Menas of Egypt and St. Alexander of Thessalonike (?) as “regular martyrs,” cf. *Sinković*, *The Church of St. Panteleimon*, 72, fig. 72–73; *Ovcharova*, *Freski Nerezi*, 237–238, colour fig. 121, 123, 169–170. Those figures will not be discussed in this paper.

* * *

Six warrior saints on the northern and southern walls of the western bay in the Church of St. Panteleimon at Nerezi were correctly identified a long time ago. The first zone of the southern wall features representative, frontal figures of three youthful soldiers: George, Demetrios and Nestor (Fig. 1). As their counterparts, Theodore Tyron, Theodore Stratelates and Prokopios appear on the opposite, northern wall, their bodies again in hieratic positions albeit with somewhat more varied movements (Fig. 2).¹²

The principle that guided the organization of this set of figures is by no means difficult to determine and interpret. Understandably, it includes the most renowned warriors – those whose presence was almost mandatory in collective images of saints from this category in Middle Byzantine art and later. They are George, Demetrios, Theodore Tyron, Theodore Stratelates and Prokopios. Intriguingly, the group does not include St. Merkourios, one of the six most venerated military saints in the Byzantine Empire, or Eustathios Placidas, who was also commonly shown in Middle Byzantine art.¹³ Instead of one of these two, the group at Nerezi includes St. Nestor – ΝΕ<C>|ΤΩΡ¹⁴, a companion of St. Demetrios who, on behalf of the latter, fought against the imperial champion Lyaeos and was martyred after having defeated him in a duel.¹⁵ However, although it was not particularly common for Nestor to be included, it was not an oddity either because his representation had already appeared in this programmatic context earlier, even in some first-rate works of Constantinopolitan art.¹⁶ Due to the same number of shown saints, a notable example is a miniature from the psalter illuminated for Emperor Basil II (976–1025) and now kept

¹² The representations of St. George, Demetrios, Theodore Tyron and Theodore Stratelates were identified, with some reservations, in *Hallensleben, Hamann-Mac Lean, Die Monumentalmalerei*, Plan 6. II (no. 9–10), Plan 7. II (no. 17–18). The first to venture an identification of all six warrior saints was *Tomeković, Les répercussions*, 28, n. 23–27, but she erroneously believed that it was St. Merkourios and not Nestor who was shown with George and Demetrios. The correct identifications, brief descriptions and reproductions of the figures of the six warrior saints were provided in *Sinkević, The Church of St. Panteleimon*, 59–60, fig. LX, LV, 56–63. They were revisited by *Bardzieva-Trajkovska, St Panteleimon at Nerezi*, 70–72, fig. 46–48, 52–53, who groundlessly claims that St. Merkourios and not Prokopios was shown next to the two Theodores (for a debate on the subject cf. n. 62 infra). Cf. also *Nerezi. Crteži na freski*, 20–22; *Ovcharova, Nerezi*, 29; *eadem, Freski Nerezi*, 174, 281, colour fig. 88–89. The garments and military equipment of the Nerezi warrior saints were discussed in *Škrivanić, Oružje*, 43, 73, 78–79, 142, 143–144, *cl.* 80–81; *Marković, O ikonografiji svetih ratnika*, 599, n. 260; *Parani, Reconstructing the Reality of Images*, 118, 132; *Grotowski, Arms and Armour*, 143–144, 169, 221, 234, 269, 284; *Nelson, A Miniature Mosaic Icon*, 53, 56, 58.

¹³ Cf. *Marković, O ikonografiji svetih ratnika*, 591–593; *Walter, The Warrior Saints*, 101–108, 163–169.

¹⁴ For the fragmentarily preserved inscription with the saint's name, slightly different from my reading, cf. *Nerezi. Crteži na freski*, 20.

¹⁵ On the cult of St. Nestor, with a bibliography, cf. *Pravoslavnaia éntsiklopediia (=PE)* 49, 90–92.

¹⁶ For the most exhaustive overview of St. Nestor's iconography: *ibid.*, 92–94 (*E. M. Saenkova, E. P. I.*).

Fig. 1. Nerezi, St. George, St. Demetrios, St. Nestor, St. Artemios, St. Niketas
(photo: M. Živković)

at the Biblioteca Marciana in Venice (Cod. Marc. gr. 17, fol. 3r), which contains the emperor's representative portrait surrounded by the busts of six holy soldiers. Judging by his physiognomy, one of them seems to be St. Nestor, shown below St. Demetrios. Unlike the group at Nerezi, this miniature includes St. Merkourios among the six warrior saints, but Theodore Tyron is missing.¹⁷ Besides in illustrated manuscripts and objects of the applied arts, in which he was usually shown with St. Demetrios,¹⁸ Middle Byzantine representations of St. Nestor have survived in some wall painting ensembles from the 11th and 12th centuries.¹⁹ In monumental painting, too,

¹⁷ Marković, O ikonografiji svetih ratnika, 592, n. 196, with an overview of the typological features of St. Nestor in Middle Byzantine art. For the reproductions of the miniature and a broader discussion of its iconography, including the earlier literature, cf. Stephenson, Images of the Bulgar-slayer, 45–57, fig. 1; *idem*, The Legend of Basil, 51 sqq, pl. 1.

¹⁸ Der Nersessian, L'illustration, 46, fig. 204; Splendeur de Byzance, 180 (no. Br. 23); The Treasury of San Marco, 171, no. 19; Walter, The Warrior Saints, 227–228, pl. 1, 47, 67; El Menologio de Basilio II, 141; Duić-Serdar, Ilustracije, 76. Cf. also Koltsida Makrē, Μολυβδόβουλλα; Makarov, Zaiceva, Ikonka.

¹⁹ Marković, O ikonografiji svetih ratnika, 592, n. 196, with examples and the relevant literature.

Fig. 2. Nerezi, St. Theodore Tyron, St. Theodore Stratelates, St. Merkourios and two unidentified martyrs (photo: M. Živković)

he was sometimes depicted together with the patron saint of Thessalonike, which seems to be the case in the Church of St. Sophia in Kiev²⁰ and the Palatine Chapel in Palermo, where he has slightly different facial features from the same saint in the Church of St. Panteleimon (Fig. 3).²¹ Moreover, it was already noted that, besides at Nerezi, St. George, St. Demetrios and St. Nestor appear next to each other in several other 12th-century churches. That is the case in the Cathedral of Cefalù in Sicily²² and in another important monument of Komnenian art in Macedonia, the Church of St. Nicholas του Κασιντζη in Kastoria, frescoed in the second half of the century, where the arrangement of the three saints is only slightly different (Demetrios,

²⁰ *Gerasimenko, Zakharova, Sarab'ianov, Izobrazheniia sviatykh III*, 123, ill. 11.

²¹ These are the busts of St. Nestor and St. Demetrios in the northern transept of the church, cf. *La Cappella Palatina*, 175–176, no. 225–226, 465. Theodore Tyron and Merkourios are shown together with them, cf. *ibid.*, 172–173, no. 223, 177, no. 227, 465.

²² *Demus, Mosaics of Norman Sicily*, 13, pl. 7A. Cf. *Sinkević, The Church of St. Panteleimon*, 60.

Fig. 3. Palermo, Palatine Chapel, St. Nestor
(after: La Cappella Palatina)

George, Nestor).²³ Finally, the figures of St. George, Demetrios and Nestor were grouped together in the Virgin's Church at Studenica (1208/1209), at least judging by the figures of these three saints on the restored fresco layer from 1568.²⁴

The group of saints on the northern wall of the western bay in the naos at Nerezi follows the model that can be seen in other representative examples of Komnenian monumental art and even some later fresco ensembles. In other words, it is by no means difficult to find chronological and geographic analogies for the representation of the two Theodores with St. Prokopios. Those three saints are also shown one next to another in the churches of Kastoria, the abovementioned Church of St. Nicholas and the Church of the Holy Anargyroi.²⁵ The same triad was painted

²³ Pelekanidis, *Chatzidakis*, Kastoria, 52, (no. 17), 61, fig. 13. Cf. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 60.

²⁴ Živković, *Najstarije zidno slikarstvo*, 65 (no. 155–157), 212–216.

²⁵ Pelekanidis, *Chatzidakis*, Kastoria, 24, (no. 32–33, 45), 52 (no. 39–41).

Fig. 4. Nerezi, St. Artemios and St. Niketas (photo: M. Živković)

in the Virgin's Church of Studenica, on the southern wall of the space below the dome.²⁶ Finally, the figure of Prokopios follows behind Theodore Tyron and Theodore Stratelates in the Church of St. Nicholas and Panteleimon in Bojana (1259).²⁷

²⁶ The representations of the two Theodores in the Studenica katholikon belong to the fresco layer from the 16th-century restoration and the heavily damaged figure of St. Prokopios to the original wall paintings (1208/1209), cf. Živković, *Najstarije zidno slikarstvo*, 66 (no. 167–169) 204, 206–207, 218. The arrangement of the figures of these three saints seems to have been repeated in Žiča, but again on the later fresco layer from the early 14th century, cf. Vojvodić, *Srednjovekovni živopis Žiče*, 88, 267 (no. 37–39).

²⁷ Penkova, *Obraz sviatosti*, 139.

* * *

Besides the saints on the southern and northern walls, the group of warriors in the Church of St. Panteleimon at Nerezi includes at least two more figures. Admittedly, those two saints were not shown in military dress and with weapons but in tunics and chlamyses. There is no doubt, however, that the two figures on the southern half of the western wall, whose identity can be determined with almost complete certainty, albeit not without some effort, belong to the same category (Fig. 4).²⁸ Furthermore, we cannot rule out the possibility that the pair of martyrs on the opposite side of the same wall should also be added to the group of warrior saints (Fig. 2).²⁹ It is impossible to ascertain today whether this was indeed the case because their figures are heavily damaged. The figure on the left side, next to the entrance to the naos, is in better condition. Unfortunately, the left half of the halo is all that has survived of this saint's face, who holds a white martyr's cross in his right hand, and therefore any possibility of his identification has been lost forever. The figure of the martyr next to him has suffered even heavier damage, with only a fragment of the right hand and the lower half of the body still in existence.

Of the two soldier martyrs in the southern part of the western wall, the one on the left is easier to identify (Fig. 5). Horst Hallensleben and Richard Hamann-Mac Lean proposed that this was St. Artemios.³⁰ Donka Bardžieva-Trajkovska agreed with this view, basing her conclusion on the saint's facial features and the remnants of an inscription with his name.³¹ Those remains are scarce indeed, but they are nonetheless informative enough to confirm the proposed identification. On the left side, the first two letters of the saint's epithet have survived – O A, as have the first two letters of his name – AP.³²

²⁸ Millet, *Frolow*, La peinture du moyen âge I, pl. 20/2, already claimed that these were warrior saints; more recently, their programmatic link with the figures on the southern and northern walls was noted by *Bardžieva-Trajkovska*, St Panteleimon at Nerezi, 70–71, fig. 49–51; *Ovcharova*, Freski Nerezi, 282–283, colour fig. 9. On the other hand, *Sinkević*, The Church of St. Panteleimon, 60, pl. 19, fig. LIV, 59, minutely describes these two figures but does not discuss them in conjunction with the representations of the remaining warrior saints. Some distinctive characteristics of their clothing have been noted by *Parani*, Reconstructing the Reality of Images, 95.

²⁹ *Bardžieva-Trajkovska*, St Panteleimon at Nerezi, 70, already proposed that these were warrior saints. For a description and reproduction of the two images cf. *Sinkević*, The Church of St. Panteleimon 60, fig. LIV.

³⁰ *Hallensleben*, *Hamann-Mac Lean*, Die Monumentalmalerei, Plan 6. II (no. 12), Abb. 35. The two authors, however, did not rule out the possibility that this could be St. Sergios.

³¹ *Bardžieva-Trajkovska*, St Panteleimon at Nerezi, 70, fig. 49, 51. She compares the image of St. Artemios with the depiction of the same saint in the Church of St. Nicholas at Manastir (1270/1271), cf. *Kostovska*, Sveti Nikola Manastir, 222–225, sl. 253. Cf. also Nerezi. Crteži na freski, 21 (no. 13), where the proposed identification has a question mark. The most recent monograph on the Nerezi murals also identifies this figure as St. Artemios, cf. *Ovcharova*, Freski Nerezi, 237, 282–283, colour fig. 9, ill. 61, 90.

³² Different yet consistently inaccurate information about the inscription has been cited in the literature. *Hallensleben*, *Hamann-MacLean*, Die Monumentalmalerei, Plan 6. II (no. 12), propose a reconstruction of the legend as Ar[temios]. On the drawing published in Nerezi. Crteži na freski, 21 (no. 13), only the first letter of the saint's epithet appears, whereas *Ovcharova*, Freski Nerezi, 282, only mentions the first letter in the name of St. Artemios.

Fig. 5. Nerezi, St. Artemios (photo: M. Živković)

The figure of St. Artemios at Nerezi warrants a consideration in the context of the history of representing this megalomartyr of Antioch and wonderworker of Constantinople in Eastern Christian art. On one hand, this approach will help us to more clearly assess his appearance in the Nerezi group of warrior saints. At the same time, it will provide an opportunity to add to the evidence of his representations in Eastern Christian art, which have remained under-researched.³³

³³ Entries on the iconography of St. Artemios in lexicographic publications contain a relatively short and incomplete list of his representations, cf. LcI 5, col. 253–254 (*U. Knoblen*); ODB I, 194–195 (*A. Kazhdan, N. Patterson Ševčenko*); PE 3, 457 (*V. E. Suslenkov*). That is also the case in the relevant chapter of the study on warrior saints in Byzantine art, cf. *Walter, The Warrior Saints*, 192–193. Walter does draw attention to several important representations of St. Artemios in 12th- and 13th-century wall paintings, drawing on the research published in *Marković, O ikonografiji svetih ratnika*, 594, n. 212. For an attempt to compile a more exhaustive iconographic dossier for St. Artemios, particularly his representations in monumental painting, cf. *Živković, Najstarije zidno slikarstvo*, 186–188.

Based on relatively reliable historical sources, we know that St. Artemios was a *doux* in Alexandria during the reign of the Arian emperor Constantius II (337–361). The hagiographic texts report that he also served as the *augustalios*, i.e., prefect of Egypt. As a staunch Christian, St. Artemios, the sources inform us, was martyred in Antioch under Julian the Apostate (361–363).³⁴ Established shortly after his death, his cult was the strongest in Constantinople, especially in the Early Byzantine period. The saint's wonder-working relics, laid to rest in a crypt beneath the altar of the Church of St. John the Forerunner in the city quarter of Oxeia, were believed to have miraculous healing powers, described in a special miracle collection compiled between 658 and 668.³⁵ The said cultic text makes several references to representations of St. Artemios in the visual arts.³⁶ However, just one stand-alone Constantinopolitan work of art bearing his image has reached us: a relief icon dated to c. 1000.³⁷ Besides this icon, some of the Middle Byzantine illustrated manuscripts, mostly calendars (20 October), with miniatures of St. Artemios were produced in the Byzantine capital.³⁸

Luckily, there are far more extant examples in wall painting. As far as I could determine, the earliest representation of St. Artemios in monumental wall painting has survived in the territory of ancient Georgia. It is located in the lower-level chapel of the two-story Church of Christ the Savior in the village of Laghami near Mestia, in the Upper Svaneti region, and its frescoes are usually dated from the first half of the 10th to the first half of the 11th century (Fig. 6).³⁹ The full-length figure of St. Artemios is shown on the southern wall of the naos in this small church, in the first zone, between St. George and, most likely, one of the two Theodores. Like the two other soldiers, Artemios holds a spear in his hand and is dressed in armor with

³⁴ For the basic information on the cult and biography of St. Artemios cf. Syn. CP, col. 151–153; BHG I, 64–66; Auctarium BHG, 34–35; Novum auctarium BHG, 34–36; *Lieu*, From Villain to Saint; *Walter*, The Warrior Saints, 191–192; *Burgess*, The Passio S. Artemii.

³⁵ The Miracles of St. Artemios. Cf. *Kazhdan*, *Sherry*, Anonymous Miracles of St. Artemios; *Czepregi*, The Compositional History, 70–75 et passim; *Alwis*, Men in pain; *Euthimiades*, Collection of Miracles, 111–113; *Busine*, The Dux and the Nun, 93–111.

³⁶ The Miracles of St. Artemios, 16–17, 108/109, 162/163, 180/181. 176/177. Cf. *Mango*, On the History of the Temple, 42–43; *Weyl Carr*, Icons and the Object of Pilgrimage, 82.

³⁷ *Lehmann*, Ein Reliefbild des Heiligen Artemios. This is, in fact, a reworked antique relief, so the saint's image on it is not relevant for research of St. Artemios' iconography.

³⁸ El Menologio de Basilio II, 126; *Ševčenko*, Illustrated Manuscripts, 19, 56, 163, figs. 1A7, 1A9, 4E12, 6B9–1B10; *Duić-Serdar*, Ilustracije, 19, 74; *Vokotopoulos*, Ένα άγνωστο Μηνολόγιο, 172, εικ. 13; *Der Nersessian*, L'illustration des psautiers grecs, 26, fig. 56; Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους II, 368–369, εικ. 331–332. The martyrdom of St. Artemios also appears on the menologion icon-hexptych from St. Catharine's Monastery on Mount Sinai, cf. *Galavaris*, An Eleventh Century Hexptych, 57, pl. 4.

³⁹ *Thierry*, Notes d'un voyage archéologique, 176–177, dates the frescoes to the late 10th or early 11th century, a claim accepted by *Schrade*, Byzantium and its eastern barbarians, 196, fig. 11.12. *Kenia*, Upper Svaneti, 36–39, argues that the church was frescoed at the beginning of the 11th century. On the other hand, *Evseeva*, Les peintures du rez-de-chaussée, who has done the most exhaustive stylistic analysis of the Laghami frescoes, believes that they were painted in the first quarter of the 10th century.

Fig. 6. Laghami, Church of Christ the Saviour, St. Artemios (after: *Evseeva*, *Les peintures*)

a cloak draped over it.⁴⁰ St. Artemios is also featured, again in Georgia, in the Ateni Sioni Church, frescoed in the second half of the 11th century, possibly in the ninth decade.⁴¹ His frontal figure is located in the second zone of the pilaster flanking, on

⁴⁰ *Evseeva*, *Les peintures*, 83, 84, fig. 2–4. This paper incorrectly reports the positions of the representations of St. Artemios and Theodore. For their accurate placement cf. the entry about the church in Laghami in the digital database of medieval Georgian wall painting compiled as part of a project implemented by the Institute of Art History and Theory of the Ivane Javakhishvili Tbilisi State University: <http://arthistory.tsu.ge/murals/painting/laghami-first-layer-of-murals-of-church-of-savior/> (accessed on 30 March 2022). The database includes the accompanying inscription – $\text{P}(\text{C})\text{I}(\text{C})\text{C} \mid \text{C}\text{J}\text{P}(\text{C})\text{I}$. The same order is reported in *Schrade*, *Byzantium and its eastern barbarians*, 196, fig. 11.12.

⁴¹ For the date when the church was painted cf. *Eastmond*, *Royal Imagery*, 45–49, 235–237. For a discussion of those frescoes in the broader context of the evolution of Eastern Christian painting, with the conclusion that the chief artist had direct knowledge of the leading trends in Byzantine and Constantinopolitan art, cf. *Mouriki*, *Observations*.

Fig. 7. Ateni, Sion, St. Artemios (after: *Virsaladze, Rospisi Atenskogo Siona*)

the west side, the southern conch in the naos of this monumental church (Fig. 7).⁴² Once again, the Constantinopolitan miracle-worker wears armor and a cloak and holds a long spear in his right hand and a sword in his left. Depictions of St. Artemios as a soldier took a long time to appear beyond Georgia, although it is, of course, possible

⁴² The representation of St. Artemios in Ateni has been reliably identified based on the accompanying inscription – $\text{P}(\text{P}^{\text{I}}\text{D}\text{C})\text{D} \parallel \text{C}\text{J}\text{P}^{\text{I}}[\text{P}^{\text{I}}]$ – in the overview of the iconographic program of the church available at: <http://arthistory.tsu.ge/murals/painting/murals-of-church-of-ateni-sioni-second-layer/> (accessed on 30 March 2022). In the monograph *Вирсаладзе, Росписи Атенского Сиона*, таб. 94, the saint was incorrectly identified as St. Eusthatios.

Fig. 8. Asinou, Church of the Virgin Forbiotissa, St. Artemios (photo: G. Fousteris)

that there were some but did not survive into modern times. Judging by the available evidence, in other corners of the Byzantine cultural sphere, the saint seems to have been shown as a martyr, in a tunic and chlamys and often with a cross in his hand, well into the 13th century. Among those examples, the earliest representation is found on a fresco in the Church of St. Sophia in Kiev, painted in the fifth or sixth decade of the 11th century. St. Artemios is shown as a full-length figure on the inner northern gallery, with a few other well-known soldier martyrs.⁴³ Next, “portraits” of St. Artemios in several churches frescoed over the course of the following century belong to the same iconographic type. The earliest are the ones in two Cypriot

⁴³ Gerasimenko, Zakharova, Sarab'ianov, *Izobrazheniia sviatykh I*, 32–33 (no. 72), 55, ris. 34; Zakharova, *Images of Saints*, 300, 301 (no. 134).

Fig. 9. Kakopetria, Church of St. Nicholas, St. Artemios (photo: G. Fousteris)

monuments. At Panagia Forbiotissa in Asinou, Cyprus (1105/1106), his bust graces the arched surface above the northern portal of the naos, together with another warrior saint in patrician garments, St. Arethas, not far of the figures of the two Theodores in the first zone of the northern wall (Fig. 8).⁴⁴ In contrast, at St. Nicholas “of the Roof,” near the village of Kakopetria, on a fresco layer from the beginning of the same century, there is a full-length figure of St. Artemios in the first zone. However, it is not situated in the naos but on the southern wall of the narthex, quite far from the representations of warrior saints in the main part of the church (Fig. 9).⁴⁵ In the

⁴⁴ *Stylianou, Stylianou, The Painted Churches of Cyprus*, 122; *Weyl Carr, The Murals*, 254. For a reproduction see *Ovcharova, Freski Nerezi*, ill. 92.

⁴⁵ *Stylianou, Stylianou, The Painted Churches of Cyprus*, 62.

upper church of the Ossuary of the Bachkovo Monastery, the image of the famed Constantinopolitan miracle worker is also located in the narthex, but this space also features representations of other warrior saints shown as martyrs.⁴⁶ An even clearer programmatic communication of his bust with the other members of the same group of saints is found on the soffits of the arches in the naves of Palerman churches, the Palatine Chapel and the Martorana.⁴⁷ The same programmatic-iconographic association was strikingly realized in the iconographic program of Panagia Krena in Chios (1197), where the figure of St. Artemios appears on the southern wall of the naos, among other members of the soldier martyr group.⁴⁸ In Karşı Kilise (1212), Cappadocia, he is included in the rather selective “band” of warrior saints in the zone of standing figures, together with George, Demetrios and Prokopios, although he is the only one depicted without armor and weapons.⁴⁹ Finally, several monuments of 13th-century Serbian painting have also preserved representations of St. Artemios in a tunic and chlamys and in the company of other warrior saints, also shown as martyrs.⁵⁰ On the other hand, in the programmatic context and iconographic form in which they appeared in Georgia as early as the 10th or 11th century, as attested by the abovementioned examples from Laghami and Ateni, depictions of St. Artemios continued to be painted in this milieu even in the 13th century. As an armed soldier, in the company of other celebrated warrior saints at prominent places in the main part of the church, he was likely shown in the Church of St. Nicholas

⁴⁶ This is a youthful, long-haired martyr, with only the last four letters of his name still legible (MIOC). The saint's figure can be discerned on a reproduction in the most recent book on the Bachkovo frescoes, although the work does not offer an identification, cf. *Ossuary of the Bachkovo Monastery*, fig. 85. I have proposed that this is St. Artemios in an earlier work (cf. *Živković*, *Najstarije zidno slikarstvo*, 187, n. 1143). At the time, I was not aware that Alexander Grishin had proposed the same identification in his doctoral dissertation on the Bachkovo frescoes, while also publishing the fragment of the saint's name: *Grishin*, *The Bačkovo Ossuary frescoes*, 104, 106–107, pl. 27.b. It bears mentioning, despite not being particularly relevant for the subject at hand, that the earliest frescoes of Bachkovo have yet to be securely dated, although they are generally believed to have been painted in the second half of the 12th century. This chronological problem was discussed very recently in *Oreškaia*, *On the style*, with an overview of different opinions and the conclusion that the frescoes were most likely painted at the end of the 11th century, although the possibility that this could have happened in the following century was not ruled out.

⁴⁷ La Cappella Palatina, 687, 888, no. 1291; *Kitzinger*, *The Mosaics*, 159, 281, (no. 39), fig. 64; *Marković*, *O ikonografiji svetih ratnika*, 594, n. 212.

⁴⁸ *Pennas*, *Panagia Krena*, 107–108, fig. 151 (no. 145), 244.

⁴⁹ *Jolivet-Lévy*, *Images et espace culturel*, 167, fig. 1, 5.

⁵⁰ At the Virgin's Church of Studenica, a depiction of St. Artemios has survived on the fresco layer from 1568, but there is very little doubt that it occupied the same spot – the second zone of the northeastern pilaster – in the original program (1208/1209), cf. *Živković*, *Najstarije zidno slikarstvo*, 64 (no. 136), 186–188. At Mileševa, his figure graces the same zone of the northeastern pilaster in the naos, cf. *Živković*, *Mileševa*, 20 (no. 15), 23. Together with St. George, Demetrios and Prokopios, St. Artemios was painted in the *parekklesion* of St. Stephen at Žiča, on the fresco layer from the 14th century, which probably repeated the original 13th-century program, cf. *Vojvodić*, *Srednjovekovni živopis Žiče*, 112, 244 (no. 10), 272 (no. 10), sl. 180. For the hypothesis that St. Artemios was also featured in the katholikon of Sopoćani cf. *Tomčić*, *Zidno slikarstvo*, 258, 259.

in Kintsvisi (after 1207)⁵¹ and certainly in the church of the Timotesubani Monastery (first quarter of the 13th century).⁵² That also seems to have been the case at the Church of Sts. Nicholas and Panteleimon in Bojana (1259),⁵³ and it was no doubt so in the Church of St. Nicholas Rhodias in Arta, frescoed in the second half of the century,⁵⁴ and in the abovementioned church dedicated to the same saint in the Macedonian village of Manastir.⁵⁵ In the 14th century, i.e., in the art of the high Palaiologan period and later, representations of St. Artemios as a warrior became more common throughout the Christian East.⁵⁶

The above-presented overview of the representations of St. Artemios in the monumental painting of the Byzantine world from the 10th to the 13th centuries suggests that the inclusion of this saint in the group of holy warriors at Nerezi is not surprising in the least. That is also true of the placement of St. Artemios's image in the iconographic program of the church and its iconographic characteristics. By the time when Nerezi was frescoed, painting St. Artemios, in the first zone or some other prominent spot in the thematic repertoire and in direct programmatic conjunction with other warrior saints, had long become customary. Furthermore, besides Georgia, where early representations of St. Artemios as a soldier have survived, the saint was shown in other Eastern Christian areas in the same iconographic form as in Nerezi – in the costume of Byzantine courtiers – until the second half of the 13th century. From the programmatic-iconographic perspective, a particularly important example for discussing the Nerezi image of St. Artemios is his representation at Panagia Forbiotissa in Asinou, although it is not located in the first fresco zone. In this Cypriot church, St. Artemios appears as a martyr, together with St. Arethas, whereas the other, more renowned warrior saints (St. Theodore Tyron and St. Theodore Stratelates) are shown in military garb and with weapons.⁵⁷ Similarly, at Karşı

⁵¹ *Amiranashvili*, *Istoriā gruzinskogo iskusstva*, 227; *Tatarchenko*, *Rospis*, 92, 124, 132, ill. 1.42, 1.68, 1.83. For a dating of the frescoes in the church of St. Nicholas in Kintsvisi cf. *Eastmond*, *Royal Imagery*, 146–147. In the cited studies, St. Artemios was obviously identified based on his physiognomy as the inscription with his name has not survived. It should be noted that there is a possibility, however slight, that these are representations of St. Niketas, who was usually painted very similarly to St. Artemios. For the typological characteristics of these two warrior saints cf. *infra*. For the same reason, caution is advised when discussing an earlier Georgian example – the possibility that St. Artemios was painted in the Church of the Dormition at the monastery complex in Vardzia (1184–1185). The appearance of one warrior saint at this church matches his physiognomy, but it is equally possible that this was in fact St. Niketas: *Gaprindashvili*, *Vardzia*, fig. 123 (with no identification of the saint).

⁵² *Privalova*, *Rospis' Timotesubani*, 98. Cf. *Marković*, *O ikonografiji svetih ratnika*, 594, n. 212.

⁵³ *Penkova*, *Obraz sviatosti*, 140–141, ill. 10.

⁵⁴ *Fundić*, *Zidno slikarstvo*, 89 (no. 38), 103.

⁵⁵ Cf. n. 31 *supra*.

⁵⁶ Cf. *Marković*, *O ikonografiji svetih ratnika*, 594, n. 212; *Walter*, *The Warrior Saints*, 193, n. 19, with the earlier literature.

⁵⁷ *Weyl Carr*, *The Murals*, 241–242, fig. 6.18. The figures of the two Theodores in Asinou belong to the 14th-century fresco layer but, judging by the remnants of earlier murals, it is almost certain that they were located in the same places in the original program.

Fig. 10. Nerezi, St. Prokopios (photo: M. Živković)

Kilise, St. Artemios was represented as a “regular” martyr, unlike the other warrior saints. Another example of remarkable comparative value is his figure in the first fresco zone at Panagia Krena in Chios, although all warrior saints in this church wear tunics and chlamyses, unlike at Nerezi. Finally, the depiction of St. Artemios in the Church of St. Panteleimon is a characteristic example of the saint’s typological features. The facial features he has in the foundation of Alexios Angelos Komnenos – long, neat, softly wavy hair parted in the middle and a short beard and mustache – reappear, with some minor, understandable variations, in the vast majority of the discussed examples, although, generally speaking, the Nerezi “portrait” seems closest to St. Artemios’s depictions at Asinou and Kakopetria. The described physiognomy was conceived in an attempt – long recognized but not compellingly explained – to align the saint’s facial features with the appearance of Jesus Christ.⁵⁸

Several hypotheses have been advanced about the identity of the martyr next to St. Artemios (Fig. 4). Donka Bardžieva Trajkovska was the first to try to identify him. She argued, based on the saint’s physiognomy, that “it can be assumed, with great certainty,” that this was an image of St. Prokopios.⁵⁹ This view, however, does not rest on compelling iconographic arguments. In Byzantine art, Prokopios was usually shown as quite young and beardless (Figs. 11–12),⁶⁰ not with a beard and mustache like the martyr on the western wall of the Church of St. Panteleimon.⁶¹ In addition, it is almost certain that St. Prokopios does appear at Nerezi, but in a different spot: he is, as noted above, the saint on the northern wall of the western bay, next to the two Theodores (Figs. 2, 10, 12a). All other authors have rightly recognized this warrior, not a martyr on the western wall, as St. Prokopios.⁶² I believe

⁵⁸ In the guidelines for painting St. Artemios, the *Hermeneia* by Dionysios of Fournia expressly states that he is “like Christ in appearance,” cf. *Medić*, *Stari slikarski priručnici III*, 402/403.

⁵⁹ *Bardžieva-Trajkovska*, *St Panteleimon at Nerezi*, 70–71, fig. 51. Ida Sinkević did not discuss the martyr’s identity, cf. *Sinkević*, *The Church of St. Panteleimon*, 60, pl. 19, fig. LIV, 59.

⁶⁰ On the iconography of St. Prokopios in Eastern Christian art cf. *Walter*, *The Warrior Saints*, 96–99; *Gabelić*, *O ikonografiji svetog Prokopija; Schandrovskaia, Mokhov, Izobrazheniia sviatogo Prokopija; Tsantelas, H λατρεία του αγίου Προκοπίου*; PE 58, 330–333 (*M. A. Makhan’ko, E. M. Saenkova*).

⁶¹ This iconographic inconsistency was already noted by *Spahiu*, *Razvojniot pat*, 57, n. 17, in her rejection of the hypothesis that this is St. Prokopios. *Ovcharova*, *Freski Nerezi*, 78, also thinks that there is not enough evidence to support this identification. In an attempt to show that St. Prokopios was shown next to St. Artemios, *Bardžieva-Trajkovska*, *St Panteleimon at Nerezi*, 71, n. 225, mentions this warrior saint’s representation at the Church of St. Nicholas in Manastir as its closest analogy. On that fresco, however, St. Prokopios has his usual youthful physiognomy, cf. *Kostovska*, *Sveti Nikola Manastir*, 214–216, sl. 246, 392.

⁶² *Tomeković*, *Les répercussions*, 28, n. 25; *Maguire*, *Icons of Their Bodies*, 20–21, 50, fig. 10; *Sinkević*, *The Church of St. Panteleimon*, 59–60, fig. 60; *Grotowski*, *Arms and Armour*, fig. 45b; *Ovcharova*, *Nerezi*, 29; *eadem*, *Freski Nerezi*, 174, 281, color fig. 88; *Grotowski*, *Οι στρατιωτικοί άγιοι*, Εικ. 32. On the other hand, *Bardžieva-Trajkovska*, with a dose of caution, argues that this could be a figure of St. Merkourios. She bases this hypothesis on “the typological features” of the saint’s face but does not offer a comparison with other depictions of St. Merkourios to support her claim. In addition, she incorrectly reports that the warrior in question has “a very short, dark beard”, cf. *Bardžieva-Trajkovska*, *St Panteleimon at Nerezi*, 71, fig. 52. In fact, he is beardless, but the contours of his jaw are additionally emphasized with two thicker lines. As is well known, St. Merkourios was always painted as a mature man, with a beard and mustache.

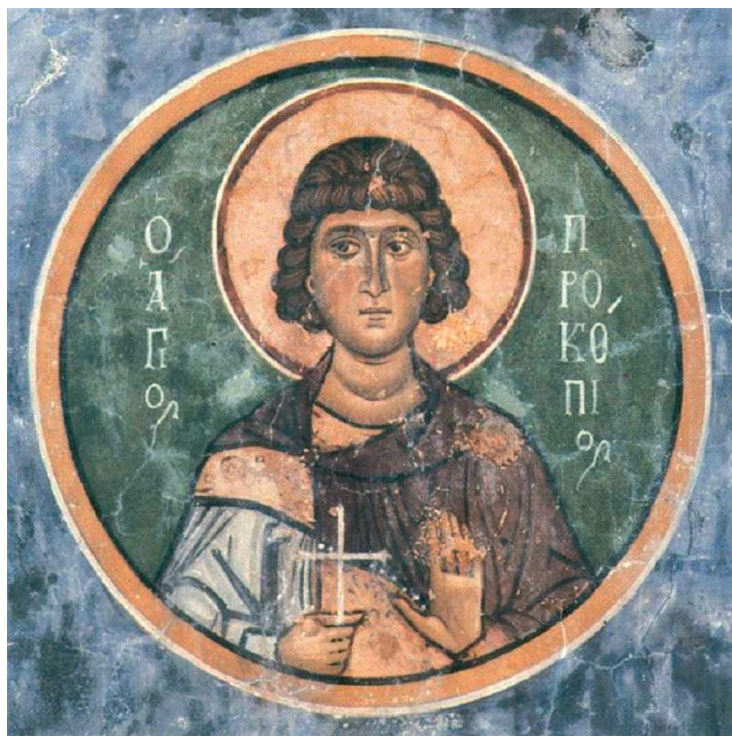

Fig. 11. Koutsovendis, St. John Chrysostom Monastery, Church of Holy Trinity, St. Prokopios
(after: *Mango, Hawkins, Boyd, The Monastery of St. Chrysostomos*)

that this identification should be accepted with no reservations. Moreover, it can be elaborated in more detail. Firstly, a more general argument speaks in its favor: in the post-Iconoclast period of Byzantine art, St. Prokopios was often classed among the most highly revered warrior saints.⁶³ This is attested by his depictions in 12th-century Byzantine monumental painting, a body of art chronologically closer to the Nerezi frescoes.⁶⁴ Admittedly, the physiognomy of St. Prokopios at Nerezi is not entirely typical, at least not in the period when it was painted. However, it is easy enough to prove that this should not be seen as a relevant enough factor to challenge the proposed identification but rather a testament to a degree of flexibility in the saint's iconography. The most unusual feature is his hair, which is parted at the top of the head and combed behind his ears and not wavy as usual (Fig. 11). But the same hairstyle

On his iconography cf. n. 69 *infra*. The caption for the drawing published in Nerezi. Crteži na freski, 22, states, probably accidentally, that St. Nestor was shown next to the two Theodores, although the same book mentions his image earlier, together with St. George and St. Demetrios, cf. *ibid.*, 20.

⁶³ *Marković, O ikonografiji svetih ratnika, 592–593.*

⁶⁴ For a list of examples see *Živković, Najstarije zidno slikarstvo, 207–208.*

appears on a depiction of Prokopios in another first-rate monument of the 12th century – the Palatine Chapel (Cappella Palatina) in Palermo, on a mosaic made by Constantinopolitan artists sometime after 1143 (Fig. 12b).⁶⁵ Admittedly, the ends of St. Prokopios's hair on the Sicilian image are not the same as in Nerezi, where it ends in a few coiled, strikingly stylized strands. This detail on the Nerezi depiction of St. Prokopios is somewhat reminiscent of the saint's representation at the Holy Anargyroi in Kastoria (1170–1180).⁶⁶ There, the strands of the saint's hair are once again tucked behind the ears, although they are not nearly as luxuriant as in the foundation of "Kyr Alexios Komnenos" (Fig. 12c). Even much later, in Palaiologan art, there were depictions of St. Prokopios that can be associated with his Nerezi representation in terms of this stylistic-iconographic detail, for instance, his images at the Virgin Peribleptos in Ohrid, the katholikon of the Chora monastery in Constantinople, the King's Church of Studenica and the Holy Apostles at the Patriarchate of Peć, on the fresco layer from c. 1380 (Fig. 12d).⁶⁷

So, another martyr must have been painted next to St. Artemios at Nerezi rather than Prokopios. Very recently, it has been proposed that it is, in fact, a depiction of St. Merkourios.⁶⁸ Although this claim has much more grounds than the previous one, I am inclined to reject it as well. Like the martyr on the western wall of St. Panteleimon, St. Merkourios was indeed shown in Byzantine art with a short beard and mustache and curly hair, but not with almost shoulder-length hair like the saint at Nerezi.⁶⁹

A third possibility was proposed in the most recent monograph on the Nerezi frescoes. Its author, Olga Ovčarova, argues that the image on the western wall of the naos, next to St. Artemios, represents St. Niketas.⁷⁰ This hypothesis seems the most

⁶⁵ La Cappella Palatina, 687, 889, no. 1292.

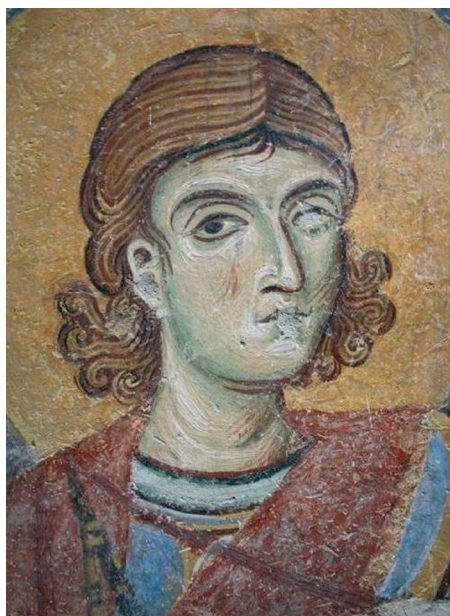
⁶⁶ *Pelekanidēs*, Καστοριά, πίν. 23β. For the time when those frescoes were painted cf. *Pelekanidis, Chatzidakis*, Kastoria, 44 (*M. Chatzidakis*). The curls behind the ears of St. Prokopios are even less conspicuous on the bronze icon of the Deisis with the figures of three warriors (11th century), most likely of Constantinopolitan origin, now kept in the Museum Mayer van den Bergh in Antwerp, cf. *Splendeur de Byzance*, 180, no. Br. 23 (*J. Lafontaine-Dosogne*). The same detail can be seen on the mosaic representation of St. Niketas at the Martorana, although its present-day appearance is the result of a 19th-century restoration, cf. *Kitzinger, The Mosaics*, 163, 288–289, fig. 65.

⁶⁷ *Marković*, The painter Eutychios, Fig. 9a; *Underwood*, Karye Djami, I, 249, 255–256; III, pl. 500–501; *Babić*, Kraljeva crkva, 207, sl. 177; *Tasić*, Živopis, 235, sl. 2. For a dating of the frescoes of the choir spaces at the Church of the Holy Apostles in Peć see *Vojvodić*, *High Medieval Times*, 268.

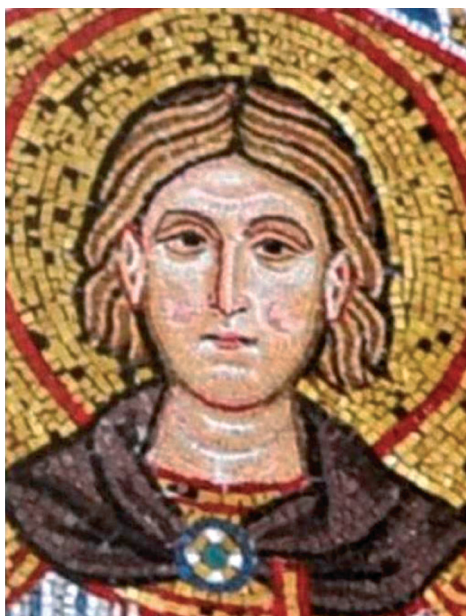
⁶⁸ *Spahiu*, *Razvojniot pat*, 57, sl. 1a (= *eadem*, *Sveti Merkurij*, 7, sl. 1).

⁶⁹ The described and certainly not negligible iconographic differences become apparent already in a comparison with the closest analogy on which the view that St. Merkourios was depicted at Nerezi is based – the representation of this saint in Panagia Kosmosotira in Vira, cf. *Spahiu*, *Razvojniot pat*, 57, n. 58, with literature. On the iconography of St. Merkourios, besides the cited works by Jehona Spahiu, cf. *Marković*, *Sveti ratnici iz Resave*, 204–206; *Walter*, *The Warrior Saints*, 102–108; *Gabelić*, *Manastir Konče*, 167–171; PE 44, 738–741 (*N. V. Gerasimenko*, *E. M. Saenkova*, *ĪU. N. Buzykina*).

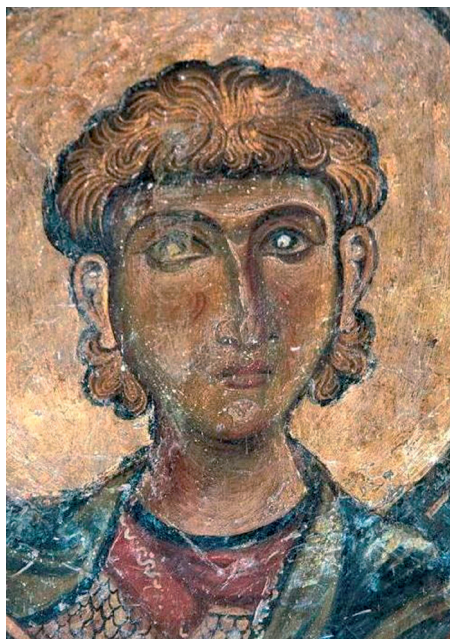
⁷⁰ *Ovcharova*, *Freski Nerezi*, 282–283. Ovčarova had earlier proposed the same view in her overview of the iconographic program of the Nerezi frescoes: *eadem*, *Nerezi*, 29. The entry on the iconography of St. Niketas in PE 49, 532 (*E. M. Saenkova*, *M. A. Makhan'ko*) also reports that he was painted on the western wall of the Nerezi katholikon.

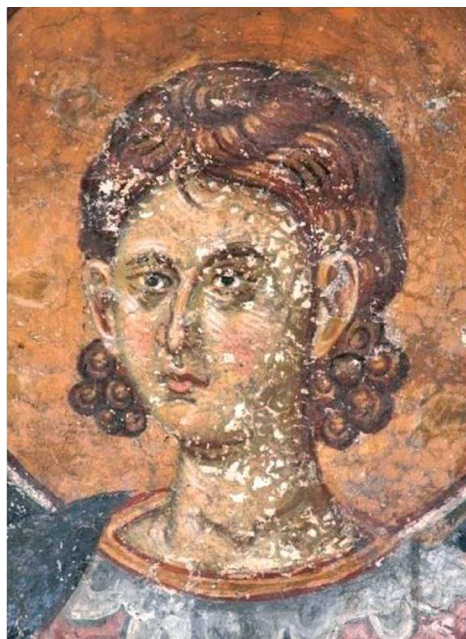
a)

b)

c)

d)

Fig. 12. Depictions of St. Prokopios: a) Nerezi; b) Palatine Chapel in Palermo; c) Church of St. Nicholas in Kastoria; d) Church of Holy Apostles in the Patriarchate of Peć

Fig. 13. Dečani, St. Niketas (photo: *Blago Fund*)

sensible, although it still lacks a proper explanation because the arguments *Ovčarova* cites in its favor do not seem convincing enough. Namely, to support her claim, the author only reports that the martyr next to St. Artemios also has a Christ-like physiognomy.⁷¹ However, that is only partially correct. The faces of the two saints are indeed similar – both are mature men with a mustache and a short, tidy beard, almost identically executed, and the shape of their eyes and nose are also very much alike. But one highly characteristic detail, present on the representation of St. Artemios and the Christ-like depictions of St. Niketas, is missing from the image of the unidentified martyr: he does not have the neat, slightly wavy hair parted at the top with which St. Niketas was routinely painted when his representation sought to emulate Christ's.⁷² As is well known, such representations of St. Niketas became prevalent in 14th-century painting (Fig. 13),⁷³ so it is understandable that the *Hermeneia* by Dionysios of Fournas notes that he, like St. Artemios, is “like Christ in

⁷¹ *Ovcharova*, *Freski Nerezi*, 282–283, where the closest analogies for the appearance of both saints are said to be their images in some 14th- and 15th-century Serbian monuments.

⁷² On the Christ-like representations of St. Niketas and the reasons behind their emergence cf. *Marković*, *Predstave*, 504–505. On the iconography of St. Niketas in general see *ibid.*, 497, 502–506. Cf. also *LCl* 8, col. 42–43 (*G. Kaster*); *Walter*, *The Warrior Saints*, 231–233; *PE* 49, 531–535 (*E. M. Saenkova*, *M. A. Makhan'ko*).

⁷³ Cf. *Marković*, *Predstave*, 504, n. 90, with the earlier literature; *ibid.*, *Sveti Nikita*, 192; *PE* 49, 532.

appearance.⁷⁴ The history of this very suggestive iconographic concept dates back to the 11th century, judging by his depiction in the evangelistary with a menologion from the Biblioteca Apostolica Vaticana from the third quarter of that century (Vatic. gr. 1156, fol. 252r).⁷⁵ This solution spilled over into monumental art no later than the beginning of the 12th century, as attested by the image of St. Niketas at the Holy Trinity church of the St. John Chrysostom Monastery at Koutsovendis in Cyprus (c. 1100).⁷⁶ Slightly later, in the fifth decade of the century, a Christ-like representation of Niketas was painted in the Palatine Chapel in Palermo⁷⁷ and, at its very end (1197), in Panagia Krena in Chios.⁷⁸ This variant also appears in the fresco ensembles of the 13th century, up to its closing years. This is evidenced by the examples in some Serbian churches (Holy Apostles in Peć)⁷⁹ and the monuments in Mani, Kythira and the Dodecanese.⁸⁰

Taking into account all of the above-presented information on the emergence, evolution and iconographic characteristics of the “Christ-like variant” of representing St. Niketas, we would expect this warrior saint to be shown at Nerezi with wavy hair parted at the top of the head, especially because the church was most likely frescoed by Constantinopolitan painters, who would have been very familiar with the iconographic standards of Byzantine art. In other words, since the appearance of the martyr shown next to St. Artemios is somewhat different from the most widespread variant of St. Niketas’s representations, the view that it is an image of the great martyr of Caesarea must not be accepted without some reservations. However, although not without significance, those iconographic inconsistencies do not seem to be a strong enough reason to discard the view that this is indeed a figure of St. Niketas the Goth. Besides the similarity of his face with the “portrait” of St. Artemios next to it, this view is supported by the existence of an alternative iconographic template for painting St. Niketas. Firstly, it should be noted that his representations in Middle Byzantine manuscripts and some works of the applied arts from the same period considerably differ from the ones discussed above. He was shown there with slightly

⁷⁴ *Medić*, *Stari slikarski priručnici* III, 402/403.

⁷⁵ *Duić-Serdar*, *Ilustracije*, 68–69. A digital reproduction of the miniature is available at: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1156 (accessed on April 12, 2022).

⁷⁶ *Mango*, *Hawkins*, *Boyd*, *The Monastery of St. Chrysostomos*, 92, fig. 166; *Parani*, *A Monument of His Own?*, 24, 28, fig 1 (no. 55).

⁷⁷ *La Cappella Palatina*, 687, 886, no. 1287. In this example, the hair of St. Niketas is slightly shorter than usual but that is also the case with St. Artemios, cf. n. 47 supra.

⁷⁸ *Pennas*, *Panagia Krena*, 108, fig. 151 (no. 147), 244. St. Niketas was identified on the murals of the Transfiguration Church of the Monastery of St. Euphrosyne in Polotsk (c. 1161), cf. *Sarab'ianov*, *Spaso-Preobrazhenskaia cerkov'*, fig. on p. 153. However, the possibility that this is a representation of the other Christ-like saint, Artemios, cannot be ruled out.

⁷⁹ This unpublished depiction of St. Niketas is located on the soffit of the western arch supporting the dome.

⁸⁰ *Drandakēs*, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, 78 (no. 28), 91–92, fig. 20. on p. 94; *Chadzidakis*, *Bitha*, *Kythira*, 116, fig. 7; *Katsiōtē*, *Επισκόπησι*, 283, πίν. 98–99.

longer hair, not parted but combed straight at top of the head.⁸¹ Examples of another variant, preserved in 11th- and 12th-century painting, are even more relevant. The most prominent among them is the representation of a beardless St. Niketas in the katholikon of the monastery of St. Luke of Steiris in Phocis, whose hair is made up of large, round curls.⁸² For our comparison with the image of the unidentified martyr at Nerezi, an even more valuable example is the depiction from Panagia Phorbiotissa in Asinou, Cyprus.⁸³ There, like at Nerezi, the strands of the saint's hair are positioned vertically, and the execution of the curls falling on the sides of his face is very similar in both examples. Admittedly, at Asinou, the hair is considerably shorter, and his very sparse mustache and beard are only indicated with lines. Further, there are examples that seem to employ a combination of the iconographic variants of St. Niketas discussed so far, and it is these that are of critical importance for the topic at hand. In those images, St. Niketas was shown with a short beard and mustache and long hair, like in the "Christ-like variant," but his hair is curly rather than being straight and parted. First of all, let us take a look at his representation on the recently published bronze icon from the Paul and Alexandra Canellopoulos Museum in Athens, dated, rather broadly, to the 13th century (Fig. 14).⁸⁴ Here, St. Niketas's hair is made up of pronounced curls, like in Phocis and Asinou, but it is somewhat longer than in those two images, which makes it more similar to the martyr at Nerezi. Finally, St. Niketas has very similar facial features in a church in the territory of Byzantine Macedonia, frescoed approximately a hundred years after Nerezi. This comparative example, in my view, has a decisive role in affirming the opinion that it was indeed St. Niketas who was painted next to St. Artemios at Nerezi. It is the representation of this megalomartyr in the Church of St. Niketas in the village of Manastir, in the Mariovo region near Prilep, built by the monk Akakios, formerly *protostrator* Alexios, from 1270/1271.⁸⁵ The two images are almost identical in terms

⁸¹ Ševčenko, *Illustrated Manuscripts*, 17, 121, 177, fig. 1A1, 3E2, 5D2–5D3; *El Menologio de Basilio II*, 37. In *Metaphrastian menologia*, St. Niketas appears as mature and with a beard and mustache and in the *Menologion of Basil II* as a bare-faced young man, which is also the case in the *synaxarion of Euthymios, hegoumenos of the Iviron Monastery* (cf. *Alibegashvili*, *Hudozhestvennyi princip*, tab. 6.a). The saint is also beardless on the reliquary from the Great Lavra Monastery (cf. *Mathews, Dandridge, The Ruined Reliquary*, 120, fig. 14) and the processional cross from the George Ortiz Collection in Geneva, cf. *Marković, Predstave*, sl. 4. The varying age of St. Niketas the Goth has already been noted in scholarship. A likely explanation would be the identification of this saint with the eponymous martyr from Nicomedia, who is described in hagiographical sources as very young, cf. *ibid.*, 503–504, with other representations in art, sources and literature.

⁸² *Chatzidakis-Bacharas, Les peintures murales*, 100–101, fig. 45, 48. St. Niketas has curly hair of the same length on a bust in the crypt of the monastery katholikon, but he also has a beard and mustache (cf. *Connor, Art and Miracles*, 13, fig. 16), which is also the case in the Church of St. Panteleimon near Ano Boulari, Mani, Greece and the katholikon of Nea Moni in Chios, cf. *Drandakēs, Βυζαντινές τοιχογραφίες*, πίν.92; *Mouriki, The Mosaics of Nea Moni*, 74, pl. 85.

⁸³ *Weyl Carr, The Murals*, 244, fig. 6.21.

⁸⁴ *Byzantium, 330–1453*, no. 209 (*M. Bacci*); Skampavias, *Ανάγλυφα μεταλλικά εικονίδια*, 207, εικ. 4.

⁸⁵ *Kostovska, Sveti Nikola Manastir*, 216–219, 248–249, sl. 411.

Fig. 14. Athens, Paul and Alexandra Canellopoulos Museum, bronze icon of St. Niketas (after: Byzantium, 330-1453)

of their typology (Fig. 15). At Manastir, the beard is only slightly fuller and less neat at the ends than in the Church of St. Panteleimon. The hairstyles of the two saints also seem to support the claim that they were based on the same iconographic template, although there are some differences of secondary importance in their execution. On both representations, the part above the forehead consists of a horizontal line of thick curls, which also form the curls combed behind the ears and reaching to the saint's shoulders. Only the hairs at the top of the head were executed differently: in Mariovo, they are more curled than at Nerezi.

* * *

Besides the typological features of some figures, the Nerezi group of warrior saints also deserves attention for the fact that six of its members are shown as soldiers while the others are dressed in the costume of Byzantine court dignitaries.

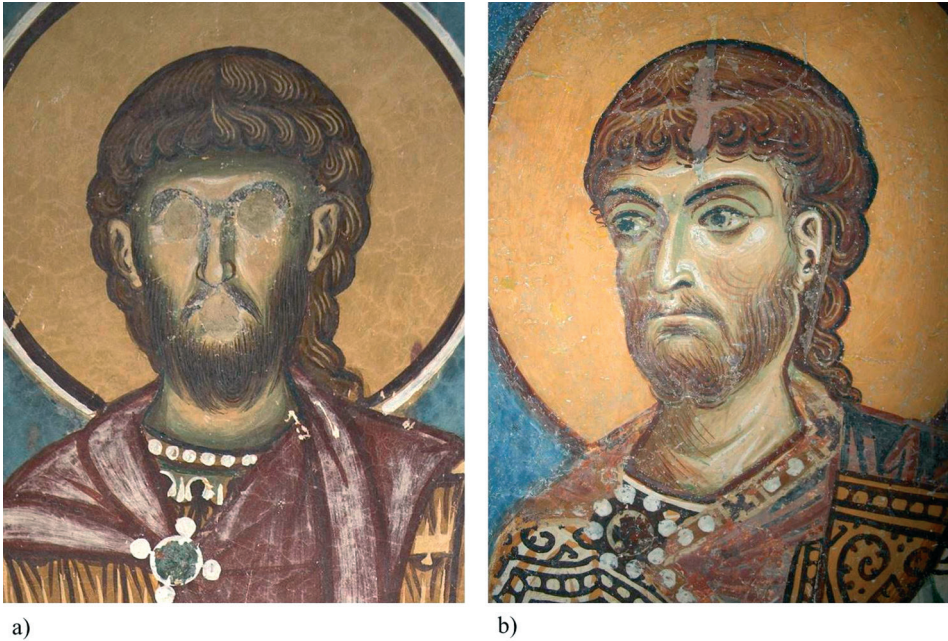

Fig. 15. a) Church of St. Nicholas in Manastir, St. Niketas; b) Nerezi, St. Niketas

The described concept was well known in earlier Byzantine art. Particularly representative analogies are found in the well-known ivory triptychs produced in Constantinople in the 10th century and now kept in the Louvre Museum and the Museo Sacro della Biblioteca Apostolica in the Vatican, whose side panels feature frontal figures of eight warrior saints (Fig. 16).⁸⁶ On these reliefs, like at Nerezi, there is a clear iconographic distinction and a conspicuous programmatic hierarchy among the soldier saints. The most renowned among them, shown with weapons and military equipment, are positioned in the upper zones, with the minor saints or some highly venerated ones whose cult had yet to acquire a full military character (Demetrios, Prokopios) placed below them.

And yet, the described iconographic combination would have been archaic at the time when the Nerezi church was frescoed. By the 12th century, the practice of depicting processions of armored and armed warrior saints in the first fresco zone or some other, more or less prominent spot in the church had become well-established.⁸⁷ However, group representations of soldier martyrs had not completely disappeared. They occasionally surfaced throughout the century in different corners of the Byzantine world. As martyrs, warrior saints were shown, in the shape of busts

⁸⁶ For the latest discussion on the two triptychs, with an exhaustive bibliography, cf. *Eastmond*, *The Heavenly Court*, 96–97 (no. 2), 98–99 (no. 3) et passim.

⁸⁷ Cf. *Marković*, *O ikonografiji svetih ratnika*, 590–591, with examples and literature.

Fig. 16. Paris, Musée du Louvre, The Harbaville Triptych
(after: Byzantium, 330–1453)

in medallions, in the *parekklesion* of the Holy Trinity at Koutsovendis (c. 1100)⁸⁸ and the Palerman churches whose mosaics were made by Constantinopolitan artists.⁸⁹ Until the last decades of the 12th century, it was possible for warrior saints to be represented in patrician costumes rather than in the iconographic form that had, by then, become customary for them. This is attested by their depictions in the hermitage of St. Neophytos near Paphos (1183)⁹⁰ and Panagia Krena in Chios (1197).⁹¹

⁸⁸ Mango, Hawkins, Boyd, *The Monastery of St. Chrysostomos*, 89, pl. 8, fig. 141–146; Parani, *A Monument of His Own?*, 24, 28, fig. 20–21.

⁸⁹ La Cappella Palatina, 686–687, 886, 888–889, 890, no. 1285–1294, 1297; Kitzinger, *The Mosaics*, 159, 288–291, fig. 59–65. Some later depictions of warrior saints as soldiers have survived in the Palatine Chapel, cf. n. 21 supra.

⁹⁰ Mango, Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos*, 175–176, fig. 86–88. Cf. Tomeković, *Les répercussions*, 27; eadem, *Ermitage de Paphos*, 153.

⁹¹ Pennas, *Panagia Krena*, 106–112, fig. 244, 247, 251–253.

Fig. 17. Asinou, Church of Panagia Forbiotissa, St. George and St. Eustathios Placidus (photo: G. Fousteris)

Further evidence of the use of the “archaic” iconographic template is provided by some depictions on icons, such as the busts of Theodore Stratelates and St. George on the bottom edge of an icon of Jesus Christ from Panagia Arakiotissa in Lagoudera (c. 1192)⁹² or the mosaic icons of St. George and St. Demetrios from the Xenophontos Monastery, if they were indeed made in that century, as scholars tend to believe.⁹³ The discussed iconographic concept endured longest in Serbian art. In several foundations of Serbian rulers from the 13th century, warrior saints were depicted

⁹² *Papageōrgiou*, Εικόνες της Κύπρου, 19, εικ. 10. The representations of the two warrior-saints on this icon were noticed by *Tomeković*, Les répercussions, 27, n. 21.

⁹³ For the most recent discussion of the time when these works were created, with earlier literature, cf. *Semoglou*, Mosaic Icons, 245–246, fig. 1–2, who allows the possibility that the icon of St. George was made toward the end of the century but notes that the icon of St. Demetrios seems to be of a slightly later date. *Tomeković*, Les répercussions, 27, n. 21, notes that the iconography of the two warrior saints would have been unusual at the time when the icon was made, which she dates to the late 12th century.

in tunics and chlamyses with *tablia*, although some could also be shown with weapons and some elements of military equipment.⁹⁴

The closest analogy for the concept employed at Nerezi – a combination of soldierly and martyrial representations of the warrior saints – has already been mentioned in this text: the figures of the warrior saints in Panagia Forbiotissa in Asinou, although their arrangement is not as programmatically principled or visually effective as the one in Nerezi.⁹⁵ In Asinou, it bears repeating, besides the two Theodores, the busts of the soldier martyrs Artemios (Fig. 8) and Arethas were painted on the northern wall of the church, in the second zone.⁹⁶ The opposite, southern wall of the naos features a full-length figure of St. George as a soldier, restored in the 14th century,⁹⁷ with St. Eustathios Placidus, dressed in a tunic and chlamys and holding a martyr's cross in his right hand, shown next to it, on the same layer (Fig. 17).⁹⁸ As the counterpart to this saint, on the corresponding surface of the northern wall, on the original fresco layer, there was a representation of St. Nikephoros of Antioch, of which only fragments have survived,⁹⁹ and the figure of Niketas the Goth, also depicted in a courtier's costume, is located in the western bay of the naos.¹⁰⁰

⁹⁴ For more details see *Marković*, O ikonografiji svetih ratnika, 603–604; *Vojvodić*, Zidno slikarstvo, 159–160; *Živković*, Najstarije zidno slikarstvo, 219–220.

⁹⁵ The described iconographic differentiation was implemented even less consistently in the above-mentioned Karši Kilise, where St. Artemios is the only warrior saint dressed in patrician clothing. Cf. n. 49 supra. Similarly, at the Hermitage of St. Peter of Koriša, frescoed after 1219, in the first fresco zone, with the saints shown as soldiers, St. Niketas appears in the costume of Byzantine dignitaries, cf. *Đurić*, Najstariji živopis, 174–175; *Starodubcev*, Pitanja umetničkih uticaja, 49.

⁹⁶ Cf. n. 44 supra.

⁹⁷ *Weyl Carr*, The Murals, 242, fig. 6.22.

⁹⁸ *Ibid.*, 245–246, fig. 6.22. In my view, the author baselessly questions the possibility that the image of Eustathios Placidus was located in the same spot in the original fresco layer. The doubt is a result of the fact that the paper fails to note that the saint's figure belongs to the warrior saint group although he was not shown as a soldier. Cf. next footnote.

⁹⁹ This spot is now occupied by a figure of St. Nikephoros, Patriarch of Constantinople, painted in the 16th century. However, since there are visible remnants of a chlamys and tunic beneath the original fresco layer, it has been inferred that the original figure represented the martyr of Antioch rather than the patriarch who bore the same name. His inclusion in the program could be explained by the fact that he was the namesake of *magister* Nikephoros, the ktetor of the Virgin's Church at Asinou, cf. *ibid.*, 244–245, fig. 6.20. Another argument in favor of this identification is that St. Nikephoros was venerated as a warrior saint although there is no mention of him in Christopher Walter's extensive study on representations of this type of saint in Byzantine art (cf. *Walter*, The Warrior Saints). There are, however, several Byzantine seals from the 13th and 14th centuries with representations of St. Nikephoros as a soldier, cf. *Alekseenko*, Pechat', 276–278, with examples and literature. I will discuss the iconography of St. Nikephoros of Antioch in a forthcoming text; for the purposes of this paper, suffice it to mention that his figure was included in the soldier martyrs group at the Virgin's Church of Studenica, cf. *Živković*, Najstarije zidno slikarstvo, 175–176.

¹⁰⁰ Cf. n. 83 supra. St. Demetrios was shown as a martyr in the narthex of the church (the murals from the 14th century) not far from another equestrian representation of St. George, cf. *Kalopissi-Verti*, The Murals of the Narthex, 164–165, fig. 5.1, 5.34.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Sources

- Stari slikarski priručnici III. Erminija o slikarskim veštinama Dionisija iz Furne, pr. *M. Medić*, Beograd 2005.
- Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi, ed. *H. Delehaye*, Bruxellis 1902.
- The Miracles of St. Artemios. A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium, edd. *V. S. Crisafulli, J. W. Nesbitt*, Leiden–New York–Köln 1998.

Литература – Secondary works

- Alekseenko N. A.*, Pechat' mitropolita πάσης Ῥωσίας Nikifora iz vizantijskoga Hersona, Antichnaia drevnost' i srednie veka 48 (2020) 270–289.
- Alibegashvili G.*, Hudozhestvennyĭ princip illiustrirovaniia gruzinskoĭ rukopisnoĭ knigi XI – nachala XIII vekov, Tbilisi 1973.
- Alwis A. P.*, Men in pain: masculinity, medicine and the Miracles of St. Artemios, Byzantine and Modern Greek Studies 36/1 (2012) 1–19.
- Amiranashvili Sh. I.A.*, Istoriia gruzinskogo iskusstva, Moskva 1963.
- Auctarium Bibliothecae hagiographicae Graecae, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1969.
- Babić G.*, Kraljeva crkva u Studenici, Beograd 2020².
- Bardžieva-Trajkovska D.*, Dogmatskiot aspekt na pretstavata na Isus Hristos od Sretenieto vo Nerezi, Kulturno nasledstvo 28–29 (2002–2003) 39–48.
- Bardžieva-Trajkovska D.*, New Elements of the Painted Programme in the Narthex at Nerezi, Zograf 29 (2002–2003) 35–46.
- Bardžieva-Trajkovska D.*, St Panteleimon at Nerezi. Fresco Painting, Skopje 2004.
- Bardžieva-Trajkovska D.*, Za tematskata programa na živopisot vo Nerezi, Kulturno nasledstvo 22–23 (1997) 7–36.
- Bibliotheca hagiographica Graeca I, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1957.
- Božimovski D.*, Postvizantiskoto slikarstvo vo crkvata Sv. Pantelejmon vo Nerezi, magisterski trud, Univerzitet Sv. Kiril i Metodij, Skopje 2009.
- Burgess R. W.*, The Passio S. Artemii, Philostorgius, and the Dates of the Invention and Translations of the Relics of Sts Andrew and Luke, Analecta Bollandiana 121/1 (2003) 5–36.
- Busine A.*, The Dux and the Nun. Hagiography and the Cult of Artemios and Febronia in Constantinople, Dumbarton Oaks Papers 72 (2018) 93–111.
- Byzantium, 330–1453, ed. *R. Cormack, M. Vassilaki*, London 2008.
- Chadzidakis M., Bitha I.*, Corpus of the Byzantine Wall-Paintings of Greece. The Island of Kythera, Athens 2003.
- Chatzidakis-Bacharas T.*, Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales, Athènes 1982.
- Connor C. L.*, Art and Miracles in Medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and Its Frescoes, Princeton 1991.
- Czepregi I.*, The Compositional History of Greek Christian Incubation Miracle Collections: Saint Thecla, Saint Cosmas and Damian, St. Kyrus and John, St. Artemios, PhD Dissertation, Central European University, Budapest 2007.
- Demus O.*, Mosaics of Norman Sicily, London 1949.
- Der Nersessian S.*, L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age II. Londres, Add. 19.352, Paris 1970.

- Dimitrova E.*, The Church of Saint Panteleimon at Nerezi, Skopje 2015.
- Drandakēs N.*, Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, Athēna 1995² [*Drandakēs N.*, Vyzantines toichographies tēs Mesa Manēs, Athēna 1995²].
- Duić-Serdar Lj.*, Ilustracije vizantijskog vatikanskog jevanđelja sa menologom (Vat. gr. 1156), magistarski rad, Univerzitet u Beogradu 2008.
- Đurić V. J.*, Najstariji živopis isposnice pustinožitelja Petra Koriškog, Zbornik radova Vizantološkog instituta 5 (1958) 173–200.
- Đurić V. J.*, Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974.
- Eastmond A.*, Royal Imagery in Medieval Georgia, University Park, PA 1998.
- Eastmond A.*, The Heavenly Court, Courtly Ceremony, and the Great Byzantine Ivory Triptychs of the Tenth Century, *Dumbarton Oaks Papers* 69 (2015) 71–114.
- El Menologio de Basilio II*, Madrid 2005.
- Euthimiades S.*, Collection of Miracles (Fifth-Fifteenth Centuries), ed. *idem*, The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. II: Genres and Contexts, Ashgate 2014, 103–142.
- Evsееva L.*, Les peintures du rez-de-chaussée de l'église de Lagami (Haute Svanéthie), *Byzantion* 66/1 (1996) 81–100.
- Fundić L.*, Zidno slikarstvo crkve Svetog Nikole Rodijasa kod Arte. Prilog proučavanju njegovog programa, ikonografije i stila, *Zograf* 34 (2010) 87–110.
- Gabelić S.*, Manastir Konče, Beograd 2008.
- Gabelić S.*, O ikonografiji svetog Prokopija, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 527–552.
- Galavaris G.*, An Eleventh Century Hexptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai, Venice – Athens 2009.
- Gaprindashvili G.*, Vardzia. History, Architecture, Wall Paintings, Applied Arts, Leningrad 1975.
- Gerasimenko N. V., Zakharova A. V., Sarab'ianov V. D.*, Izobrazheniia sviatykh vo freskakh Sv. Sofii Kievskoi. Podkupol'noe prostranstvo, *Iskusstvo khristianskogo mira* 13 (2016) 115–130.
- Gerasimenko N. V., Zakharova A. V., Sarab'ianov V. D.*, Izobrazheniia sviatykh vo freskakh Sv. Sofii Kievskoi. Chast' I: Vnutrennie galerii, *Vizantiiskii vremenik* 66 (2007) 24–59.
- Grishin A. D.*, The Bačkovo Ossuary frescoes of 1074–83, doctoral dissertation, Australian National University, Canberra 1980.
- Grotowski P. L.*, Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261), Leiden–Boston 2010.
- Grotowski P. L.*, Οι στρατιωτικοί άγιοι στη βυζαντινή τέχνη, ed. F. Karagiannē, Οι στρατιωτικοί άγιοι στο Βυζάντιο, Αθήνα 2020, 50–70.
- Hallensleben H., Hamann-Mac Lean R.*, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, vom 11. bis zum fruhen 14. Jahrhundert, Giessen 1963.
- Hamman-Mac Lean R.*, Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Gießen 1976.
- <http://arthistory.tsu.ge/murals/painting/laghami-first-layer-of-murals-of-church-of-savior/> (accessed 30. 03. 2022).
- <http://arthistory.tsu.ge/murals/painting/murals-of-church-of-ateni-sioni-second-layer/> (accessed 30. 03. 2022).
- Jolivet-Lévy C.*, Images et espace culturel à Byzance : l'exemple d'une église de Cappadoce (Karşı kilise, 1212), ed. M. Kaplan, Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident, Paris 2001, 163–181.
- Kalopissi-Verti S.*, The Murals of the Narthex: The Paintings of the Late Thirteenth and Fourteenth Centuries, ed. A. Weyl Carr, A. Nicolaidēs, *Asinou Across Time*, Washington, D. C. 2012, 115–208.

- Katsiōtē A.*, Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα, Αρχαιολογικόν Δελτίον 51–52 (1996–1997) 269–302 [*Katsiōtē A.*, Episkopēsē tēs mnēmeiakēs zōgraphikēs tou 13ou aiōna sta Dōdekanēsa, Archaiologikon Deltion 51–52 (1996–1997) 269–302].
- Kazhdan A. P., Sherry L. F.*, Anonymous Miracles of St. Artemios, ed. *I. Ševčenko, I. Hutter*, ΑΕΤΟΣ. Studies in honour of Cyril Mango, Stuttgart – Leipzig 1998, 200–209.
- Kenia M.*, Upper Svaneti. Medieval Mural Painting, Tbilisi 2010.
- Kitzinger E.*, The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo, Washington D. C. 1991.
- Koltsida Makrē I.*, Μολυβδόβουλλα με απεικόνιση σκηνής από το βίο του Αγίου Δημητρίου, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας 23 (2002) 149–154 [*Koltsida Makrē I.*, Molyvdovoulla me apeikonisē skēnēs apo to bio tou Agiou Dēmētriou, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etaireias 23 (2002) 149–154].
- Kostovska P.*, Sveti Nikola Manastir. Srednovjekovno slikarstvo, Skopje 2020.
- La Cappella Palatina a Palermo, ed. *B. Brenk*, Modena 2010.
- Lehmann K.*, Ein Reliefbild des Heiligen Artemios in Konstantinopel, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 1 (1920) 381–384.
- Lexikon der christlichen Ikonographie I–VIII, ed. *E. Kirschbaum, W. Braunfels*, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1976.
- Lieu S.*, From Villain to Saint and Martyr: the Life and Afterlife of Flavius Artemius, “Dux Aegypti”, Byzantine and Modern Greek Studies 20 (1996) 56–76.
- Maguire H.*, Icons of Their Bodies. Saints and Their Images in Byzantium, Princeton 1996.
- Makarov N. A., Zaiceva I. E.*, Ikonka s izobrazheniem sv. Nestora Solunskogo iz Suzdal'skogo Opol'ia, Rossiiskaia archeologiia 4 (2019) 167–176.
- Mango C., Hawkins E. J. W., Boyd S.*, The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsoventis (Cyprus) and Its Wall Paintings. Part I, Dumbarton Oaks Papers 44 (1990) 63–94.
- Mango C., Hawkins E. J. W.*, The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings, Dumbarton Oaks Papers 20 (1966) 119–206.
- Mango C.*, On the History of the Templon and Martyrion of St. Artemios in Constantinople, Zograf 10 (1979) 42–43 [= *idem*, Studies on Constantinople, Ashgate 1993, XV].
- Mango C.*, R Hamman-Mac Lean, H. Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum friihen 14. Jahrhundert, Art Bulletin 48/3–4 (1966) 439 (book review).
- Marković M.*, O ikonografiji svetih ratnika i o predstavama ovih svetitelja u Dečanima, izd. *V. J. Đurić*, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 567–630.
- Marković M.*, Predstave sv. Pavla Kajumskog i sv. Nikite Gota na vizantijskom litijskom krstu iz zbirke Džordža Ortiza, izd. *Lj. Maksimović, N. Radošević, E. Radulović*, Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Beograd–Kruševac 2002, 487–512.
- Marković M.*, Sveti Nikita kod Skoplja. Zadužbina kralja Milutina, Beograd 2015.
- Marković M.*, Sveti ratnici iz Resave. Ikonografska analiza, izd. *M. Pantić*, Manastir Resava. Istorija i umetnost, Despotovac 1995, 198–204.
- Marković M.*, The painter Eutychios: Father of Michael Astrapas and Protomaster of the Frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid, Зборник Матице српске за ликовне уметности 38 (2010) 9–34.
- Mašnić M.*, Friz svetitelja u medaljonima u trećoj zoni naosa Sv. Pantelejmona u Nerezima, Niš i Vizantija 3 (2005) 319–334.
- Mathews T. F., Dandridge E.*, The Ruined Reliquary of the Holy Cross of the Great Lavra, Mt. Athos, edd. *J. Durand, B. Flusin*, Byzance et les reliques du Christ, Paris 2004, 107–122.
- Miljković-Peppek P.*, Nerezi, Beograd 1966.
- Millet G., Frolow A.*, La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro) I, Paris 1954.

- Mouriki D.*, Observations on the Style of the Wall Paintings of the Sion Church at Ateni, Georgia, ed. *M. S. Calo'Mariani*, *L'arte georgiana dal IX al XIV Secolo I*, Galatina 1986, 173–87 (= *Mouriki D.*, *Studies in Late Byzantine Painting*, London 1995, 443–473).
- Mouriki D.*, The Mosaics of Nea Moni on Chios, Athens 1989.
- Nelson R. S.*, A Miniature Mosaic Icon of St. Demetrios in Byzantium and the Renaissance, *Dumbarton Oaks Papers* 75 (2021) 41–84.
- Nerezi. Crteži na freski, Skopje 2004.
- Novum auctarium Bibliothecae hagiographicae Graecae, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1984.
- Oi thēsavroi tou Agiou Orous. Eikonographēmena cheirographa II, Athēna 1975.
- Okouneff N.*, La découverte des anciennes fresques du monastère de Nérèz, *Slavia* 6/2–3 (1927) 603–609.
- Okouneff N.*, Les peintures de l'église de Nerezi et leur date, Actes du IIIme Congrès international d'études byzantines. Session d'Athènes, Octobre 1930, Athènes 1932, 247–248.
- Okunjev N.*, Manastir u selu Nerezi, Južni pregled 2/2 (1927) 50–52.
- Okunjev N.*, Stari srpski živopis i njegovi spomenici u bližoj okolini Skoplja, Crkva i život 2/1–2 (1923) 31–41.
- Oretskaia I.*, On the style of the Bachkovo Ossuary frescoes, *Zograf* 42 (2018) 37–54.
- Ossuary of the Bachkovo Monastery, ed. *E. Bakalova*, Plovdiv 2003.
- Ovcharova O. V.*, Freski Nerezi (1164) i vizantiiskaia zhivopis' XII veka, Moskva 2020.
- Ovcharova O. V.*, Freski Nerezi. Obraz i stil', ed. *V. E. Anisimova*, Lazarevskie chteniia. Iskusstvo Vizantii, Drevnei Rusi, Zapadnoi Evropy, Moskva 2009, 79–120.
- Ovcharova O. V.*, Istoriia izucheniiā fresok Nerezi (ikonograficheskiī aspekt), ed. *A. V. Zakharova*, Aktual'nye problemy teorii i istorii iskusstva II, Sankt Peterburg 2012, 108–116.
- Ovcharova O. V.*, Nerezi, Pravoslavnaia ēntsiiklopediia 49, Moskva 2018, 28–32.
- Ovcharova O. V.*, Obraz apostol'skogo tselovaniia v programme altarnykh rospisei tserkvi Sv. Panteleimona v Nerezi (Makedoniia), Iskusstvo khristianskogo mira 9 (2005) 59–64.
- Ovcharova O. V.*, Obrazy monakhov i gimnografov vo freskakh tserkvi Sv. Panteleimona v Nerezi (1164), Vizantiiskiī vremennik 63 (2004) 232–241.
- Ovcharova O. V.*, Stil' Nerezi (Makedoniia, 1164) v ośenkakh zarubezhnykh i russkikh uchenykh kontsa XIX – nachala XXI veka, Iskusstvoznanie 1–2 (2015) 26–55.
- Ovcharova O. V.*, Tri tipa obraza i dve individual'nye chudozhestvennye manery vo freskakh Nerezi (1164), ed. *V. E. Anisimova*, Lazarevskie chteniia. Iskusstvo Vizantii, Drevnei Rusi, Zapadnoi Evropy, Moskva 2012, 97–122.
- Ovcharova O.*, Images of the Holy Hymnographers in the Iconographical Programme of the Church of St Panteleemon in Nerezi, Macedonia (1164), *Al-Masaq* 16/1 (2004) 131–146.
- Oxford Dictionary of Byzantium I–III, ed. *A. Kazhdan*, New York–Oxford 1991.
- Papageōrgiou A.*, Εικόνες της Κύπρου, Leukōsia 1991.
- Parani M. G.*, Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th – 15th Centuries), Leiden – Boston 2003.
- Parani M.*, A Monument of His Own? An Iconographic Study of the Wall Paintings of the Holy Trinity Parakklesion at the Monastery of St. John Chrysostom, Koutsovendis (Cyprus), *Studies in Iconography* 39 (2018) 1–86.
- Pelekanidēs S.*, Καστοριά. Βυζαντινά τοιχογραφία, Thessalonikē 1953 [*Pelekanidēs S.*, Kastoria. Vyzantinai toichographiai, Thessalonikē 1953].
- Pelekanidis S.*, *Chatzidakis M.*, Kastoria, Athens 1985.
- Penkova B.*, Obraz sviatosti. Izobrazheniiā sviatykh v Boianskoī tserkvi, Drevnerusskoe iskusstvo. Ideia i obraz, Moskva 2009, 133–160.
- Pennas Ch.*, The Byzantine Church of Panagia Krena in Chios. History, Architecture, Sculpture, Painting (late 12th century), Leiden 2017.

- Popovska-Korobar V.*, Ikonite od Muzejot na Makedonija, Skopje 2004.
- Pravoslavnaia énsiklopediia 00–61, Moskva 2000–2021.
- Privalova E.*, Rospis' Timotesubani. Issledovanie po istorii gruzinskoï srednevekovoi monumental'noi zhivopisi, Tbilisi 1980.
- Sarab'ianov V. D.*, Spaso-Preobrazhenskaia cerkov' Efrosin'eva monsatyria i ee freski, Moskva 2009.
- Schandrovskaja V. S., Mokhov A. S.*, Izobrazheniia sviatogo Prokopiia na érmitazhnikh pechatakh, Antichnaia drevnost' i srednie veka 37 (2006) 191–211 (=Vizantiiskaia sfragistika v trudakh V. S. Schandrovskoi ed. *E. V. Stepanova*, Sankt-Peterburg 2019, 481–491).
- Schrade B.*, Byzantium and its eastern barbarians: the cult of saints in Svanet'i, ed. *A. Eastmond*, Eastern Approaches to Byzantium, London-New York 2001, 169–198.
- Semoglou A.*, Mosaic Icons on and from Mount Athos, ed. *Ю. Г. Бобров*, Афон – Светоч Православия: взаимодействие культур, Санкт Петербург 2017, 244–258.
- Ševčenko N. P.*, Five Hymnographers in Nerezi, Старобългаристика 10/2 (2002) 55–68 (=eadem, The Celebration of the Saints in Byzantine Art and Liturgy, Aldershot 2013, XIII).
- Ševčenko N. P.*, Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion, Chicago 1990.
- Sinkevič I.*, The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage, Wiesbaden 2000.
- Skampavias K.*, Ανάγλυφα μεταλλικά εικονίδια βυζαντινών χρόνων του Μουσείου Π. & Α. Κανελλοπούλου, ed. *V. Katsaros, A. Tourta*, Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο, Athēna 2015, 205–212 [*Skampavias K.*, Anaglypha metallika eikonidia vyzantinōn chronōn tou Mouseio P. & A. Kanellou, ed. *V. Katsaros, A. Tourta*, Aphierōma ston Akadēmaiko Panaγιōtē L. Vokotopoulo, Athēna 2015, 205–212].
- Škrivanić G.*, Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, Beograd 1957.
- Spahiu J.*, Razvojniot pat na pretstavite na sveti Merkurij preku primerite od R Makedonija, Balcanocla-vica 47 (2018) 55–76.
- Spahiu J.*, Sveti Merkurij voinot i negoviot triumf niz vekovite, Skopje 2021.
- Spirovski S.*, Konzervatorski intervencii vrz freskite vo manastirskata crkva Sv. Pantelejmon s. Nerezi-Skopsko, vo tekot na 1963–1964, 70, 71, 72 g., Likovna umetnost 7 (Skopje 1980) 63–70.
- Spirovski S.*, Konzervatorskite raboti na živopisot vo crkvata Sv. Pantelejmon, selo Nerezi-Skopsko, Kulturno nasledstvo 2 (1961) 107–113.
- Splendeur de Byzance, ed. *J. Lafontaine-Dosogne*, Bruxelles 1982.
- Starodubcev T.*, Lekar i čudotvorac. Poštovanje svetog Sampsona Stranoprimca i njegove predstave u srednjovekovnom istočnohrišćanskom slikarstvu, Zograf 39 (2015) 25–46.
- Starodubcev T.*, Pitanja umetničkih uticaja hrišćanskog Istoka u Srbiji krajem XII i tokom XIII stoleća i puteva njihovog prenošenja, Zograf 40 (2016) 58–70.
- Starodubcev T.*, Sveti lekari. Poštovanje i predstavlanje u istočnohrišćanskom svetu srednjega veka, Beograd 2018.
- Stephenson P.*, Images of the Bulgar-slayer: three art historical notes, Byzantine and Modern Greek Studies 25/1 (2001) 45–57.
- Stephenson P.*, The Legend of Basil the Bulgar-slayer, Cambridge 2003.
- Stylianou A. and J.*, The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art, Nicosia 1997².
- Tasić D.*, Živopis pevnčkih prostora crkve sv. Apostola u Peći, Starine Kosova i Metohije 4–5 (1968–1971) 233–269.
- Tatarchenko S.*, Rospis cerkvei monasteryia Kintsvisi v kontekste gruzinskogo i vizantiiskogo iskusstva, doktorska disertacija, Univerzitet "Lomonosov", Moskva 2016.
- The Treasury of San Marco Venice, ed. *D. Buckton*, Milan 1984.
- Thierry N.*, Notes d'un voyage archéologique en Haute-Svanétie, Bedi Kartlisa 37 (1979) 133–179.

- Tomeković S.*, Ermitage de Paphos: décors peints pour Néophyte le Reclus, ed. *C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini*, Les saints et leur sanctuaire à Byzance: textes, images et monuments, Paris 1993, 151–171.
- Tomeković S.*, Les répercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique d'églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse, *Zograf* 12 (1981) 25–42.
- Tomeković S.*, Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine, Paris 2011.
- Tomić O. M.*, Zidno slikarstvo XIII veka u Sopoćanima, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu 2010.
- Tsantēlas G.*, Η λατρεία του αγίου Προκοπίου την περίοδο των Σταυροφόρων και η βιογραφική εικόνα του στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας 27 (2006) 245–257 [*Tsantēlas G.*, Ἐ λατρεία του αγίου Προκοπίου τὴν περίοδο τῶν Σταυροφόρων και ἡ βιογραφικὴ εἰκόνα του στο Πατριαρχεῖο Ἱεροσολυμῶν, Δελτίον τῆς Christianikῆς Archaïologikῆς Etaireias 27 (2006) 245–257].
- Underwood P. A.*, Karye Djami. Volume I. Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes, New York 1966.
- Virsaladze T. B.*, Rospisi Atenskogo Siona, Tbilisi 1984.
- Vitlarski T.*, Bibliografija za crkvata Sv. Pantelejmon – Nerezi, *Likovna umetnost* 12–13 (1985–1986) 83–123.
- Vojvodić D.*, High Medieval Times (1322–1455), ed. *idem, M. Marković*, Artistic Heritage of the Serbian People in Kosovo and Metohija. History, Identity, Vulnerability, Protection, Belgrade 2017, 241–269.
- Vojvodić D.*, Srednjovekovni živopis Žiće, Beograd 2016.
- Vojvodić D.*, Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju, Beograd 2005.
- Vokotopoulos P.*, Ένα άγνωστο Μηνολόγιο με εικονογραφημένα αρχικά: ο κώδιξ 56 της Μονής Λειμῶνος, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας 24 (2003) 171–184 [*Vokotopoulos P.*, Ενα άγνωστο Μένολογιο με εικονογραφημένα αρχικά: ο κώδιξ 56 τῆς Μονῆς Λειμῶνος, Δελτίον τῆς Christianikῆς Archaïologikῆς Etaireias 24 (2003) 171–184].
- Weyl Carr A.*, Icons and the Object of Pilgrimage in Middle Byzantine Constantinople, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002) 75–92.
- Weyl Carr A.*, The Murals of the Bema and Naos: The Paintings of the Late Thirteenth and Fourteenth Centuries, ed. *eadem, A. Nicolaidès*, *Asinou Across Time*, Washington, D. C. 2012, 211–312.
- Zakharova A.*, Images of Saints in the Wall Paintings of Saint Sophia in Kiev, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας [Δελτίον τῆς Christianikῆς Archaïologikῆς Etaireias] 39 (2018) 297–310.
- Živković B.*, Mileševa. Crteži fresaka, Beograd 1992.
- Živković M.*, Najstarije zidno slikarstvo Bogorodičine crkve u Studenici i njegova obnova u XVI veku, doktorska disertacija, Univerzitet u Beograd 2019.

Милош Живковић

Универзитет у Београду – Филозофски факултет

milos.zivkovic@f.bg.ac.rs

СВЕТИ РАТНИЦИ У НЕРЕЗИМА – ПЕРСОНАЛНИ САСТАВ И ДРУГА ЗАПАЖАЊА О ИКОНОГРАФИЈИ

Зидно сликарство Цркве Светог Пантелејмона у селу Нерезима код Скопља, која је 1164. године саграђена средствима византијског аристократе Алексија Анђела Комнина, унука василевса Алексија I (1081–1118), представља, одавно се зна, једно од најзначајних остварења византијског сликарства XII столећа. У новије време, фрескама Нереза посвећене су чак три монографске студије, које су написале Ида Синкевић, Донка Барџијева-Трајковска и Олга

Овчарова. Иако је иконографски програм сликарства Цркве Светог Пантелејмона подробно анализиран у трима поменутиим књигама, његово истраживање се у појединим аспектима може допунити и продубити. У овом раду пажња је посвећена фигурама светих ратника које се налазе у првој зони живописа западног травеја наоса. Том групом нереских светитеља има смисла изнова се позабавити због тога што су о идентитету појединих њених припадника изношена различита мишљења у научној литератури.

Шесторица светих ратника на северном и јужном зиду западног травеја цркве Светог Пантелејмона у Нерезима одавно су тачно идентификовани. Прву зону јужног зида запремају репрезентативне, фронтално постављене фигуре тројице младоликих војника – Ђорђа, Димитрија и Нестора (сл. 1). Као њихови пандани на наспрамном, северном зиду насликани су Свети Теодор Тирон, Теодор Стратилат и Прокопије, чија су тела такође хијератично приказана, али уз нешто израженију варијацију покрета. Готово сви ратници о којима је реч били су, као што је добро познато, најпоштованији у оквиру скупине светих ратника и њихово присуство је било готово обавезно у групним представама припадника те светитељске категорије у средњовизантијској уметности, па и касније. Занимљиво је, истина, да у Нерезима није представљен Свети Меркурије, који је спадао у скупину од шесторице најпоштованијих светих ратника у Византији, нити Свети Јевстатије Плакида, чији је лик у средњовизантијској уметности такође веома често сликан. Уместо неког од поменуте двојице, у нереску групу ратника уврштен је Свети Нестор. Иако његов избор није сасвим уобичајен, није посредни изразита особеност, пошто се лик Светог Нестора у датом програмском контексту појављивао и раније у монументалној уметности византијског света (сл. 3). Штавише, Свети Георгије, Димитрије и Нестор су, осим у Нерезима, и у неколико других храмова XII и XIII века сликани један до другог (Ћефалу, Свети Никола у Касторији, Богородичина црква у Студеници). Коначно, и група светитеља на северном зиду западног травеја наоса уобличена је по моделу који се среће у другим репрезентативним споменицима комнинске монументалне уметности, па и у неким млађим фреско-ансамблима. Двојица Светих Теодора су, тако, заједно са Светим Прокопијем представљени у црквама Касторије (Свети Никола, Свети Врачи), Богородичиној цркви у Студеници и Цркви Светог Николе и Пантелејмона у Бојани.

Поред шесторице светитеља на јужном и северном зиду западног травеја, и неке друге фигуре припадају групи светих ратника. Истина, светитељи о којима је реч нису приказани у војној опреми и са оружјем, већ у туникама и хламидама. Сасвим је могуће да пар мученика на северној страни западног зида (сл. 2) спада у категорију светих ратника. То се, међутим, данас не може поуздано установити јер су њихове представе тешко оштећене. Сасвим је, с друге стране, извесно да у назначену скупину треба убројати двојицу

мученика на јужној половини западног зида (сл. 4 и 5), чији се идентитет може готово сасвим поуздано установити, премда не без извесног напора. Од двојице светих ратника-мученика на јужном делу западног зида лакше је поуздано препознати оног на левој страни. Посреди је представа Светог Артемија, као репрезентативан пример у историјату представљања тог светитеља у средњовизантијској уметности. Колико смо успели да установимо, најстарија представа Светог Артемија у монументалном сликарству сачувана је у Цркви Христа Спаситеља у селу Лагамију, у близини Местије, у Горњој Сванетији, чије се фреске датују у распону од прве четвртине X до прве половине XI века (сл. 6). На тлу Грузије, Свети Артемије је потом насликан и у цркви „Сион“ у Атенију, осликаној у другој половини XI века, можда у деветој деценији (сл. 7). У оба грузинска споменика, светитељ је приказан као војник. Међутим, судећи према расположивој грађи, на другим странама византијског културног простора је тај светитељ све до зрелог XIII столећа приказиван у облику мученика, то јест у туници и хламиди, неретко и са крстом у руци. О томе сведоче његове представе у Светој Софији у Кијеву, Цркви Богородице Форбиотисе у Асину (сл. 8), Светог Николе $\tau\eta\varsigma$ $\Sigma\tau\acute{\epsilon}\upsilon\eta\varsigma$ у близини села Какопетрије (сл. 9), горњој цркви у костурници Манастира Бачкова, храмовима Палерма (Палатинска капела, Марторана), Панагији Крини на Хиосу и Карши килисе у Кападокији. С друге стране, у виду наоружаног војника, у друштву других славних светих ратника, на истакнутим местима у програму, Свети Артемије је приказан у неколико споменика XIII века (Свети Никола у Кинцвисију, Тимотесубани, Бојана, црква Светог Николе $\tau\eta\varsigma$ Ροδίας у Арти, Црква Светог Николе у Манастиру).

О идентитету мученика који је приказан поред Светог Артемија (сл. 5) изнето је неколико претпоставки. Прва је покушала да га препозна Донка Барцијева-Трајковска, сматрајући, на основу физиономије светитеља, да се „са великом сигурношћу може претпоставити“ да је у питању лик Светог Прокопија. Сасвим је, међутим, извесно да је Свети Прокопије насликан на другом месту у Цркви Светог Пантелејмона. У питању је, као што је раније речено, светитељ на северној страни западног травеја, приказан поред двојице Светих Теодора (сл. 2, 10, 12а). Треба, додуше, признати да физиономија Светог Прокопија у Нерезима није сасвим типична. Необично је понајвише то што је његова коса подељена на темену и зачешљана иза ушију, а не коврцава као обично (сл. 11). Такво решење среће се, међутим, и на представи Светог Прокопија у једном другом прворазредном споменику XII века – Палатинској капели у Палерму, у оквиру сегмента мозаичког програма који су после 1143. израдили цариградски уметници (сл. 12б). Сасвим недавно, изнето је мишљење да је, заправо, реч о представи Светог Меркурија. Ни такву идентификацију не сматрамо прихватљивом, из иконографских разлога. Трећа могућност предложена је у најновијој монографији о фрескама Нереза. Њена аутока Олга Овчарова верује да је на западном зиду, поред Светог Артемија, насликан Свети Никита. По нашем

мишљењу, наведена идентификација је најразложнија. Истина, Свети Никита није приказан са стандардним типолошким одликама лика, то јест са валовитом косом раздељеном на темену, као обично (сл. 13). Ипак, тај лик је веома сличан двама примерима једне нешто другачије варијанте његовог „портрета“, на којима је приказан са брковима, кратком брадом и дугачком, коврцавом косом. О томе сведоче недавно објављена бронзана икона из колекције Канелопулу у Атини, која се широко датује у XIII век, као и представа Светог Никите у Цркви Светог Николе у Манастиру, у Мариову, у близини Прилепа (сл. 15).

Осим по типолошким особеностима појединих ликова, група нереских светих ратника заслужује пажњу и по томе што су шесторица њених чланова приказани у облику војника, док су остали одевени у одежде византијских дворских достојанственика. Таква иконографска диференцијација је добро позната из старије византијске уметности. Нарочито су репрезентативне аналогije чувени цариградски триптиси од слоноваче из X века, који се данас чувају у париском музеју Лувр и Museo Sacro della Biblioteca Apostolica у Ватикану, на чијим су бочним крилима приказане фронталне фигуре осморице светих ратника (сл. 16). Па ипак, у време осликавања Нереза је назначена иконографска комбинација била архаизам. У XII веку била је већ увелико заживела пракса да се у првој зони живописа, или на неком другом, мање-више истакнутом месту у храму, представљају поворке наоружаних светих ратника у панцирним оклопима. Међутим, ни у то време групне представе ратника-мртира нису биле сасвим потиснуте. Оне су се местимично појављивале током целог столећа, на различитим подручјима византијског света (Капела Свете Тројице у Куцовендису, Цркве Палерма, Испосница Светог Неофита код Пафоса, Панагија Крина). Најдуже се иконографско решење о коме говоримо задржало у српској уметности. У Србији су, у неколико владарских задужбина XIII века, свети ратници представљани у туникама и хламидама са тавлионима, иако је било могуће да поједини међу њима буду приказани и са оружјем и неким деловима војне опреме. Што се тиче решења који је примењено у Нерезима – комбинације војничких и мученичких представа – најближу аналогију представљају фигуре светих ратника у Цркви Богородице Форбиотисе у Асину, премда оне нису распоређене тако програмски принципијелно и формално ефектно као у Нерезима. У тој су кипарској цркви, уз двојицу Светих Теодора на северном зиду храма насликана, у другој зони, и попрсја светих ратника-мученика Артемија (сл. 8) и Арете. На наспрамном, јужном зиду наоса налази се стојећа, ратничка представа Светог Георгија, обновљена у XIV веку, уз коју је, на истом слоју, насликан Свети Јевстатије Плакида, одевен у тунику са хламидом и са мученичким крстом у десној руци (сл. 17). Као пандан том светитељу, на одговарајућој површини северног зида, на оригиналном слоју сликарства био је приказан Свети Никифор Антиохијски, од чије су представе сачувани само фрагменти, док се фигура Светог Никите Гота, приказаног такође у одежди дворанина, налази у западном травеју наоса.

MICHAEL ALTRIPP
Theologische Fakultät der Universität Greifswald
alta-ripa@t-online.de

DIE REZEPTION TRINITARISCH INTERPRETIERTER TEXTE DES ALTEN TESTAMENTES IN DER BYZANTINISCHEN KUNST

Im Alten Testament gibt es keine direkten Hinweise auf die Trinität bzw. die Dreieinigkeit. Der Artikel behandelt jene Stellen im Alten Testament, die durch die Kirchenväter und die byzantinischen Theologen im Sinne des Trinitäts-Dogmas ausgelegt worden sind und die entsprechende bildliche Umsetzung des Trinitäts-Themas in der byzantinischen Kunst. Bedeutsam ist dabei nicht nur die Undarstellbarkeit des Vaters, sondern auch die Tatsache, daß der alttestamentliche Gott der Dreieinige der Christen ist.

Keywords: Altes Testament, Trinität, Dreieinigkeit, Gott-Vater, Ikonographie

The trinitarian dogma is not mentioned in the Biblical text *expressis verbis*, but there are several passages which were interpreted, especially by the Church Fathers, as hints to the triune God. Most of them are to be found in the Old Testament and were illustrated in Early Christian and Byzantine art. Judging by these monuments, there is a difference between the Byzantine and the Western iconography. Whereas the artists in the West obviously had no qualms about depicting God as three persons, the Byzantines found other solutions to avoid the portrayal of God the Father, while showing that the God of the Old Testament is the Triune God of the Christians.

Keywords: Old Testament, Trinity, Triunity, God Father, Iconography

Die Bibel kennt keine Trinitäts-Lehre, vielmehr wird aus der Nennung der drei Hypostasen eine dreieinige Gottheit erschlossen.¹ Das gilt mit Bezug auf das Neue Testament insbesondere für den Tauf-Bericht (Mt 3,16–17; Mk 1,10–11; Lk

¹ I. Ortiz de Urbina, Nizäa, 79ff. u. 207ff.

3,21f.; Joh 1,32–34) sowie für den Missionsbefehl (Mt 28,16ff.; Mk 16,15), der auf die Taufe zurückverweist.

Tatsächlich werden im Tauf-Bild die drei Hypostasen deutlich durch die Hand (Vater), die Taube (Geist) und Jesus selbst (Sohn) repräsentiert.² Die Darstellung des Missionsbefehls³ bietet hingegen keine Wiedergabe der Trinität, vielmehr wird sowohl in der westlichen als auch in der östlichen Kunst des Mittelalters Gott zwischen zwei Sechser-Gruppen mit Aposteln wiedergegeben.

Generell ist für die bildliche Umsetzung des Trinitäts-Themas das Alte Testament – zumindest durch die Exegese der Kirchenväter – wesentlich ergiebiger.⁴

Im Folgenden sollen jene Stellen aus dem Alten Testament besprochen werden, die als Hinweis auf die Dreieinigkeit verstanden und entsprechend bildlich umgesetzt worden sind.

Auch im AT fehlen – wie erwähnt – explizite Hinweise auf die Trinität. Allerdings gibt es zwei Stellen, in denen die Verwendung von Singular- und Plural-Formen im Sinne einer Trinität gedeutet worden sind.

Das betrifft Gen 18,9–10, wo der Besuch der drei Männer bei Abraham geschildert wird. Dort wechseln der hebräische sowie der Vulgata-Text (*dixerunt – dixit*) und ihnen folgend auch Luther (*sprachen sie bzw. sprach er*) zwischen Plural und Singular. Interessanterweise ist dies jedoch in der Septuaginta (9 *Ἐἶπεν δὲ πρὸς αὐτὸν [...]*, 10 *εἶπεν δὲ Ἐπαναστρέφω ἥξω πρὸς σὲ [...]*) nicht der Fall. Daraus wird deutlich, daß der Wechsel im Gebrauch von Plural und Singular alleine nicht entscheidend gewesen ist. Bestimmend war eher die Tatsache, daß für die drei Personen der Singular verwendet worden ist.

Die Text-Stelle jedenfalls konnte den Anlaß dafür bieten, die Dreiheit als Einheit aufzufassen. Dennoch ist diese Passage nicht von Anbeginn trinitarisch, sondern zunächst angelogisch und dann in einem weiteren Schritt christologisch verstanden worden. Erst im 5. Jh. fand eine trinitarische Interpretation Verbreitung und setzte sich schließlich durch.⁵

² Stellvertretend für diese Bild-Formel, die bereits auf die frühchristliche Zeit zurückgeht, sei verwiesen auf die Darstellung von Leonardo da Vinci aus den 1470er Jahren in der Galleria degli Uffizi in Florenz (*R. Bartoli*, *Lo sguardo degli angeli*, 60).

³ Vgl. für den Westen die Elfenbein-Tafel aus der Zeit um 970, Cleveland Museum of Art in Cleveland (*A. Goldschmidt – K. Weitzmann*, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen*, Kat. nr. 100) sowie für den Osten jene Elfenbein-Tafel aus der ersten Hälfte des 10. Jhs. im Louvre in Paris (*M. C. Bianchini* [Hrsg.], *BYZANCE*, Kat. nr. 158). Im Gegensatz zum Westen begegnet das Thema in Byzanz auch in der Monumental-Kunst und konzentriert sich hier auf drei Denkmäler in Kappadokien, von denen sich jenes in Çavuşin aus dem Jahre 964/5 (*M. Restle*, *Die byzantinische Wandmalerei*, Abb. 323f.) am besten erhalten hat.

⁴ Vgl. *M. W. Bates*, *The Birth of the Trinity*; *B. Studer*, *Durch Geschichte zum Glauben*.

⁵ Vgl. *G. Beneviseh*, *Maximus Confessor's Interpretation*; *B. G. Bucur*, *The Early Christian Reception of Genesis 18*; *L. Thunberg*, *Early Christian Interpretations of the Three Angels*.

Entsprechend findet diese Deutung in der frühchristlichen Ikonographie noch keinen Niederschlag. Stattdessen wird die geschilderte Begebenheit ganz neutral wiedergegeben: In der römischen Katakombe Via Latina⁶ (Kammer B, 1. H. 4. Jh.) sitzt Abraham zur Linken, während die drei Männer in kleinerer Figur auf einer Art Fels nebeneinander ihm gegenüber stehen und jeweils die Rechte erhoben haben. Hiermit wird die Begrüßung wiedergegeben, die sich auch im zweizonigen Bild der Kirche S. Maria Maggiore⁷ in Rom (432–440) findet. Dort ist sie im oberen Bild-Feld zu sehen (wobei Abraham nicht sitzt, sondern heraneilt), während im unteren das später kanonische Formular vorgeprägt ist: die drei nimbierten Männer sitzen hinter einem Tisch, während Abraham von links Speisen heranträgt; links davon erscheint Abraham ein zweites Mal und spricht dort zu Sara, die – hinter einem Tisch stehend – drei Brot-Laiber zubereitet. Hinter ihr befindet sich das Haus (eigentlich τὴν σκηνήν, das Zelt [Gen 18,6]) der beiden. Auffällig bei dieser Wiedergabe ist jedoch, daß der mittlere der drei in isokephalischer Ordnung gegebenen Männer⁸ durch eine ihn hinterfangende Mandorla herausgehoben wird. Den Hintergrund könnte die erwähnte christologische Exegese bieten, die auch in der späteren Philoxenia mitschwingen mag, bei der der mittlere Engel – wie bei der Wiedergabe im Johannes-Kloster auf Patmos⁹ aus dem 12. Jh. oder auch in der Hg. Triada von Kranidi¹⁰ (1244) (Abb. 1) – eindeutig als Christus verstanden werden muß.

Spätestens seit dieser Zeit beginnt sich das Motiv der drei hinter einem Tisch sitzenden nimbierten Männer, die im Mittelalter durchgängig zu Engeln (im Text eigentlich ἄνδρες [Gen 18,2]) werden, zu verselbständigen; anfänglich sind Abraham und Sara noch links (Abrahams-Teppich, M. 12. Jh., Domschatz, Halberstadt)¹¹ oder hinter dem Tisch (Philoxenia-Ikone, 16. Jh., Benaki-Museum, Athen)¹² ergänzt, wobei die beiden äußeren Engel in der ostkirchlichen Tradition an die Tisch-Seiten wechseln; aber bereits bei der berühmten Ikone der Heiligen Dreieinigkeit (Троица) des Andrej Rublëv,¹³ die auf die Zeit um 1411 datiert und in der Tretjakov-Galerie in Moskau aufbewahrt wird, reduziert sich das Bild auf die drei Engel, die an einem Tisch – der einem Block gleicht – sitzen. Auf dem „Tisch“ steht ein Kelch; an der Front des „Tisches“ ist eine Einlassung (für Reliquien?) zu erkennen, so daß der vermeintliche Tisch die Anmutung eines Altares erhält. Der Mahl-Gedanke, der sich ursprünglich durch das Bringen der Speisen ausdrückte, erhält so eine eucharistische Konnotation. Auf das Mahl verweist auch die griechische Bezeichnung, „Philoxenia“

⁶ L. Kötzsche-Breitenbruch, Die neue Katakombe, Tf. 6.

⁷ M.-B. von Stritzky, Die Darstellung der Philoxenie.

⁸ Wodurch deren wesentliche Gleichwertigkeit zum Ausdruck gebracht werden soll.

⁹ E. Kollias, Patmos, 17 u. Abb. 8.

¹⁰ S. Kalopissi-Verti, Die Kirche der Hagia Triada, Tf. 19.

¹¹ A. Preiß, Der Abraham-Engel-Teppich (2002); dies., Der Abraham-Engel-Teppich (2006), hier Abb. 1.

¹² D. Photopoulos – A. Delivorrias, Greece at the Benaki Museum, Taf. 446–447.

¹³ L. Müller, Die Dreifaltigkeitsikone.

Abb. 1: Kranidi, Hg. Triada

(Gastfreundschaft) für diesen Bild-Typus, für den sich zwei Unter-Gruppen unterscheiden lassen: die eine, bei der alle drei Personen bzw. Engel unterschiedslos wiedergegeben werden und die andere („hierartige“), bei der die mittlere Person (bzw. Engel) besonders herausgehoben wird¹⁴ (durch z.B. eine größere Gestalt und ein andersfarbiges Gewand [Maria-Kapelle, 12. Jh., Johannes-Kloster, Patmos]¹⁵ oder einen Kreuz-Nimbus [Süd-Wand, 1244, Hagia-Triada-Kirche, Kranidi;¹⁶ Abb. 1])

Aus dieser Abrahams-Geschichte, aus der sich in Ost und West eine vergleichbare Bild-Tradition entwickelt hatte, hat sich somit im ostkirchlichen Bereich ein eigenständiges Trinitäts-Bild herauskristallisiert. Dieses tritt zumeist nur bei entsprechenden Dedikationen an die Trinität (vgl. Kranidi¹⁷ [Abb. 1]) oder – besonders in kretischen Kirchen häufiger – an der Ostwand (vgl. Triumph-Bogen, E. 14. Jh., Soterias-Christos-Kirche¹⁸, bei Potamies), in äthiopischen Kirchen dagegen fast durchweg an der West-Seite des Maqdas/Makedes¹⁹ (Heiligtum) auf. Die Verbindung mit dem Triumph-Bogen, d.h. dem Ort oberhalb des Altares bzw. dem Maqdas könnte auch eine Interpretation des Bildes im Sinne der Inkarnation nahelegen, wie sie bereits von Kyrillos von Jerusalem²⁰ mit Blick auf die Abendmahl formuliert worden ist. Denn an dieser Stelle stoßen das als Himmel aufgefaßte Bema an den als Erde verstandenen Naos²¹.

Auch der Westen hat einen eigenständigen Trinitäts-Typus entwickelt²². Dieser illustriert im Psalter (um 1240, Privat-Besitz Sir S. Cockerell²³, Cambridge, fol.11r) Ps 109,1 (Dixit Dominus Domino meo sede a dextris meis) und zeigt zwei thronende Personen, die wie gespiegelt identisch gestaltet sind: mit Buch in der äußeren Hand, bärtig und mit langen Haaren, der Kopf von einem Kreuz-Nimbus hinterfangen; zwischen beiden Köpfen eine nach oben gerichtete Taube. Varianten (Petrus Lombardus, Libri Sententiarum, um 1200, Bibliothèque Royale²⁴, Brüssel, Ms 470, fol.4r) zeigen die Taube abwärts gerichtet, wobei ihre Flügel die Köpfe der beiden Thronenden umschließen, wodurch ganz offensichtlich das filioque zum Ausdruck

¹⁴ Vgl. hierzu auch die oben bereits angesprochene Wiedergabe in der Sta. Maria Maggiore in Rom.

¹⁵ Vgl. Anm. 9.

¹⁶ Vgl. Anm. 10.

¹⁷ Ebd.

¹⁸ Chr. Ranoutsaki, Die Fresken der Soterias Christos-Kirche, Abb. 7.

¹⁹ Vgl. die Kirche in Debre Tsahai Kuskam (18. Jh.) (E. Bruno, I restauri di Sandro Angelini, 92–94; W. Raunig [Hrsg.], Das christliche Äthiopien, 147f. u. Abb. 216).

²⁰ Κατήχησις Φωτισομένων, XII,16; Text: PG 33,744A bzw. P. K. Chrestou, Κατήχησις φωτισομένων, 394 (Ὁ παρὰ τῷ Ἀβραάμ φαγών Κύριος, καὶ παρ’ ἡμῖν ἔφαγε); Übers.: Der Herr, welcher bei Abraham gegessen hatte, er aß auch bei uns. (Ph. Haeuser, Katechesen an die Täuflinge, 126).

²¹ Vgl. M. Altripp, Das Bema.

²² Vgl. u.a. F. Boespflug, Dreifaltigkeitsbilder.

²³ W. Braunfels, Die hl. Dreifaltigkeit, Abb. 34.

²⁴ Ebd., Abb. 35.

Abb. 2: Souskia (bei), Palaia Enkleistra

gebracht werden soll, d.h. die westliche Lehre vom Ausgang des Hl. Geistes nicht nur aus dem Vater, sondern „auch aus dem Sohn“²⁵. Daher wird verständlich, warum dieser Bild-Typus – mit Ausnahmen und in Variation z.B. in der Palaia Enkleistra bei Souskia auf Zypern (15. Jh.)²⁶ (Abb. 2) – keinen Eingang in die byzantinische Kunst gefunden hat (anders als der sog. „Gnadenstuhl“²⁷, dessen Bezeichnung zwar durch die abweichende lutherische Übersetzung von *ἱλαστήριον* in Ex 25,17 mit dem AT verknüpft worden ist, aber eigentlich mit dem alttestamentlichen Text nichts zu tun hat, sondern sich als Illustration zum *Te igitur* [Missale, um 1120, Bibliothèque municipale, in Cambrai²⁸, Ms 234, fol. 2r] entwickelt hat).

Eine weitere Darstellung, bei der der Plural im Text von Bedeutung ist, tritt nur in der frühchristlichen Zeit auf, wird aber weder weitergeführt, noch von der Forschung uni sono gedeutet. Sie betrifft die Erschaffung Evas aus der Seite Adams, wozu es im Text bei Gen 2,18 heißt: „Καὶ εἶπεν κύριος ὁ θεός Οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον· ποιήσωμεν αὐτῷ βοηθὸν κατ’ αὐτόν.“ („Er sprach ..., laßt uns

²⁵ Vgl. A. E. Sicienski, *The filioque*; Chr. Schabel, *Pope, Council and the Filioque*.

²⁶ A. Stylianou – J. A. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, Abb. 237.

²⁷ Vgl. F. Buchheim – Christian Schütz, *Der Gnadenstuhl, 1984*; G. Neumann, *Die Ikonographie des Gnadenstuhls*.

²⁸ Braunfels, *Die hl. Dreifaltigkeit* (vgl. Anm. 23), Abb. 38.

Abb. 3: Arles, Musée archéologique, sog. „Dogmatischer Sarkophag“

machen“). Zwei Darstellungen dazu gibt es: die eine (sog. „Dogmatische Sarkophag“, 2.V. 4. Jh., Museo Pio Cristiano,²⁹ Rom) zeigt drei bärtige Männer, von denen einer thront und die Rechte im Rede-Gestus erhoben hat, während ein zweiter seine Rechte auf einer unterlebensgroßen Figur ruhen läßt; zu Boden liegt eine ebenfalls kleine Figur; hinter dem Thronenden steht der dritte Mann; die zweite Darstellung (sog. „Dogmatische Sarkophag“, um 325, Musée Départemental Arles Antique,³⁰ Arles [Abb. 3]) weicht von der ersten darin ab, daß die kleine liegende Figur nun steht und von einem vierten bärtigen Mann herangeführt wird. Dieser vierte Mann gab den Anlaß dazu, an der Interpretation der ansonsten identischen Wiedergabe als Trinität zu zweifeln,³¹ was allerdings unbegründet ist. Denn die Darstellung auf dem Denkmal von Arles stellt eine Kontamination zweier Bild-Themen dar: die Erschaffung Evas und das Zusammenführen von Adam und Eva.

In allen übrigen Darstellungen der Erschaffung Evas (Winchester Bible, nach 1160, Winchester, Kathedrale, fol. 5r³²) wird nur eine Person – in der Regel mit

²⁹ G. Koch, Frühchristliche Sarkophage, Abb. 46; vgl. auch: J. Engemann, Zu den Dreifaltigkeitsdarstellungen.

³⁰ Koch, Sarkophage (vgl. 29), Abb. 48.

³¹ Vgl. J. Engemann, Deutung und Bedeutung, 62ff.

³² C. Donovan, Winchester Bible, fig. 5.

Abb. 4: Psacha, Hg. Ioannes Kalybites

Kreuz-Nimbus – wiedergegeben. Eine solche Person – oft alt, bärtig und mit Kreuz-Nimbus – wird in der byzantinischen Ikonographie zumeist als Ὁ Παλαιός τῶν ἡμερῶν³³ (Der Alte der Tage) betitelt (Abb. 4). Diese Bezeichnung geht auf Dan 7,9 zurück. Dort heißt es: „ἐθεώρουν ἕως ὅτε θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο“ (ich sah, wie Throne aufgestellt waren, und der Alte der Tage saß dort). Oft wird der „Alte der Tage“ mit einem Bild des – jungen – Emmanuel³⁴ kombiniert (in den Apsiden der beiden Apsisnebenräume, 2. H.13. Jh., Hg. Nikolaos in Hagios Nikolaos bei Monembasia³⁵); in der Peribleptos-Kirche in Mystras³⁶ (nördlicher Apsisnebenraum; M.14. Jh. [Abb. 5]) wird er jedoch in der Kalotte wiedergegeben zusammen mit einer Taube zu seinen Füßen und unter beiden an der Rückwand der Christus als Hierarch am Altar. Dadurch entsteht ein Trinitätsbild sui generis, das einen liturgisch-kosmologischen Kontext eröffnet. Damit wird darüber hinaus deutlich, daß der Alte der Tage nicht nur auf Gott-Vater bezogen werden darf, sondern daß in ihm zumindest

³³ Vgl. Cambridge, University Library, MS Dd. 9.69, fol. 139r (1297) (*D. Buckton, Byzantium*, 195) oder Hg. Ioannes Kayvites in Psachna auf Euboia (1245) (*M. M. Emmanouel, Die Fresken der Kirche des Hosios Ioannes Kalybitis*, Abb. 2 [Abb. 4]).

³⁴ Vgl. Jes 7,14 u. Mt 1,23: „Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσουσιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ“ (Siehe, eine Jungfrau wird schwanger sein und einen Sohn gebären, und sie werden ihm den Namen Immanuel geben).

³⁵ *N. B. Drandakes, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου*, 40f. u. Abb. 2.

³⁶ *M. Emmanouel, Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, Abb. 4 u. 5.

Abb. 5: Mystras, Peribleptos-Kirche

auch die Hypostase des Sohnes (vgl. Kreuz-Nimbus) angedeutet ist (was natürlich auch seinen Grund darin hat, daß Gott-Vater anders nicht darstellbar wäre).³⁷

Das Gleiche gilt für den sog. „Pantokrator“ (παντοκράτορας), der bei Hiob 5,17, 2 Makk 18,8 und 3 Makk 6,2 genannt wird und dort mit „Allmächtiger“ zu übersetzen ist. Der Titel stammt von dem alttestamentlichen Gott und wird in der byzantinischen Ikonographie immer auf Christus bezogen. Daß damit aber mehr als nur der Christus im Sinne des Sohnes gemeint ist, wird deutlich, wenn wir den Pantokrator inmitten der – ansonsten in Byzanz unüblichen – Hierarchien thronen sehen (1610, Episkope-Kirche, Aigina, Paliachora).³⁸

³⁷ Vgl. *Th. Nikolaou*, „Du sollst dir kein Gottesbild machen“.

³⁸ *N. K. Moutsopoulos*, *Η Παλαχώρα της Αιγίνης*, 139.

Im „Alten der Tage“ sowie im „Pantokrator“ durchdringen sich – fast im Sinne der Perichorese³⁹ – die beiden Hypostasen des Vaters und des Sohnes und lassen in nuce den Geist mit anklingen. Diese Tatsache wird bei Gen 1,26 überdeutlich: καὶ εἶπεν ὁ θεός: Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν. Wie bei Gen 18:9,⁴⁰ wo drei Männer von sich im Singular sprechen, spricht hier der eine Gott von sich im Plural. Das bedeutet, daß der nimbierte – einzelne – Schöpfer in der Bible moralisée (13. Jh., Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Cod. 2554, fol. 1v)⁴¹ im Sinne der Trinität gedeutet werden darf, wofür Joh 14,9 (ὁ ἑώρακώς ἐμὲ ἑώρακεν τὸν πατέρα; wer mich gesehen hat, hat den Vater gesehen) einen starken Anhalt bietet. Davon ausgehend dürfen wir diese Interpretation auch bei allen anderen Bildern voraussetzen, die Gott bei seinem Schöpfungs-Akt zeigen. Bestätigt wird die Annahme durch jene seltenen Beispiele, bei denen drei „personae“ an der Schöpfung beteiligt sind. Dies ist z.B. in einer Miniatur der Fall (vgl.: um 1140, Stiftsbibliothek, Michaelbeuren, Cod. perg. 1, fol. 6v),⁴² bei der jeweils drei Personen den Schöpfer während der ersten fünf Tage repräsentieren; für den sechsten Tag allerdings ist nur eine Figur wiedergegeben; sie steht dem sitzenden Adam gegenüber und spricht mit ihm (beide erheben die Rechte), während Eva zur Linken Adams ebenfalls sitzt.

Für eine weitere, in der ostkirchlichen Ikonographie wirksam gewordene alttestamentliche Bezeichnung kann Gleiches gesagt werden. Bei Ex 3,14 spricht Gott aus dem Dornbusch zu Mose: Ἐγώ εἰμι ὁ ὢν (Ich bin, der ich bin.). Dieser Titulus findet sich häufig bei Christus-Darstellungen auf Ikonen (vgl. Christus-Ikone des Malers Jovan, 1394, Nationalgalerie, Skopje)⁴³ und wird dort so verteilt, daß das Omikron in der oberen, das Omega in der linken und das Ny in der rechten Kreuz-Haste zu lesen ist. Zusätzlich wird hier eine weitere Inschrift auf beiden Seiten des Kopfes angebracht: OCW – TH[P], darunter: KAIZWO – ΔWTH[C] (Der Erlöser und Lebensspender). Durch diese Ergänzung im Nimbus wird deutlich gemacht, daß der Gott des Alten Testaments zugleich auch der des Neuen Testaments ist, wodurch beide biblischen Bücher heilsgeschichtlich miteinander verbunden sind.

Schließlich ist noch auf das Bild der Hetoimasia einzugehen, das seine Grundlage in dem Psalm 9,8⁴⁴ hat, wo es heißt: καὶ ὁ κύριος εἰς τὸν αἰῶνα μένει, ἡτοιμάσεν ἐν κρίσει τὸν θρόνον αὐτοῦ (Der Herr aber bleibt ewiglich, er hat seinen Thron bereitet zum Gericht). Zwar wird der Gott des Jüngsten Gerichtes immer als einzelne Person wiedergegeben, aber in einem singulären Bild, in dem Gabriel mit der Verkündigung beauftragt wird (1. D.12. Jh., Vatikan, Vat. gr.1162,

³⁹ E. Durand, La périchorèse des personnes divines.

⁴⁰ Siehe oben.

⁴¹ Chr. Tico Seifert – G. Siebert (Hrsg.), Bible moralisée, 8–36 u. Abb. 1; R. Haussherr, Bible moralisée, 36.

⁴² W. Cahn, Die Bibel in der Romanik, Abb. 116.

⁴³ K. Weitzmann u.a., Die Ikonen, Freiburg ²1984, 192.

⁴⁴ Vgl. auch die Psalmen 88/89:15 sowie 102/103:19.

Abb. 6: Mystras, Hg. Demetrios

fol. 113v),⁴⁵ sehen wir alle drei Hypostasen auf einem Thron sitzen. Daß der Thron der Hetoimasia zumindest in einigen Fällen auch eine trinitarische Konnotation besitzt, beweist die entsprechende Wiedergabe im Sanktuariums-Gewölbe der Hagios Demetrios in Mystras⁴⁶ (um 1270) (Abb. 6). Dort schwebt über dem leeren Thron eine Raute, die in sich ein Buch, einen Kelch sowie die Taube einschließt; dahinter ragt das Kreuz mit zwei Querarmen und angelehnten Leidenswerkzeugen auf. Hierdurch wird deutlich nicht nur der Thron Gottes (= des Vaters), sondern auch der Sohn (= Kreuz) sowie der Geist (= Taube) nicht nur mitgemeint, sondern deutlich wiedergegeben.

Alttestamentliche Texte bieten somit eine breite Grundlage für unterschiedliche Darstellungen in der byzantinischen Kunst, die mit der Trinitäts-Lehre in Verbindung stehen. Bedeutsam ist dabei nicht nur die Undarstellbarkeit des Vaters, sondern auch die Tatsache, daß der alttestamentliche Gott der Dreieinige der Christen ist.

⁴⁵ K. Linardou, "Reading Two Byzantine Illustrated Books (war mir nicht zugänglich); I. Hutter – P. Canart, *Das Marienhomiliar*, 60–62.

⁴⁶ G. Marinou, *Άγιος Δημήτριος*, Abb. 43α; H. Torp, *A Consideration of the Wall-Paintings*, 78f. u. Fig. 10.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Kyrrillos von Jerusalem, Κατήχησις Φωτιζομένων [Katēchēsis Fōtizomenōn], ed. P. K. Chrestou, Thessalonike 1994 (Übers.: Ph. Haeuser, Katechesen an die Täuflinge, Kempten 1922)

Λιτεράτυρα – Secondary Works

- Altripp, M., Das Bema als Ort des Himmels, Ostkirchliche Studien 70 (2021) 301–311.
- Bartoli, R., Lo sguardo degli angeli. Verrochio, Leonardo e il „Battesimo di Cristo“, Mailand 1998.
- Bates, M. W., The Birth of the Trinity. Jesus, God, and Spirit in New Testament and Early Christian Interpretations of the Old Testament, Oxford 2016.
- Benevich, G., Maximus Confessor's Interpretation of Abraham's Hospitality in Genesis 18 and the Preceding Orthodox Tradition, *Scrinium* 12 (2017) 42–52.
- Bianchini, M.C., (Hrsg.), BYZANCE. L'art byzantin dans les collections publiques françaises. Ausstellungskatalog, Paris 1992.
- Boespflug, F., Dreifaltigkeitsbilder im späten Mittelalter, Paderborn 2001.
- Braunfels, W., Die hl. Dreifaltigkeit, Düsseldorf 1954.
- Bruno, E., I restauri di Sandro Angelini in Etiopia, Venedig 2017.
- Buchheim, F. – Christian Schütz, Der Gnadenstuhl. Darstellung der Dreifaltigkeit, Würzburg 1984.
- Buckton, D., Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections, London 1994.
- Bucur, B. G., The Early Christian Reception of Genesis 18: From Theophany to Trinitarian Symbolism, *Journal of Early Christian Studies* 23 (2015) 245–272.
- Cahn, W., Die Bibel in der Romanik, München 1982.
- Drandakes, N. B., Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Αγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 9 (1977–79) 35–62.
- [Drankdakes, N.B., Οι toichographies tou Agiou Nikolaou ston Agio Nikolao] Monembasias, Deltion tēs Christianikēs Archaialogikēs Hetaireias 9 (1977–79) 35–62]
- Durand, E., La périchorèse des personnes divines. Immanence mutuelle. Réciprocité et communion, Paris 2005.
- Emmanouel, M. M., Die Fresken der Kirche des Hosios Ioannes Kalybites auf Euböia, *Byzantino-Slavica* 52 (1991) 136–144.
- Emmanouel, M., Το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθολικού της μονής περιβλεπτού στον Μυστρά και το ζήτημα του κτήτορα, B. Katsaros – A. G. Tourta (Hrsg.), Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλος, Athen 2014, 407–416.
- [Emmanouel, M., Το eikonographiko programma tou katholiku tēs monēs peribleptou ston Mystra kai to zētēma tou ktētora. B. Katsaros – A. G. Tourta (Hrsg.), Aphierōma ston akadēmaikos Panagiotē L. Bokotopoulos, Athen 2014, 407–416]
- Engemann, J., Zu den Dreifaltigkeitsdarstellungen der frühchristlichen Kunst, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 17 (1974) 157–172.
- Engemann, J., Deutung und Bedeutung frühchristlicher Bildwerke, Darmstadt 1997.
- Goldschmidt, A., – K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen, 2. Bd., Berlin 1979.
- Haussherr, R., Bible moralisée. Codex Vindobonensis 2554 der Österreichischen Nationalbibliothek, Graz 1992.

- Hutter, I. – Canart, P., Das Marienhomiliar des Mönchs Jakobus von Kokkinobaphos. Codex Vaticanus graecus 1162. Einführung, Stuttgart 1991.
- Kalopissi-Verti, S., Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244), München 1975.
- Koch, G., Frühchristliche Sarkophag, München 2000.
- Kötzsche-Breitenbruch, L., Die neue Katakomben an der Via Latina in Rom, Münster 1976.
- Kollias, E., Patmos, Athen 1986.
- Linardou, K., „Reading Two Byzantine Illustrated Books: The Kokkinobaphos Manuscripts (Vaticanus graecus 1162, Parisinus graecus 1208) and Their Illustrations“ (Ph.D. Dissertation; University of Birmingham, 2004).
- Marinou, G., Άγιος Δημήτριος, η Μητρόπολη του Μυστρά, Athen 2002.
[Marinou, G., Agios Dēmētrios, ē Metropolitē tou Mystra, Athen 2002]
- Moutsopoulos, N. K., Η Παλαρχώρα της Αιγίνης, Athen 1962.
[Moutsopoulos, N. K., E Palēarchōra tēs Aiginēs, Athen 1962]
- Müller, L., Die Dreifaltigkeitsikone des Andréj Rubljów, München 1990.
- Neumann, G., Die Ikonographie des Gnadenstuhls, Diss. Berlin 1953.
- Nikolaou, Th., „Du sollst dir kein Gottesbild machen“. Die Undarstellbarkeit Gottes bzw. der Heiligen Trinität, Orthodoxes Forum 15 (2001) 5–15.
- Ortiz de Urbina, I., Nizäa und Konstantinopel, Mainz 1964.
- Photopoulos, D. – Delivorrias, A., Greece at the Benaki Museum, Athen 1997.
- Preiß, A., Der Abraham-Engel-Teppich im Domschatz zu Halberstadt, Halle 2002.
- Preiß, A., Der Abraham-Engel-Teppich im Domschatz zu Halberstadt. Aufhängungsort und Bildprogramm, M. Altripp (Hrsg.), Architektur und Liturgie, Wiesbaden 2006, 251–264.
- Ranoutsaki, Chr., Die Fresken der Soteras Christos-Kirche bei Potamies. Studie zur byzantinischen Wandmalerei auf Kreta im 14. Jh., München 1992.
- Raunig, W., Das christliche Äthiopien. Geschichte, Architektur, Kunst, Darmstadt 2005.
- Restle, M., Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, Bd.3, Recklinghausen 1967.
- Schabel, Chr., Pope, Council and the Filioque in Western Theology, 1274–1413, Leiden 2015.
- Siecienski, A. E., The filioque: history of a doctrinal controversy, Oxford 2010.
- Sorc, C., Entwürfe einer perichoretischen Theologie, Münster 2005.
- von Stritzky, M.-B., Die Darstellung der Philoxenie an der südlichen Langhauswand von Santa Maria Maggiore in Rom, Römische Quartalschrift 93 (1998) 200–214.
- Studer, B., Durch Geschichte zum Glauben: zur Exegese und zur Trinitätslehre der Kirchenväter, Rom 2006.
- A. Stylianou – Stylianou, J. A., The Painted Churches of Cyprus, Nikosia 1997.
- Thunberg, L., Early Christian Interpretations of the Three Angel's in Gen. 18, Studia Patristica 7 (1966) 560–570.
- Tico Seifert, Chr. – Siebert G., Bible moralisée. Prachthandschriften des Hohen Mittelalters. Gesammelte Schriften von Reiner Hausscherr, Petersberg 2009.
- Torp, H., A Consideration of the Wall-Paintings of the Metropolis at Mistra, J. O. Rosenqvist (Hrsg.), Interaction and isolation in late Byzantine culture. Papers read at a colloquium held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1–5 Dec. 1999, Stockholm 2004, 70–88.
- Weitzmann, K., u.a., Die Ikonen, Freiburg 1984.

Michael Altripp

Theologische Fakultät der Universität Greifswald
alta-ripa@t-online.de

THE RECEPTION OF THE OLD TESTAMENT PASSAGES INTERPRETED ACCORDING TO THE TRINITARIAN DOGMA IN BYZANTINE ART

There are no direct references in the Old Testament to the Trinity or the Trinity. It is only in the New Testament that the Father, the Son and the Holy Spirit are mentioned together in the account of the Baptism and the Great Commission. This paper discusses the passages in the Old Testament that were interpreted by the Church Fathers and Byzantine theologians as referring to the Trinitarian dogma. In Gen 18:9–10, the Vulgate text switches between the singular and plural form. The Septuagint uses the singular form although it is connected to the three Persons of the Trinity. In the beginning, the men of Gen 18:9–10 were understood as angels, but from the 5th century onwards the change of singular and plural gave rise to a Trinitarian interpretation. An iconographical example for the angelological understanding can be found in the Chamber B of the Via Latina catacomb in Rome and for the Trinitarian interpretation in Santa Maria Maggiore in Rome, where the man in the middle is depicted with a nimbus. Gen 18:9–10 was also the source for the iconographical theme of the Philoxenia, where we can distinguish a version with three persons or angels depicted without any differences so that none of the figures can be identified; and in a second version, the figure flanked by the two others has a halo to distinguish it from them. The Philoxenia is often to be found near the sanctuary, at the triumphal arch – for example in many Cretan churches – or at the western wall of the Maqdas/Makedes (= sanctuary) of Ethiopian churches. The connection between the Philoxenia and the altar is obvious, but a second argument can explain its location: Cyril of Jerusalem says that the Lord who has taken a meal with Abraham has also sat together with us for a meal. This can be interpreted as a reference to the incarnation which took place when Christ came down from heaven and became human on earth. In the spatial structure of a church, heaven is symbolized by the sanctuary and the world by the naos. The incarnation takes place where the sanctuary (heaven) adjoins the naos (world). In Western art, the Trinity often shows only God the Father and the Son whereas the Holy Ghost is represented as a dove. A famous example can be found in the manuscript of Petrus Lombardus in Brussels, where the dove swoops downward so that its wings embrace the heads of the Father and Son. There can be no doubt that this is a visualization of the *filioque*. In the Septuagint version of Gen 2:18, the Lord speaks of himself in the plural form (e.g., Gen 18:9–10) when he says: “Let us make (ποιήσωμεν) a help meet for him”. This creation of Eve is illustrated in two so-called “Dogmatic Sarcophagi” in Rome and in Arles (the latter with the addition of the introduction of Eve). Dan 7:9 mentions the Ancient of Days, who can be found in many Byzantine churches. In connection with either Christ and/or the dove (as in the Peribleptos church in Mystras) this Ancient is part of a Trinitarian theme. Also, the Pantocrator (Job 5:17; 2 Macc 18:8; 3 Macc

6:2) carries the meaning of the whole Trinity, which can be seen in the Episkopi church in Paliachora on Aegina, where the post-Byzantine frescoes show him sitting above the hierarchies. This reduction of the Trinity to the one person of Christ also appears in the Bible Moralisée in Vienna, where Christ, on the behalf of God-Father and the Trinity, creates the world. But also, the inscription "I am who I am" (see Ex 3:14, where the Lord speaks to Moses from a thorn bush) in the halos of Christ brings together the Father and the Son and, in so doing, connects not only the God of the Old Testament with the one of the New Testament but can also be understood in the sense of the Trinity despite the missing Holy Ghost. The concrete meaning is established by the context. The Hetoimasia (Ps 9:8) can be a Trinitarian theme, too, as we can see in the Hg. Demetrios in Mystras. Many images that have as a source a text from the Old Testament can be interpreted either by the relevant text or by the iconographical details in the sense of the Triune God.

Zbornik radova Vizantološkog instituta
(ZRVI)

Obligatory guidelines for submitting an article

1. Articles should be submitted in electronic form as a Microsoft Word document (.doc, .docx, .rtf). Please make sure to use Unicode fonts. Font size: 12 points (for tables as well). Line spacing: 1, 5. Illustrations: photos or drawings 12.8 × 19 cm – drawing min. 600 dpi or ppi (= pixels/inch), photo min. 300 dpi.
2. Every article should contain at the beginning an abstract in English (between 100 and 300 words), and also in the language of the main text, if the article is not in English (common languages in Byzantine Studies are accepted) and approximately 5 keywords for each abstract in corresponding languages, and a summary in English at the end of the text.
3. At the end of an article a List of references should be added, comprising two parts (Primary sources, Secondary works), in alphabetical order, containing **full** titles and pages.

Primary sources: author and title of the work, editor (*italics*), place and year of publication.

Example:

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22), Berlin – New York 1983.

Secondary works:

- a) Books and monographs: author (*italics*), title, place and year of publication.

Example:

Mavromatis L., La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin, Thessalonique 1978.

- b) Articles in journals: author (*italics*), title, journal (full title), volume, year of publication, pages.

Example:

Radić R., Vizantijski vojskovođa Aleksije Filantropin, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 97–109.

- c) Collective and periodical publications: author (*italics*), title, editor (*italics*), publication title, place and year of publication, pages.

Example:

Troianos Sp. N., Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, edd. G. Prinzing – D. Simon, Fest und Alltag in Byzanz, München 1990, 37–51 (**Note:** Preposition **in:** is not to be used).

Note: Titles in Cyrillic should be transliterated into Latin using one of current modes (if the article is not in Cyrillic). Old Russian and Bulgarian titles are transliterated according to the current orthography (if the article is in Cyrillic).

For publications in Greek only the monotonic system should be used, except in source quotations, in which cases the font in use should be included as an attachment. Names of the Greek authors and publication cities should be transliterated into Latin.

All the Greek and Cyrillic titles must be followed by a Latin transliteration, using one of the current modes (for Serbian, the Serbian Latin alphabet).

Example:

Mavrommatis L., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatis L.*, Ηῆ pronoia tou Monomachou kai hē diamachē gia ton Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272].

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396. [*Živojinović M.*, Dokumenti o adelfatima za keliju Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396].

4. Citation in footnotes:

- a) References to titles listed in the List of references should be cited in the footnotes in their short form (for Primary sources, a recognizable abbreviation; for Secondary works, author's name and shortened title, grammatical articles are omitted), followed by cited pages (for sources also chapters, lines).

Examples:

Primary sources:

Critobuli Historiae, 154 (or 118.10–12; **Note:** lines are separated from pages or chapters by a dot, with no space)

Secondary works:

- a) *Mavromatis*, Fondation de l'Empire serbe, 33–38.
 b) *Radić*, Aleksije Filantropin, 102.
 c) *Troianos*, Zauberei und Giftmischerei, 42 sq.

- b) Conventional abbreviations in footnotes: *idem/eadem*, *ibid.*, *loc. cit.*, *cf.*, *n.* (for note), *sq.*, *f.*, *ff.*

- c) **No use of the abridged forms p. or pp.**

Зборник радова Византолошког института
(ЗРВИ)

Обавезујуће упутство за припремање рукописа

1. Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронској форми (.doc, .docx, .rtf): уникодни фонт, величина 12 (у табелама такође), размак 1,5. Основно писмо је ћирилица. Илустрације: фото или цртеж величине 12.8 × 19 cm – цртеж минимум 600 dpi или ppi (= pixels/inch), фото минимум 300 dpi
2. Рад на почетку садржи апстракте на основном и на енглеском језику (између 100 и 300 речи) и око 5 кључних речи по апстракту, као и резиме на енглеском језику. Радови на енглеском имају само енглески апстракт.
3. На крају рада налази се Листа референци, која се састоји из два дела (Извори, Литература), по абecedном и алфаветском реду аутора, са **пуним** насловима, називима часописа и бројем страна.

Извори: писац и наслов изворног дела, име приређивача (курзив), место и година издања.

Пример:

Есфигменска повеља деспота Ђурђа, прир. П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић,
Београд – Смедерево 1989.

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. D. R. Reinsch (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22),
Berlin – New York 1983.

Литература:

- а) посебне књиге: аутор (курзив), наслов, место и година издања.

Пример:

Пиривајџић С., Самуилова држава – обим и карактер, Београд 1998.

- б) чланци у часописима: аутор (курзив), наслов рада, пун назив часописа, број свеске, година (изузетно и место) издања, пун опсег страница.

Пример:

Ostrogorsky G., Observations on the Aristocracy in Byzantium, *Dumbarton Oaks Papers* 25
(1971) 1–32.

- в) колективне и периодичне публикације: аутор (курзив), наслов рада, уредник (курзив), наслов публикације, место и година издања, пун опсег страница.

Пример:

Ферјанчић Б., Хиландар и Византија, ур. *Г. Субојић*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 49–62 (**Напомена:** Предлози у: односно **in:** се не наводе).

Напомена: Стари руски и бугарски наслови транскрибују се према данашњем правопису. У радовима на страним језицима и латиницом сви ћирилички наслови транскрибују се у латиницу неким од стандардних начина.

За грчке наслове искључиво се употребљава монотонска ортографија, изузев приликом навођења изворних текстова, уз које се прилаже и коришћени фонт у електронском облику. Имена грчких аутора и места објављивања треба да буду транскрибована у латиницу.

Све грчке и ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију. Пример:

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396. [*Živojinović M.*, Dokumenti o adelfatima za keliју Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396].

Mavrommatis L., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatis L.*, Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272].

4. Цитирање у напоменама:

- а) Наслови наведени у Листи референци цитирају се у напоменама у скраћеном облику (за изворе, препознатљива скраћеница; за литературу, презиме аутора и скраћени наслов, граматички чланови се изостављају), праћени страницама које се цитирају (код извора такође поглављима и редовима)

Примери:

Извори:

Critobuli Historiae, 154 (или 118.10–12; **Напомена:** Број реда или стиха одваја се од броја странице или поглавља тачком)

Литература:

а) *Пиривајрић*, Самуилова држава, 137.

б) *Ostrogorsky*, Observations, 5–7.

в) *Ферјанчић*, Хиландар и Византија, 53 сл.

- б) Коришћене скраћенице (опција према језику и писму цитираног рада): *исти/иста*, *isti/ista*, *idem/eadem*; исто, isto, ibid; нав. место, nav. mesto, loc. cit; сл., sl., sq. (иза броја стране); уп., up., cf.; нап., n.

- в) **Не употребљавају се скраћенице стр., односно р. и pp.**

Зборник радова Византолошког института 59 (2022)

Издаје

Византолошки институт САНУ
Београд, Кнеза Михаила 35
zrvi@vi.sanu.ac.rs
www.zrvi-visanu.rs
faks: +381 11 32 88 441
tel.: +381 11 26 37 095

Редакциони одбор

Стианоје Бојанин (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Михаел Гринбарџ* (Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Минстер), *Нилс Гаул* (The University of Edinburgh, Единбург), *Мирјана Живојиновић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Вујадин Иванишевић* (Археолошки институт, Београд / Српска академија наука и уметности, Београд), *Ерика Јухас* (ELTE Eötvös József Collegium, Будимпешта), *Јованка Калић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Сергеј Карпов* (Московский государственный университет, Москва), *Предрај Комајина* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Бојана Крсмановић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Александар Лома* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Марија Мавруди* (University of California, Berkeley, Беркли), *Айанасиос Маркојулос* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Атина), *Љубомир Максимовић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Миодрај Марковић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд / Српска академија наука и уметности, Београд), *Љубомир Милановић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Бојан Миљковић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Срђан Пириваширић* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Клаудија Рај* (Institut für Byzantinistik und Neogräzistik, Universität Wien, Беч), *Гојко Субојић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Еванџелос Хрисос* (Professor emeritus, Атина), *Дејан Целебичић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет), *Жан-Клод Шене* (Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Париз), *Пејтер Шрајнер* (Professor Emeritus, Минхен)

Лектура

мр Александра Антић

Коректура

Мира Зебић

Компјутерска обрада илустрација за штампу

Бранислав Фотић, Тијана Динић

Корице

Драгомир Тодоровић

Класификатор

Славица Мереник

Компјутерска припрема за штампу

Бранислав Фотић, Тијана Динић

Штампа

Birograf Comp, Атанасија Пуље 22, Београд

Тираж

300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93

ЗБОРНИК радова Византолошког института САНУ = Zbornik radova de
l'Institute d'Études Byzantines. – Књ. 1 (1952)-. – Београд :
Византолошки институт САНУ, 1952-. – 24 cm

Годишње

ISSN 0584-9888 = Зборник радова Византолошког института
COBISS.SR-ID 28356615